

بیتزر و هتنامه ایران بستان

مجله جهانی پژوهش های ایرانی | سال ۲ | شماره ۵ | بهار ۱۴۰۲

مقاله‌ها

- ۳ در جست‌وجوی هگمتانه: ملاحظاتی انتقادی بر تاریخ‌شناسی مادها
داریوش احمدی
- ۱۹ راهکارهای اشکانیان در مرزداری و برقراری امنیت داخلی
امین بابادی
- ۴۳ سان روسم دخمه‌ای ناشناخته در کرانه جزمان رود کرمانشاه در زاگرس مرکزی ایران
علی نوراللهی
- ۷۵ مناسبات ایرانیان و عرب‌ها در خلیج فارس، از اردشیر اول تا پادشاهی شاپور دوم ساسانی (۲۲۴-۳۷۹ میلادی)
طیبه رستمی و سلمان قاسمیان
- ۱۰۱ هخامنشیان در مصر
هوشنگ رستمی

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
گروه پژوهش‌های بستان‌کاوی تیمسارن

شاپا چاپی: ۲۲۱۵-۲۸۲۱

شاپا الکترونیک: ۲۲۲۳-۲۸۲۱

مجله ایران‌شناسی
سال ۲ | شماره ۵ | بهار ۱۴۰۲
صفحه ۱۱۰

شاپا چاپی: ۲۸۲۱-۲۲۱۵
شاپا الکترونیک: ۲۸۲۱-۲۲۲۳

پژوهشنامه ایران باستان

صاحب امتیاز: گروه پژوهشی باستان‌کاوی تیسافرن
مدیر مسئول: دکتر شاهین آریامنش
سرمدبیر: دکتر شاهین آریامنش
مدیر داخلی: دکتر هوشنگ رستمی
طراحی: استودیو گرافیک ارشن

هموندان هیئت تحریریه

دکتر سمرا آذرنوش

دکتر ژاله آموزگار

دکتر کارلو چرتی

دکتر مریم دارا

دکتر الهه پنجه‌باشی

دکتر جاکو مو تاپیتا

دکتر واخنانگ لیجلی

دکتر رضا رضالو

دکتر امید طبیب‌زاده

دکتر آرکادیوش سولتیشیاک

دکتر نیکلاس سیمز ویلیامز

دکتر بهزاد مفیدی نصرآبادی

دکتر نیما نظامتی

دکتر سیروس نصراله‌زاده

دکتر بهمن فیروزمندی

تهران، جنت‌آباد، شقایق، بنفشه ۳
شماره ۴
چاپخانه: ایران کهن

www.ancientiranianstudies.ir
info@ancientiranianstudies.ir
ancientiranianstudies@gmail.com

گروه پژوهشی باستان‌کاوی تیسافرن
www.tissaphernesArc.ac.ir

فهرست

مجله ایران‌شناسی
سال ۲ | شماره ۵ | بهار ۱۴۰۲ |
صفحه ۱۱۰
شاپا چاپی: ۲۸۲۱-۲۲۱۵
شاپا الکترونیک: ۲۸۲۱-۲۲۲۳

مقاله

در جست‌وجوی هگمتانه: ملاحظات انتقادی بر تاریخ‌شناسی مادها
داریوش احمدی

۳

راهکارهای اشکانیان در مرزداری و برقراری امنیت داخلی
امین بابادی

۱۹

سان‌روسم دخمه‌ای ناشناخته در کرانه جزمان رود کرمانشاه در زاگرس مرکزی ایران
علی نوراللهی

۴۳

مناسبات ایرانیان و عرب‌ها در خلیج فارس، از اردشیر اول تا پادشاهی شاپور دوم ساسانی (۲۲۴-۳۷۹ میلادی)

۷۵

طیبه رستمی و سلمان قاسمیان

هخامنشیان در مصر
هوشنگ رستمی

۱۰۱

تهران، صندوق پستی: ۱۴۵۱۵-۵۶۹

۰۹۳۹۵۹۶۴۶۶

www.ancientiranianstudies.ir
info@ancientiranianstudies.ir
ancientiranianstudies@gmail.com

گروه پژوهشی باستان‌کاوی تیسفون
www.tissaphernesArc.ac.ir

In Search of the Ecbatana: Critical Considerations on the Historiography of the Medes

Daryoosh Ahmadee¹

Abstract

Despite the Medes' extensive engagements in military, trade, and production activities, their pivotal role in toppling the formidable Assyrian Empire with the collaboration of the Neo-Babylonians, as well as showing the authority and wisdom of the ancient Iranians to the Greeks in Anatolia, but they had one of the least-known periods in the history of ancient Iran. This obscurity primarily arises from a dearth of archaeological artifacts, incongruities between classical Greek accounts and contemporary Mesopotamian sources, and the scarcity of indigenous Median documents. Over the past two centuries, attempts have been made to reassess and reinterpret the Medes' identity and historical trajectory, yet the historiography of the Median period has largely remained a peripheral subject for scholars, leaving numerous unresolved queries. One of the foremost enigmas pertains to the configuration of the Median kingdom and its associated facets, such as its capital city and political nucleus. This essay endeavors to scrutinize the uncertainties surrounding the Medes' capital, existing scholarly perspectives on this matter, and potential resolutions.

Keywords: Ecbatana City, the Median Land, Archaeology of the Medes, Neo-Assyrian Period, Achaemenid Empire.

¹ Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts Department of Maragheh, East Azarbaijan Province, Iran. daryoosh.ahmadi@gmail.com

Article info: Received: 5 December 2022 | Accepted: 11 January 2022 | Published: 1 April 2023

Citation: Ahmadee, Daryoosh. (2023). "In Search of the Ecbatana: Critical Considerations on the Historiography of the Medes". *Ancient Iranian Studies*, Vol. 2 (5): 3-17.

<https://doi.org/10.22034/AIS.2023.395939.1040>

Introduction

The Medes - who were Iranian-speaking people as evidenced by their names (Zadok, 2002) - entered the limelight of history for the first time in the 9th century BC when their name was mentioned in Neo-Assyrian inscriptions (Grayson, 1996: 68). The Medes, settled on the western edge of the Iranian plateau in fortified towns and their surrounding villages, gradually gained positions in the administrations of local governments, such as Ellipi and Mannaea or they joined the Assyrian Empire as warriors and merchants.

Research Literature

In the late nineteenth century, the British Assyrian and linguist Archibald Sayce, considering the ambiguities related to the history of Ecbatana since it was not mentioned in Mesopotamian inscriptions as the capital of the Medes, proposed that Ecbatana was not located in the territory of the Medes. According to him, Ecbatana was located in the land of Ellipi, in present-day Lorestan, and was the center of Cimmerian rule (Sayce, 1896: 178-179). At the same time, Henry Rawlinson also tried to explain that Ecbatana, described by Herodotus as the capital of the Medes, does not correspond to present-day Hamadan, but to Takht-e Suleiman located in Takab County, southern Azerbaijan. This is not the same city that historians such as Polybius have identified as the capital of the Seleucids, corresponding to present-day Hamadan (Rawlinson, 1841; 1855: 9, 13). In addition, Clements Markham also believed that there were two cities named Ecbatana: the first one was founded by Media Deioces in present-day Takht-e Suleiman, and the other

was established by Achaemenid Ardeshir II in present-day Hamedan (Markham, 1874: 21, note 1, 34). Fritz Hommel, contrary to the popular narrative, believed that the date of establishment of the Ecbatana was later and thought that the real founder of the Median Empire was not Deioces, but Cyaxares, and he founded the Ecbatana (Hommel, 1900: 132).

Discussion

Although Herodotus speaks of the longevity and splendor of Ecbatana as the capital of the Median dynasty, the problem arises when we find out that the Assyrians never mentioned a city by this name in the 9th to 7th centuries BC. This is while the Assyrians were completely familiar with the political geography of Media due to their influence on the easternmost regions of their territory. The possible formation of the Median kingdom in the 7th century BC centered on Ecbatana required that such a city had a history, prosperity, development, organization, and a high position among the cities of Media. However, the Assyrians, who had penetrated to the edge of the central Iranian desert (See Luckenbill 1968: 215, §540; Tadmor & Yamada 2011: 53), never encountered an important and strategic city called Ecbatana in the Median realm. Interestingly, during 21 seasons of excavations at Tepe Ecbatana located in Hamadan has not been discovered any settlement layer belonging to the Median period (see Molazadeh and Taheri Dehkordi, 2010; Azarnoush *et al.*, 2015; Boucharlat 1998; Sarraf, 2003).

However, in the 22nd season of excavations at this site under the supervision of Malekzadeh in 2020, it seems that

some cultural materials belonging to the Median period were identified. Earlier, in the 1950s, Dyson had found a part of a wall on this site and attributed it possibly to the Median Ecbatana (Dyson, 1975: 32, Fig. 12). Thus, so far none of the excavations have revealed any findings indicating the greatness and position of Ecbatana, as the glorious ancient and great capital of the Medes, as mentioned in the classical sources. Of the eleven anthropological characteristics and their archaeological manifestations that Matthews (2003) formulated as the core indicators of an empire, none has been found in Ecbatana/Hamadan so far. These indicators include having public and private archives, neighborhoods centered on the city core, diversity of houses, cultural diversity, diverse distribution of goods, irrigation system, administrative technology, ideological and royalty imagery, and royal monuments. It appears that the conception of this city as the ancient and great capital of the Median Kingdom is literary rather than archaeological unless future archaeological excavations change this image.

The meaning of the name Ecbatana (gathering place: Spiegel 1871: 103, note. 1; Kent, 1953: 183 & 212) probably refers to this city's lack of civic history. This may support the view of scholars who consider the political structure of the Medes until the end of this dynasty, as not a unified kingdom, but a confederation of independent tribes (see Sancisi-Weerdenburg, 1988; Lanfranchi, 2003; Llewellyn-Jones 2016; Gopnik, 2017; Rollinger, 2007, 2020, 2021). Based on this

point of view, probably the leaders of the Medes would gather in this place in times of need (such as the war with the Scythians, Assyrians, Lydians, and Persians) and agree to achieve their goals. Interestingly, according to Curzon (1892: 567), there were four other "Ecbatana" in Pars and Media, indicating that there were other locations than Hamedan, where the tribes of that area convened and made agreements for certain purposes.

Conclusion

The political structure of the Medes is one of the most controversial topics among scholars of the ancient history of Iran and West Asia. The limitation of historical sources and archaeological findings as well as their incompatibility have made it impossible to achieve a clear and convincing image of the history of the Medes. Recognizing the background of the Median capital, which is mentioned in the historical sources called Ecbatana, depends on the determination of the political structure of the Medes. In any case, the existence of such a city with this name in the Neo-Assyrian period has not been documented. Further, its unknown nature in the Neo-Babylonian inscriptions adds to the ambiguity. The only fact that is reflected in historical sources is the prosperity of this city during the Achaemenid and Seleucid periods. It is obvious that the history of Media still has many mysteries and unanswered questions and requires comprehensive and synergistic research in the fields of history, archaeology, and linguistics.

در جست‌وجوی هگمتانه: ملاحظات انتقادی بر تاریخ‌شناسی مادها

داریوش احمدی¹

چکیده

با آنکه مادها در جهان باستان مردمانی پرکنش و درگیر در فعالیت‌های نظامی و تجاری و تولیدی بودند، امپراتوری آشور را به یاری نوبابلی‌ها برانداختند، از درآویختن با همسایگان نشان‌پرورایی نداشتند و نیروی شمشیر و غنای حکمت ایرانیان باستان را در آناتولی به رخ جهان یونانی کشیده بودند، اما دوران آنان یکی از کم‌شناخته‌ترین دوره‌های تاریخ ایران باستان است. کمبود یافته‌های باستان‌شناختی، ناسازگاری روایت‌های کلاسیک یونانی با اسناد هم‌زمان میان‌رودانی و در دست نبودن مجموعه اسناد بومی از مادها ابهامات بسیاری را در شناخت این مردمان و این دوران پدید آورده است. اگرچه در دو سده اخیر ملاحظات و تأملاتی درباره هویت و تاریخ مادها صورت گرفته است، تاریخ‌شناسی مادها عموماً مبحثی حاشیه‌ای نزد پژوهشگران بوده و ابهامات بسیاری همچنان بی‌پاسخ مانده است. از جمله مهم‌ترین این ابهامات، چندوچون پادشاهی مادها و نمودهای آن، مانند پایتخت و مرکز سیاسی است. در این پژوهش کوشش شده است که ابهامات مربوط به پایتخت مادها مطرح و رویکردهای موجود به این مسئله بررسی و پاسخ‌های ممکن سنجیده و آزموده شود.

واژه‌های کلیدی: شهر هگمتانه، سرزمین مادها، باستان‌شناسی مادها، دوران نوآشوری، امپراتوری هخامنشی.

¹ اداره میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی شهرستان مراغه، آذربایجان شرقی، ایران daryoosh.ahmadi@gmail.com

مشخصات مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۹/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱/۱۲

استناد: احمدی، داریوش. (۱۴۰۲). "در جست‌وجوی هگمتانه: ملاحظات انتقادی بر تاریخ‌شناسی مادها". پژوهشنامه ایران باستان، سال ۲، شماره ۵: ۳-۱۷.

مقدمه

در متون نوبابلی) آشکار می‌شود که با نیروی جنگی پرتوانی به شهرهای آشور می‌تازد، با دولت نوبابلی متحد می‌شود و امپراتوری آشور به دست این دو سرنگون می‌گردد (گاهنامه نبوپولسر: 30-32: Kuhrt, 2010). آیا از این روایت بایست چنین نتیجه گرفت که مادها در این مقطع برای نخستین بار موفق به برپایی پادشاهی واحد و متحدی شده بودند یا این رویداد صرفاً گویای اتحادی موقت میان سران سرزمین‌های مادی به‌منظور سرنگونی آشور و دفع همیشگی خطر و تهدیدهای آن بوده است؟ اگر به‌راستی مادها در سده هفتم پم پادشاهی واحدی را بنیان نهاده بودند، پایتخت آن کجا بوده است؟ به سخن دیگر، اکباتانی که به روایت هردوت از زمان دیوکس تا آستواگس^۴ پایتخت ثابت و بزرگ مادها بوده، در کجا قرار داشته است؟ کدام یک از ویژگی‌های انسان‌شناختی و باستان‌شناختی کانون یک امپراتوری در بازمانده‌های آن قابل مشاهده است؟ متن‌های باستانی و کاوش‌های باستان‌شناختی چه ابعاد و وجوهی از این شهر را آشکار می‌سازند و مناسبات آن را با کشورهای همسایه چگونه تصویر می‌کنند؟ در این پژوهش، یافته‌ها و داده‌های در دسترس تاریخی و باستان‌شناختی و نظریه‌های مطرح‌شده در این باره، برای پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها یا دست‌کم برای شفاف‌سازی چشم‌انداز موجود، بررسی و آزموده خواهند شد.

پیشینه تحقیق

در اواخر سده نوزدهم، آشورشناس و زبان‌شناس بریتانیایی، آرچیبالد سائیس با توجه به ابهامات مربوط به پیشینه هگمتانه/ اکباتانه که ناشی از یاد

مادها - که به گواهی نام‌واژه‌هایشان مردمانی ایرانی‌زبان بودند (Zadok, 2002) - برای نخستین بار در سده نهم پم با یادکرد نامشان در متن‌های نوآشوری پا به روشن‌ان تاریخ گذاشتند (Grayson, 1996: 68). مادها که در شهرها و روستاهای لبه غربی فلات ایران پراکنده و مقیم شده بودند، در این دوران به تدریج شهرک‌هایی بارودار را همراه با روستاهای پیرامونی آنها در اختیار گرفتند یا در دستگاه دولت‌های محلی این ناحیه، مانند الیبی (Ellipi) و مانا (Mannaea)، صاحب‌منصب شدند یا به‌عنوان جنگجو و بازرگان به امپراتوری آشور پیوستند.

هردوت (کتاب اول، ۹۶-۱۰۲) در روایت کلاسیک خود درباره مادها بر آن است که این مردمان از سده هشتم پم به رهبری شخصی به نام دیوکس^۱ و سپس اخلافش موفق به برپایی پادشاهی واحد و یکپارچه و مقتدر مادی شدند و تختگاه بزرگ خود را در اکباتانه^۲ (همدان) برآوردند؛ اما اسناد هم‌زمان متعلق به دستگاه امپراتوری آشور نشان می‌دهند که در فاصله سده‌های نهم تا هفتم پم در جای‌جای قلمرو مادها فقط شهرسالارانی (اکدی: bēl āli) متعدد و متکثر و گاه متعارض فرمان می‌راندند و اثری از پادشاه واحد و پادشاهی متحد و یکپارچه مادی وجود نداشته است (See Brown, 1980: 332-338; Diakonoff, 1985: 72 & 91; Lanfranchi, 2003: 92-96; Balati, 2017: 250 & 331). با این حال، در اواخر سده هفتم پم در اسناد نوبابلی به‌ناگاه فردی به نام اوم‌کیشتر^۳ به‌عنوان شاه «اومانمنده» (Ummānmanda)؛ به معنای «ایلات بربر»؛ عنوان فروکاهانه مادها

1 Deiokes

2 Ἀγβάτανα / Εχβάτανα

3. Umakištar

4 Astyages

منابع اصیل بود، پژوهشگران این دوران عموماً علاقه و اشتیاقی به انجام پژوهش‌های جامع و اختصاصی دربارهٔ مادها از خود نشان نداده‌اند. چنان‌که در دستنامه‌ها^۱ و کتاب‌های راهنمایی^۲ که در این مقطع دربارهٔ تاریخ و باستان‌شناسی ایران و خاورمیانهٔ باستان منتشر شده است (e.g. Dary- 2013; 2012; Potts, 2012; aee, 2012)، تاریخ ماد یا جایگاهی ندارد یا سهم آن بسیار ناچیز است؛ به استثنای تاریخ ایران کمبریج^۳ (جلد دوم، ۱۹۸۵) که به‌واسطهٔ حضور ایگور دیاکونف، فصل مشبعی در آن (شامل ۱۱۲ صفحه) به تاریخ و فرهنگ ماد اختصاص یافته است. به تبع چنین وضعیتی، پژوهشگران سرشناس سدهٔ بیستم (e.g. Camer- on, 1936: 175 & 218; Ghirshman, 1954: 112; Culican, 1965: 44; Young, 1988: 16) اساساً در چهارچوب همان گفتمان مادی هردوت و به اختصار، به جایگاه و پیشینهٔ هگمتانه/ اکباتانه پرداخته و از تأمل و تعمق در ابعاد و ابهامات موضوع دوری جسته‌اند.

اما در دههٔ ۱۹۸۰ میلادی استوارت براون نظریهٔ نوینی را دربارهٔ چگونگی شکل‌گیری پادشاهی ماد و برآمدن هگمتانه به پایتختی آن بیان کرد. او می‌نویسد:

هم‌زمان با دست‌کم مراحل واپسین سیطرهٔ امپراتوری نوآشوری بر ایالت‌های زاگرس مرکزی در اواخر سدهٔ هفتم پم، حکومتی مادی به مرکزیت اکباتانه (همدان) به اتحاد سیاسی با دیگر حکومت‌های مادی روی آورد، ارتشی سازمان‌یافته تشکیل داد و نقش دولتی تاراجگر را به عهده گرفت (Brown, 1986: 107).

براون (Brown, 1986: 114-116) در توضیح اینکه چگونه هگمتانه/ اکباتانه به جایگاه پایتختی ماد برآمد، این نظریه را مطرح کرد که ماد به دلیل

نشدنش در متن‌های میان‌رودانی به عنوان پایتخت مادها بود، این دیدگاه را مطرح کرد که اکباتانه اساساً در قلمرو ماد واقع نبوده است و مادها بر آن فرمان نمی‌رانده‌اند. به نظر سایس، هگمتانه/ اکباتانه در سرزمین الپیی، واقع در لرستان کنونی، قرار داشته و مرکز فرمانروایی کیمریان^۱ بوده است (Sayce, 1896: 178-179). در همان دوران، هنری راولینسون نیز کوشید نشان دهد که اکباتانه وصف‌شده در کتاب هردوت به‌عنوان تختگاه مادها، نه بر همدان کنونی، بلکه بر تخت سلیمان در جنوب آذربایجان (محدودهٔ شهرستان تکاب) منطبق است و غیر از اکباتانایی است که تاریخ‌نگاران متأخری مانند پلویوس آن را به‌عنوان تختگاه سلوکیان توصیف کرده‌اند و ظاهراً منطبق بر همدان کنونی بوده است (Rawlinson, 1841: 13 & 9: 1855). به همین ترتیب، کلمنتس مارکهام نیز بر آن بود که دوشهر با نام اکباتانه وجود داشته است: نخستین آن بنیان‌نهادهٔ دیوکس مادی بود در تخت سلیمان کنونی، در آذربایجان و آن دیگری، همدان کنونی است که اردشیر دوم هخامنشی آن را بنیان‌نهاده بود (Markham, 1874: 21, note 34, 1). فریتس همل برخلاف کلان‌روایت رایج، تاریخ برپایی اکباتانه را متأخرتر می‌دانست و بر این نظر بود که بنیان‌گذار واقعی امپراتوری ماد نه دیوکس، بلکه کوآکسارس بود و اکباتانه را نیز او بنیان‌نهاده بود (Hommel, 1900: 132).

با وجود پرسشگری‌ها و نظریه‌پردازی‌های شماری از پژوهشگران سدهٔ نوزدهم دربارهٔ پیشینه و جایگاه هگمتانه که برآمده از ابهامات موجود در اسناد تاریخی بود، این رویکرد در سدهٔ بیستم و حتی بیست‌ویکم میلادی چندان تداوم نیافت. در واقع، به این دلیل که تاریخ ماد مبحثی در حاشیهٔ تاریخ نوآشوریان و نوبابلیان انگاشته می‌شد و خود فاقد

1 Cimmerians

2 handbook

3 companion

4 Cambridge History of Iran

و توانمندی شهرسالاران مادی در نیمه نخست سده ششم پم شده بود که وابستگی اقتصادی و سیاسی کاملی به این تجارت و شاهراه‌های آن داشتند؛ از این رو، قشربندی اجتماعی بایسته در شهری مانند اکباتانه رخ نداد تا آن را به جایگاه پایتخت یک پادشاهی ساختارمند و نهادمند برکشد. شاید به همین دلیل بود که مادها برای جبران تنگناهای اقتصادی خود و کسب منابع جدید و جایگزین، [تحت فرماندهی یکی از سالاران خود] اقدام به لشکرکشی به آشور و آناتولی و حتا پارس کردند.

در قرن بیست و یکم، برخی پژوهشگران برپایی تختگاه مادی هگمتانه را حتا در سده هفتم پم. به این دلیل که ساختار اجتماعی مادها را در این دوران قبیله‌ای و سازمان نیافته می‌انگارند، رد کرده‌اند. برای نمونه، لوید لولین-جونز می‌نویسد: کوآکسارس یکی از خان‌های مادی بود که اراضی قبیله‌ای او پیرامون اکباتانای [آینده] قرار داشت. در اینجا او و قبیله‌اش در چادرهایی رنگارنگ یا سازه‌های پورت‌مانند قابل حملی زندگی می‌کردند که در زندگی عشایری اهمیت بسیاری داشت. مادها هرگز شهرهایی نساختند و علاقه‌ای به زندگی بدون تحرک نداشتند (Llewellyn-Jones, 2022).

بحث و بررسی

اگرچه هردوت دربارهٔ دیرینگی و شکوهمندی اکباتانه به‌عنوان پایتخت دودمانی پادشاهی ماد داد سخن می‌دهد، مشکل زمانی رخ می‌نماید که درمی‌یابیم آشوریان در بازهٔ سده‌های نهم تا هفتم پم هرگز از شهری به نام هگمتانه/همدان نامی نمی‌برند و سخنی به میان نمی‌آورند، درحالی‌که به دلیل نفوذ خود تا شرقی‌ترین سرزمین‌های مادی با جغرافیای سیاسی مادها آشنایی کامل داشتند. بدیهی است که شکل‌گیری احتمالی پادشاهی ماد در سدهٔ هفتم پم به مرکزیت هگمتانه/ اکباتانه

فشارهای ناشی از تأمین خراج‌های آشور در اواخر سدهٔ هفتم پم، دچار فرایندهای تمایز اجتماعی شد و سرانجام در قالب دولتی از نوع ثانویه درآمد و اکباتانه نیز از آن‌رو به مرکزیت این دولت دست یافت که بیرون از محدودهٔ نفوذ و سیطرهٔ آشور قرار داشت و بهره‌مند از امکان پایش انحصاری جریان شرقی-غربی تجارت دوربرد و منطقه‌ای و سودبری از آن‌ها بود.

اما اسکار ماسکارالا (Muscarella, 1994: 61) توجه می‌دهد که اشارهٔ براون به قرار داشتن اکباتان در بیرون از محدودهٔ رخنه و فشار آشور، به‌اشکارا ناقض فرضیهٔ او مبنی بر توسعهٔ مراکز مادی و از جمله اکباتانه بر اثر فشارهای ناشی از خراج‌ستانی‌های آشور است که به نظر او منجر به شکل‌گیری دولتی ثانویه در ماد به پایتختی اکباتانه شده بود. ضمن آنکه تصور بیرون بودن اکباتانه از محدودهٔ نفوذ آشور ناشی از یگانه انگاشتن کوه بیکنی (Bikni) در متن‌های آشوری با الوند است، حال آنکه به‌طور موجهی، به نظر می‌رسد بیکنی برابر دماوند بوده و در نتیجه اکباتانه/همدان نیز در دایرهٔ نفوذ آشور قرار داشته است (Radner, 2013: 443 & 451).

از سوی دیگر، هلن سانچیزی و یردنبورگ (Sancisi-Weerdenburg, 1988: 203-208; 1994: 39-40; 1995: 96-97) یادآور می‌شود که متروک‌شدن محوطه‌های بارومندی مانند گودین، نوشی جان و باباجان در حوالی آغاز سدهٔ ششم پم نشانهٔ قطع شدن یا معکوس شدن فرایند شکل‌گیری دولت (ثانویه) ماد در پی فروپاشی امپراتوری آشور است که در نتیجهٔ آن، تحوّل و قشربندی اجتماعی موردنظر براون برای شکل‌گیری دولتی ثانویه در ماد به سرانجام نرسید. او این فرضیه را پیش می‌کشد که ضعف امپراتوری آشور پیش از سقوط نهایی آن، به‌عنوان مهم‌ترین و اصلی‌ترین مصرف‌کنندهٔ دستاوردهای تجارت شرق و غرب منطقه، مانع از رونق شهرها

ایرانی باستان (مشخصاً مادی) نداشته است و اساساً دلیل و منطقی برای تداوم نامواژه‌های با ساخت کهن و متروک هندوایرانی در روزگار مادها وجود ندارد. ایگور دیاگنوف در سال ۱۹۹۶ با انتشار مقاله‌ای کوشید برای این معضل راه‌حلی بیابد. او پیشنهاد کرد که این نام فرضی (Samgmata*) نه به زبان مادی، بلکه به زبان داردی - نورستانی (Dardo-Nuristani) متعلق است.^۲ او چنین استدلال کرد که پیش از مهاجرت مادها به این پهنه، گروهی از هندوایرانی‌زبانان داردی - نورستانی به این منطقه کوچیده بودند و نام این شهر بازمانده این قوم و زبان آنان است. پیشنهاد دیاگنوف البته مورد پذیرش دیگر پژوهشگران قرار نگرفت و شواهد و قرائن حضور داردی - نورستانی‌ها در هزارهٔ دوم پم در ایران غربی بسنده و قانع‌کننده دانسته نشد؛ زیرا که شواهد زبان‌شناختی و نام‌شناختی‌ای که گواه وجود گویشوران چنین زبانی در این منطقه باشد، وجود ندارد. به‌رحال ابهامات مربوط به بازسازی نام سگبیته همچنان پابرجاست و در قبال آن می‌توان دورویکرد در پیش گرفت:

۱. اگر بپذیریم که مطابقت سگبیته با همدان و بازسازی آن به‌شکل *سمگمته درست نیست؛ پس نتیجه این خواهد بود که اکباتانه/همدانی که در روایات تاریخ‌نگاران کلاسیک یونانی پایتخت بزرگ و باشکوه مادها فرض و توصیف شده است، در سده‌های نهم تا هفتم پم وجود خارجی نداشته یا دست‌کم جایی کوچک و ناشناخته بوده و از این‌رو چنین شهری و شهروندان و فرمانروایان آن به چشم‌انداز نوآشوریان از این پهنه وارد نشده است. بر این اساس، این شهر چه بسا اندکی

مستلزم آن بوده که چنین شهری برخوردار از پیشینه، رونق، توسعه، سازمان‌یافتگی و جایگاهی سرآمد و بسنده در میان مجموعه شهرسالاری‌های مادستان باشد. اما آشوریانی که تالیه کویر نمک را در مرکز ایران درنوردیده بودند (See Lucken- bill, 1968: 215, §540; Tadmor & Yamada, 2011: 53)، هرگز با شهری به نام هگمتانه که می‌بایست شهری مهم و راهبردی در مادستان بوده باشد، مواجه نشدند.

پژوهشگر روس، اینا مدودسکایا،^۱ در تلاش برای حل این مسئله، مقاله‌ای را در سال ۱۹۹۵ به زبان روسی و سپس همان را در ۲۰۰۲ به زبان انگلیسی منتشر کرد و کوشید نشان دهد که شهری به نام سگبیته (Sagbita) که در متن‌های نوآشوری از آن یاد شده، همان هگمتانه/ اکباتانه/ همدان است که سپس‌تر به پایتختی پادشاهی واحد ماد برکشیده می‌شود. مدودسکایا بر اساس شکل آشوری (اکدی) این نام، ساخت اصلی و ایرانی آن را به صورت Samgmata* بازسازی کرد. اما از آنجا که گفته می‌شود /s/*/ هندواروپایی و هندوایرانی در زبان‌های ایرانی باستان به /h/ بدل می‌شود (چنان‌که در «هگمتانه» پارسی باستان) (Mayrhofer, 1989: 7)، مدودسکایا دلیل بازماندن ناهنجارانه واج /s/ در نامواژه فرضی Samgmata* را آرکاییک بودن این نام می‌داند و آن را ساختی هندوایرانی می‌انگارد که در آن زمان همچنان زایا بوده و کاربرد داشته است. این دیدگاه را سپس تر رن زدوک (Zadok, 1997: 7) رد و تأکید کرد که این تحوّل واجی (h > s)* پیش از این به انجام رسیده بود و واج /s/*/ هندوایرانی کاربردی در زبان‌های

1 Inna Medvedskaya

۲ نورستانی (Nūristānī) و داردی (Dardic) دو گروه جداگانه و کوچک از خانوادهٔ زبان‌های هندوایرانی‌اند که شواهد مربوط به آنها در دوران معاصر به دست آمده و متشکل از زبان‌های کم‌گویشوری هستند که در بخش‌های دورافتادهٔ شمال هند، افغانستان و پاکستان به آنها سخن گفته می‌شود (Mallory & Adams, 1997: 303-308; Kapović, 2016: 3-4 & 205).

نام پارسی آن شناخته شده است؟ جالب این است که بابلیان در سده ششم پم هرگز اشاره‌ای به پایتخت مادها و شهر هگمتانه/همدان نکرده و اساساً مادها در چشم‌انداز آنان «ایلاتی بربر» (اکدی: اومانمنده) بودند که در کوهستان‌های دوردست شرقی و در فراسوی مرزهای جهان متمدن می‌زیستند (Balatti, 2017: 334). با توجه به اسناد موجود، هگمتانه/همدان ظاهراً تنها از دوران هخامنشیان به بعد است که برای بابلی‌ها شناخته می‌شود و شخصیت‌های بابلی شروع به مسافرت به آن شهر می‌کنند و در اسنادشان از آن نام می‌برند (See Zadok, 1976; Dandamayev, 1986; 1992: 155; Stolper, 1990; Balatti, 2017: 165-166). البته تراکنش‌های تجاری یادشده در این متون بابلی به وجود فعالیت‌های اقتصادی مستقل و نهادینه‌ای در همدان اشاره ندارد و صرفاً بخشی از تراکنش‌های سفر نخبگان بابلی به این شهر بوده است (Henkelman 2017b: 130). تحریر گاهنامه نبونید^۱ (پادشاه نوبابلی: ۵۵۵-۵۳۹ پم) که در آن به فتح اگمتانو (Ag-amtanu = همدان) به دست کورش اشاره شده است (Grayson, 1975: 106)، مقارن با دوران هخامنشیان است و البته حتی متأخرتر از آن نیز انگاشته شده است (Kuhrt, 1988: 112, Note 3; 115-116 & 96; Waerzeggers, 2015). پیش‌تر، در گاهنامه نبوپولسر^۲ (پادشاه نوبابلی: ۶۰۵-۶۲۶ پم) نیز هیچ اشاره‌ای به پایتخت مادها و تختگاه اومکیشت^۳ نشده است.

پیش یا پس از سرنگونی امپراتوری آشور، در اواخر سده هفتم پم و در دوران اومکیشت^۴ (یونانی: کواکسارس^۵) یا حتا ایشتومگو^۶ (یونانی: آستواگس) برپا شده و به‌عنوان تختگاه مادها شناخته شده است: شهری نو برای پادشاهی‌ای نو. جالب آنکه در کتاب جودیت، یکی از اسفار ثانوی عهد عتیق (یکم: ۲-۴؛ 113; Gera, 2013)، ساخت باروهای بیرونی، برج‌ها و دروازه‌های اکباتانه به شاه ماد، ارفکساد^۷ نسبت داده شده است. محتمل است که ارفکساد دگرگشتی از نام اربکس^۸ باشد (Arphaxad از ایرانی باستان Arbaka + xšaita* به معنای «اربکای پرشکوه»^۹). اربکس در روایت کتسیاس^{۱۰}، نخستین فرمانروای مادها پس از سرنگون شدن آشوریان دانسته شده است (Fib 27.3-28.8; Llewellyn-Jones, & Robson, 2010, 137-138).

۲. اگر قبول کنیم که سگبیت^{۱۱} همان شهر همدان/اکباتانه بوده و مادها این شهر را سَمگمته می‌خوانده‌اند، پس چرا همه مردمان همسایه مادها (بابلی‌ها، ارمنی‌ها، عیلامی‌ها و یونانی‌های آسیای صغیر) در متونشان از این شهر بر اساس ترانوشته^{۱۲} گونه پارسی باستان آن (هگمتانه) یاد کرده‌اند^{۱۳} و نه براساس ترانوشته^{۱۴} گونه فرضی مادی آن (سَمگمته)؟ آیا از این واقعیت بایست چنین نتیجه گرفت که سَمگمته/همدان شهری ناشناخته برای مردمان همسایه مادها بوده و تنها پس از فتح ماد به دست کورش پارسی این شهر، آن هم با

1 Cyaxares

2 Ištumeḡu

3 Arphaxad

4 Gr: Arbaces / OP: *Arbaka

5 Ctesias

6 transcription

۷ پارسی باستان: Ha^mgmatāna مشتق از ستاک پارسی باستان ha(m)-gam- «گرد آمدن، گردهم آمدن»؛ نگاه کنید به Kent, 1953: 183 & 212; Brandenstein & Mayrhofer, 1964: 122; Tavernier, 2007: 26; Schmitt, 2014: 186.

ترانویس‌ها: اکدی A-ga-ma-ta-nu: عیلامی Ak-ma-da-na: آرامی aḥmētā; یونانی Exβάτωνα: ارمنی Ahmatan 8 Nabonidus Chronicle

9 Nabopolassar Chronicle

در زمان رسیدن آنتیوخوس^۵ [به اکباتانه]، معبد آنا (Aena) هنوز ستون‌هایش پوشیده با طلا بود و تعداد زیادی کاشی نقره‌ای در آن انباشته شده بود. تعداد اندکی آجر زرین و تعداد زیادی آجر نقره‌ای نیز همچنان در آنجا باقی بود. با همین آجرها بود که سکه‌هایی با نقش شاه ضرب شد. ارزش آن‌ها حدود چهارصد هزار تالنت^۶ بود.»

یکی دیگر از نمودهای پیشینه مهم هگمتانه/ اکباتانه، توصیفات اسطوره‌ای این شهر در تاریخ هردوت است. هردوت (کتاب اول/ ۹۸) می‌نویسد:

او (دیوکس) همین که بر جایگاه فرمانروایی قرار گرفت، مادها را واداشت شهری واحد بسازند و از زندگی در روستاهای خود چشم‌پوشند. مادها اطاعت کردند و بنا به فرمان او شهری بزرگ و استوار در جایگاهی مناسب ساختند که اکباتانای کنونی است و دارای چند ردیف دیوار یا باروی هم‌مرکز است. نقشه شهر طوری است که هر بارو از باروی پیشین باکنگره‌هایی که دارد، بلندتر است؛ یعنی چون شهر روی تپه برپاشده، کنگره دیوارهای درونی بالاتر از ردیف پایین است و البته قصد سازندگان نیز چنین بوده است. این حصارها که گرد شهر را گرفته‌اند، در هفت ردیف تودرتو هستند و واپسینشان کاخ شاه و گنجینه‌های او را در برگرفته است. بزرگ‌ترین آن‌ها کمابیش برابر با طول حصار آتن است. بدین ترتیب، طویل‌ترین دیوار که همان حصار بیرونی است، کنگره‌هایی سفید دارد، دومی سیاه، سومی ارغوانی، چهارمی آبی و پنجمی کنگره‌های نارنجی است. همه این‌ها رنگین‌اند، اما کنگره‌های دو حصار آخر به‌ترتیب با نقره و طلا روکش شده‌اند (هردوت، ۱۳۸۹، ۱/۴۶؛ Rawlinson, 1880: I.225-229).

آیا از این اشارات و ابهامات بایست چنین نتیجه گرفت که هگمتانه/ اکباتانه شهری متأخر است و رونق و بالندگی آن به دوران هخامنشیان یا حتی سلوکیان بازمی‌گردد؟ جالب آنکه پلینی^۱، نویسنده رومی سده نخست میلادی، می‌نویسد که «اکباتانه، پایتخت ماد، را سلوکوس بنیان نهاد» (تاریخ طبیعی، کتاب ششم/ ۱۷). اما پلویوس^۲، تاریخ‌نگار یونانی سده دوم میلادی، درباره رونق و شکوه اکباتانه/ هگمتانه که لابد دستاورد دوران هخامنشیان بوده که تا دوران اسکندر و سلوکیان دوام داشته است، می‌نویسد (تاریخ، کتاب دهم/ ۲۷):

«اکباتانه در شمال ماد، در منطقه آسیا، در همسایگی مئوتیس (Maetis) و اوکسینه (-Eu xine) واقع است. اینجا دراصل شهر شاهی مادها بود و ثروت و شکوه سازه‌هایش بر شهرهای دیگر کاملاً سرآمد بود. این شهر در دامنه کوه اورونتس (Orontes) واقع است و بارویی ندارد، هرچند دارای ارگ مصنوعی بارومندی است که استحکام شگفت‌انگیزی دارد. زیر این ارگ کاخ قرار دارد. محیط کاخ حدود هفت استادیاست و ساختمان‌های فاخر موجود در جای‌جای آن، به ثروت سازندگان اصلی آن گواهی می‌دهند؛ زیرا همه کارهای چوبی آن از سدر یا کاج‌اند و هیچ تخته‌ای بدون پوشش رها نشده است؛ تیرها و مشبک‌کاری‌های سقف‌ها و ستون‌های طاقگان‌ها و ایوان‌ها با ورق‌های نقره یا طلا پوشانده شده بودند و همه کاشی‌ها از نقره بودند. بیشتر این‌ها در زمان تهاجم اسکندر و مقدونیان غارت شدند و باقی مانده‌اش نیز در دوران فرمانروایی آنتیگونوس^۳ و سلوکوس نیکانور^۴ با این حال، حتی

1 Pliny

2 Polybius

3 Antigonos

4 Seleucus Nicanor

5 Antiochus

6 talent

هویتی فراتاریخی و ورجاوند به شهر نوپای خود بیخشدند؟^۲

با توجه به یافته‌های باستان‌شناختی، به نظر می‌رسد که توجه دودمان پادشاهی هخامنشی به هگمتانه برای برپایی اقامتگاهی سلطنتی در آن نیز بسیار دیر رخ داده است. چند پاستون کتیبه‌دار یافته‌شده در همدان (A2Ha, A2Hb, A2Hd) نشان می‌دهد اردشیر دوم (۳۵۹-۴۰۵ پم) اقدام به ساخت کاخی در آنجا کرده بود (Knapton, Sarraf & Curtis, 2001: 101-106; Schmitt, 190: 186-188, 2009). این تنها داده موجود درباره ساخت‌وسازهای سلطنتی در همدان است و به احتمال، از همان زمان بوده که از همدان به‌عنوان اقامتگاه تابستانی پادشاهان هخامنشی استفاده شده است (کسٹن، کوروپدیه، هفتم/۶؛ استرابو، جغرافیه، چهاردهم، ۱۶/۱). آیا دلیل این تأخیر در ساخت کاخ سلطنتی در همدان، نبود توجیحات سیاسی و راهبردی برای چنین کاری تا آن دوران و فراهم نبودن زیرساخت‌ها و منابع بسنده و بایسته برای برپایی پایگاهی سلطنتی در این شهر بوده است؟ در لوحه‌های عیلامی زبان باروی تخت‌جمشید (PFA) هنگام اشاره به مسافرت به / از سرزمین‌های شمالی، از اگمدانه (-Agmad- ana: همدان) به‌ندرت یاد می‌شود و به‌جای آن، اغلب نام ماد (Mataš) به‌عنوان نشانگر جغرافیایی این ناحیه به کار می‌رود (Henkelman, 2017a: 322). تنها در پنج لوحه از الواح بایگانی بارو (همگی از دوران داریوش بزرگ) از همدان نام برده شده است (Henkelman, 2017b: 198).

به نظر می‌رسد توصیفی که هردوت از شهر مفروض دیوکس به دست داده است (شهری با هفت حلقه بارو که هر یک رنگی ویژه داشته)، از یک کهن‌الگوی اسطوره‌ای ایرانی تأثیر پذیرفته است؛ زیرا که در اساطیر ایران بنای کاخی با هفت خانه ساخته شده با مصالح متفاوت (یک باب از طلا، دو باب از نقره، دو باب از پولاد، دو باب از آبگینه؛ نک دینکرد، نهم/۲۱؛ فردوسی، ۱۳۸۶، ۹۳/۲-۹۴) یا شهری با چند باروی متفاوت (از جنس سرب، شبه، مس، سفال، نقره، طلا؛ نک طبری، ۱۸۸۲، ۶۰۲) به کی‌کاوس، پادشاه افسانه‌ای دودمان کیانی، منسوب است. یاقوت حموی (۱۸۶۹، ۹۸۳) نیز بنیان‌گذاری همدان را به جمشید (در متن: جم بن نوجهان) و ساخت باروهای آن را به بهمن پسر اسفندیار نسبت داده است. به نظر می‌رسد انتساب خاستگاه و هویتی اسطوره‌ای - افسانه‌ای به این شهر، مانند شهرهای دیگری که در رساله پهلوی شهرستان‌های ایران‌شهر (Daryaei, 2002) بنیان‌گذاری آن‌ها به پادشاهان اسطوره‌ای پیشدادی و کیانی نسبت داده شده است، شیوه و شگردی برای نشان دادن سابقه‌ای طولانی و جایگاهی والا و سرآمد و متصل به عرصه مقدس اساطیر برای شهرهایی است که در برهه‌ای خاص از تاریخ به یکباره به جایگاه سیاسی برجسته‌ای دست یافته بودند. بر این اساس، آیا می‌توان فرض کرد که بنیان‌گذاران هگمتانه/ اکباتانه در اواخر سده هفتم یا شاید در اوایل سده ششم پم با انتساب سابقه و هویتی اسطوره‌ای به این شهر کوشیده بودند قدمت و

۱ بفرمود تا سنگ خارا کنند / دو خانه پر از دانه اندر کنند / بیاراست آخر به سنگ اندرون / ز پولاد میخ و ز خارا ستون / دو خانه دگر ز آبگینه بساخت / ز برجد به هر جایش اندر نشاخت / درو ساخت جای خرام و خورش / که باشد از آن خوردنی پرورش / دو خانه ز بهر سلیخ نبرد / بفرمود کز سیم پالوده کرد / یکی کاخ زرین ز بهر نشست / برآورد، بالاش داده دو شست / بر ایوانش یاقوت برده به کار / از پیروزه کرده برو بر نگار.

۲ اکنون پژوهشگران بر این نظرند که شهر بنیاد بودن پادشاهی دیوکس و انتساب بنیان‌گذاری نخستین شهر مادها (اکباتانه) به او در روایت هردوت، مبتنی بر رتوریک (rhetoric) مشروعیت پادشاهی ایرانی نیست (Zournatzi, 2013: 238) و ظاهراً انگاره و گفتمانی یونانی را منعکس می‌کند (Degan & Rollinger, 2020). جرج گروت ۱۷۳ سال پیش نیز یادآور شده بود که «نمی‌توان گفت که از تاریخ واقعی دیوکس چیزی می‌دانیم؛ زیرا روایت جالب هردوت [در این باره]، در همه وجوهش، جامعه و انگاره‌های یونانی را به ما نشان و نمایش می‌دهد و نه جامعه و انگاره‌های شرقی را» (Grote, 1849: 308).

نوابلی نیز بر ابهامات موجود می‌افزاید. تنها واقعیتی که در منابع تاریخی انعکاس دارد، رونق و بالندگی این شهر در دوران هخامنشیان و سلوکیان است. آنچه آشکار است، این است که تاریخ ماد همچنان ابهاماتی بسیار و پرسش‌هایی بی‌پاسخ دارد و پژوهشی همه‌جانبه و هم‌افزا در حوزه‌های تاریخ و باستان‌شناسی و زبان‌شناسی را می‌طلبد.

کتاب‌نامه | Bibliography

ماتوز، راجر. (۱۴۰۰). باستان‌شناسی بین‌النهرین: نظریات و رهیافت‌ها، ترجمه بهرام آجورلو، تبریز: دانشگاه هنر اسلامی تبریز.

Matthews, R. (2003). *The archaeology of Mesopotamia: theories and approaches*. Psychology Press (in Persian).

ملازاده، کاظم و طاهری دهکردی، معصومه. (۱۳۹۰). «تاریخچه، جایابی و ساختار هگمتانه مادی»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۶: ۱۶-۵.

Mollazadeh, Kazem & Taheri Dehkordi, Masoomeh, (2011). "History, Locating and Structure of the Median Ecbatana", *Iranian Islamic City Studies*, No. 6: 5-16 (in Persian).

هردوت. (۱۳۸۹). تاریخ هردوت، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، ۲ جلد، تهران: توس.

Herodotus, (2010). *Histories*, Translated by Morteza Saqebfar, Tehran, Toos (in Persian).

یاقوت حموی، شهاب‌الدین. (۱۸۶۹). معجم البلدان، به تصحیح ف. ووستنفلد، جلد چهارم، لیبزیگ.

Yāqūt Ḥamawī, Shihāb al-Din. (1869). *Mu'jam ul-Buldān*, Wüstenfeld, Ferdinand (ed.), Vol. 4, Leipzig (in Arabic).

English

Balati, S. (2017). *Mountain Peoples in the Ancient Near East: The Case of the Zagros in the First Millennium BCE*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Boucharlat, R. (2005). la recherche d'Ecbatane sur Tepe Hegmataneh. *Iranica Antiqua*, 33(1), 173-186.

Brandenstein, W. and Mayrhofer, M. (1964). *Handbuch des Altpersischen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Brown, S.C. (1980). *Kinship to Kingship: Archaeological and Historical Studies in the Neo-Assyrian Zagros* (Unpublished Ph.D. dissertation). Uni-

تاریخی و یافته‌های باستان‌شناختی و ناسازگاری آن‌ها دست‌یابی به تصویری روشن و قانع‌کننده از تاریخ مادها را تاکنون ناممکن ساخته است. بازشناسی پیشینه پایتخت مادها که در منابع تاریخی هگمتانه/ اکباتانه خوانده شده نیز وابسته به تعیین ساختار سیاسی مادهاست. درهرحال، وجود چنین پایتختی به این نام در دوران نواشوری مستندی ندارد و ناشناخته بودن آن در متن‌های

آذرنوش، مسعود؛ شریفی، علی و هژبری، علی. (۱۳۹۵). «بازنگری گاهنگاری نسبی و مطلق تپه هگمتانه براساس یافته‌ها و نتایج آزمایش گرمالیان و رادیو کربن»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۱۰: ۱۲۱-۱۴۰.

Azarnoush, M., Sharifi, A., & Hozhabri, A. (2016). "Revising the Relative and Absolute Chronology of Tepe Hegmataneh, Hamadan, Iran: Based on the Finds and the Results of Thermo-Luminescent and Radiocarbon Dating", *pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 6(10), 121-140. doi: 10.22084/nbsh.2016.1550 (in Persian).

طبری، ابوجعفر. (۱۸۸۲). تاریخ الرسل و الملوک، به کوشش م. دخویه، جلد دوم، لیدن: بریل.

Ṭabarī, Abū Ja'far Muḥammad ibn Jarīr ibn Yazīd. (1882). *Tārikh al-Rusul wa al-Mulūk* (History of the Prophets and Kings), de Goeje, Michael Jan (ed.), Vol. 2, Liden, Brill (in Arabic).

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۶). شاهنامه، به تصحیح جلال خالقی مطلق، تهران: بنیاد دائرة المعارف بزرگ اسلامی.

Ferdowsi, Abolghasem. (2007). *Shahnameh*, Khaleghi Motlagh, Djalal (ed.), Tehran, Center for the Great Islamic Encyclopedia (in Persian).

versity of Toronto: Toronto.

Brown, S.C. (1986). Media and Secondary State Formation in the Neo-Assyrian Zagros: An Anthropological Approach to an Assyriological Problem. *Journal of Cuneiform Studies*, 38(1), 107-119.

Cameron, G.G. (1936). *The History of Early Iran*. Chicago: The University of Chicago Press.

Culican, W. (1965). *The Medes and Persians*. New York: Frederick A. Praeger

Curzon, G. (1892). *Persia and the Persian question*. (vol. I). London: Longmans, Green & Co.

Cuyler Young, Jr., T. (1988). The early history of the Medes and the Persians and the Achaemenid

- empire to the death of Cambyses. In J. Boardman et al. (eds.), *Cambridge Ancient History* (vol. 4, pp. 1-52). Cambridge: Cambridge University Press.
- Dandamayev, M. (1986). Some Babylonians at Ecbatana. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 19, 117-119.
- Dandamayev, M. (1992). *Iranians in Achaemenid Babylonia*. Costa Mesa: Mazda Publishers.
- Daryaei, T. (2002). *Šahrestānīhā ī Ērānšahr: A Middle Persian Text on Late Antique Geography, Epic, and History*. Costa Mesa: Mazda Publishers.
- Daryaei, T. (ed.). (2012). *The Oxford Handbook of Iranian History*. New York: Oxford University Press.
- Degan, J. & Rollinger, R. (2020). How Greek the Medes were? Herodotus' medikos logos, Athens and the transformation of empire from symmachia to arche. In S. Badalkhan, G.P. Basello and M. De Chiara (eds.), *Iranian studies in honour of Adriano V. Rossi* (Part One, pp. 273-289). Napoli: Unipress.
- Diakonoff, I.M. (1985). Media. In I. Gershevitch (ed.), *The Cambridge History of Iran* (vol.2): *The Median and Achaemenian Periods* (pp. 36-148). Cambridge: Cambridge University Press.
- Diakonoff, I.M. (1996). Pre-Median Indo-Iranian Tribes in Northern Iran. *Bulletin of the Asia Institute*, 10, 11-13.
- Dyson, R. (1957). Iran, 1956. *University Museum Bulletin*, 21(1), 27-39.
- Gera, D.L. (2013). *Judith*. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Ghirshman, R. (1954). *Iran: from Earliest Times to Islamic Conquest*. New York: Penguin Books.
- Gopnik, H. (2017). The Median Confederacy. In T. Daryaei (ed.), *King of the Seven Climes: A History of the Ancient Iranian World (3000 BCE - 651 CE)* (pp. 39-62). Irvine: Jordan center for Persian studies.
- Grayson, A.K. (1975). *Assyrian and Babylonian Chronicles*. Locust Valley, New York: J. J. Augustin.
- Grayson, A.K. (1996). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*. Toronto Buffalo London: University of Toronto Press.
- Grote, G. (1849). *History of Greece* (vol. III). London: John Murray.
- Henkelman, W.F.M. (2017a). Humban & Auramazdā: royal gods in a Persian landscape. In W.F.M. Henkelman & C. Redard (eds.), *Persian Religion in the Achaemenid Period – La religion perse à l'époque achéménide* (pp. 273-346), Wiesbaden: Harrassowitz.
- Henkelman, W.F.M. (2017b). Imperial signature and imperial paradigm: Achaemenid administrative structure and system across and beyond the Iranian plateau. In B. Jacobs, W.F.M. Henkelman, and M.W. Stolper (eds.), *Administration in the Achaemenid Empire – Tracing the Imperial Signature* (pp. 45-256). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Hommel, F. (1900). *The Civilization of the East* (J. H. Loewe, Trans.). London
- Kapović, M. (2016). *The Indo-European Languages*. London & New York: Routledge.
- Kent, R.G. (1953). *Old Persian*. New Haven: American Oriental Society.
- Knapton, P., Sarraf, M., and Curtis, J. E. (2001). Inscribed column bases from Hamadan, *Iran*, 39, 99-117.
- Kuhrt, A. (1988). Babylonia from Cyrus to Xerxes. In J. Boardman et al. (eds), *Cambridge Ancient History* (Vol. IV, pp. 112-138). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kuhrt, A. (2010). *The Persian Empire: A Corpus of Sources of the Achaemenid Period*. London & New York: Routledge.
- Lanfranchi, G. (2003). The Assyrian expansion in the Zagros and the local ruling elites. In G. Lanfranchi, M. Roaf and R. Rollinger (eds.), *Continuity of Empires(?): Assyria, Media, Persia* (pp. 79-118). Padua.
- Llewellyn-Jones, L. (2016). Median Empire. In J.M MacKenzie (ed.), *The Encyclopedia of Empire*. 3 Vols, (pp. 1397-1401). Chichester: Wiley-Blackwell.
- Llewellyn-Jones, L. & Robson, J. (2010). *Ctesias' History of Persia*. London & New York: Routledge.
- Llewellyn-Jones, L. (2022). *Persians: The Age of the Great Kings* [epub]. New York: Basic Books.
- Luckenbill, D.D. (1968). *Ancient records of Assyria & Babylonia*, (vol. II). New York: The University of Chicago Press.
- Mallory, J. & Adams, D.Q. (eds.). (1997). *Encyclopedia of Indo-European Culture*. London & Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers.
- Markham, C.R. (1874). *A General Sketch of the History of Persia*. London: Longmans, Green and co.
- Mayrhofer, M. (1989). Vorgeschichte der Iranischen sprachen; Uriranisch. In R. Schmitt. (ed.), *Compendium Liguarum Iranicarum* (vol. I, pp. 4-24). Wiesbaden: Dr Ludwig Reichert.
- Medvedskaya, I.N. (2002). Were the Assyrians at Ecbatana? *International Journal of Kurdish Studies*, 16, 45-57.
- Muscarella, O.W. (1994). Miscellaneous Median matters. In H. Sancisi Weerdenburg, & A. Kuhrt & M. Cool Root (eds.), *Achaemenid history* (vol. VIII, pp. 57-64). Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.

- Pliny. (1961). *Natural History* (tr. H. Rackham, vol. 2). Cambridge, Mas: Harvard University Press.
- Polybius. (1889). *The Histories* (vol. 2, E.S. Shuckburgh, Trans.). London & New York: Macmillan and co.
- Potts, D.T. (ed.). (2012). *A companion to the archaeology of the ancient Near East*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Potts, D.T. (ed.). (2013). *The Oxford Handbook of Ancient Iran*. New York: Oxford University Press.
- Radner, K. (2013). Assyria and the Medes. In Daniel T. Potts (ed.), *The Oxford Handbook of Ancient Iran* (pp. 442-456). New York: Oxford University Press.
- Rawlinson, G. (tr.). (1880). *History of Herodotus*. (vol. 1). London.
- Rawlinson, G. (1885). *The Seven Great Monarchies of the Eastern World* (vol. II). New York: John B. Alden Publisher
- Rawlinson, H.C. (1841). Memoir on the site of the Atropatenian Ecbatana. *The journal of the royal geographical society of London*, 10, 65-158.
- Rollinger, R. (2007). Med Krallığı: Hayalet İmparatorluğu. *Arkeo Atlas* 6, 8-18.
- Rollinger, R. (2020). The Medes of the 7th and 6th c. BCE: A Short-Term Empire or Rather a Short-Term Confederacy? In R. Rollinger et al. (eds.), *Short-term Empires in World History* (pp. 189-213). Wiesbaden: Springer.
- Rollinger, R. (2021). The Median Dilemma. In B. Jacobs & R. Rollinger (eds.), *A Companion to the Achaemenid Persian Empire* (vol. 1, pp. 337-350). Hoboken: Wiley-Blackwell.
- Sancisi-Weerdenburg, H. (1988). Was There Ever a Median Empire? In A. Kuhrt and H. Sancisi-Weerdenburg (eds.), *Achaemenid History III: Method and Theory* (pp.197-212). Leiden: The Netherlands Institute for Ancient History.
- Sancisi-Weerdenburg, H. (1994). The orality of Herodotus' Medikos Logos or: the Median Empire revisited. In H. Sancisi-Weerdenburg & A. Kuhrt & M. Cool Root (eds.), *Achaemenid History VIII: Continuity and change* (pp.39-55). Leiden: The Netherlands Institute for Ancient History.
- Sancisi-Weerdenburg, H. (1995). Medes and Persians in Early States? In M.A. van Bakel and J. G. Oosten (eds.), *The Dynamics of the Early State Paradigm* (pp. 87-104). Utrecht: ISOR.
- Sanjana, P.D.B. (ed. & trans.). (1922). *The Dinkard*. (vol. 17). Bombay.
- Sarraf, M.R. (2003). Archaeological excavations in Tepe Ekabātana (Hamadān) by the Iranian Archaeological Mission between 1983 and 1999. In G.B. Lanfranchi, M. Roaf, and R. Rollinger (eds.), *Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia* (pp. 169-280). Padova.
- Sayce, A.H. (1896). Assyriological notes. *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, 18, 170-186.
- Schmitt, R. (2009). *Die altpersischen Inschriften der Achaimeniden*. Wiesbaden: Dr Ludwig Reichert.
- Schmitt, R. (2014). *Wörterbuch Der Altpersischen Königsinschriften*. Wiesbaden: Dr Ludwig Reichert.
- Spiegel, Fr. (1871). *Eranische Alterthumskunde* (Band 1). Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann.
- Stolper, M.W. (1990). Tobits in Reverse: More Babylonians in Ecbatana. *Archaologische Mitteilungen aus Iran*, 23, 161-176.
- Tadmor, H. & Yamada, S. (2011). *The royal inscriptions of Tiglath-pileser III, and Shalmaneser V, Kings of Assyria*. Wiona Lake: Eisenbrauns.
- Tavernier, J. (2007). *Iranica in the Achaemenid period*. Louvain: Peeters Publishers & Department of Oriental Studies.
- Zadok, R. (1976). On the Connections between Iran and Babylonia in the Sixth Century B.C. *Iran*, 14, 67-77.
- Zadok, R. (1997). Some Iranian Anthroponyms and Toponyms. *N.A.B.U.*, 1, 6-7
- Zadok, R. (2002). The Ethno-Linguistic Character of Northwestern Iran and Kurdistan in the Neo-Assyrian Period. *Iran*, 40, 89-151.
- Zournatzi, A. (2013). The Median Logos of Herodotus and the Persians' legitimate rule of Asia. *Iranica Antiqua*, 48, 221-251.
- Waezegggers, C. (2015). Facts, Propaganda, or History? Shaping Political Memory in the Nabonidus Chronicle. In J. M. Silverman and C. Waezegggers (eds.), *Political Memory in and after the Persian Empire* (pp. 95-124). Atlanta: SBL Press.

© 2023 The Author(s). Published by Tissaphernes Archaeological Research Group, Tehran, Iran. [Open Access](#).

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>), which permits non-commercial re-use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited, and is not altered, transformed, or built upon in any way.

The ethical policy of Ancient Iranian Studies is based on the Committee on Publication Ethics (COPE) guidelines and complies with International Committee of Ancient Iranian Studies Editorial Board codes of conduct. Readers, authors, reviewers and editors should follow these ethical policies once working with Ancient Iranian Studies. The ethical policy of Ancient Iranian Studies is liable to determine which of the typical research papers or articles submitted to the journal should be published in the concerned issue. For information on this matter in publishing and ethical guidelines please visit www.publicationethics.org.

Parthian Strategies in Border Management and Establishing Internal Security

Amin Babadi¹

Abstract

One of the basic principles of the stability and strength of governments has been their ability to establish internal security and protect borders against the threat of foreigners. The Parthian Empire, which struggled with hostile forces on several fronts since its inception, had to consolidate its position by expanding security inside the country and guarding its borders against foreign powers. This action was necessary both for the defense of the country and the policy of expanding the territory. The Parthians developed mechanisms that might ensure the internal security and border regions of Iran by utilizing the ancient legacy and innovating. Managing nomadic tribes, tiny cities, and puppet governments, as well as ongoing performance monitoring, allowed for the protection of the frontiers and the establishment of internal security. This research discusses the strategies of the Parthian state in protecting the borders and creating internal security against external threats and internal problems. In this regard, the Parthian period's historical sources are examined in light of the material culture recovered from this time.

Keywords: Parthians, Border Management, Internal Security, Fortress Building, Border Forces.

¹ Ph.D Student of Ancient Iranian History, University of Tehran, Tehran, Iran. aminabdalbabadi69@gmail.com

Article info: Received: 23 December 2022 | Accepted: 19 February 2023 | Published: 1 April 2023

Citation: Babadi, Amin. (2023). "Parthian Strategies in Border Management and Establishing Internal Security". *Ancient Iranian Studies*, Vol. 2 (5): 19-41.

<https://doi.org/10.22034/AIS.2023.384084.1036>

Introduction

The ability to defend the territory is considered one of the necessary conditions for a political unit as a state (Sancisi Weerdenburg, 2009: 291). Any political system must have sufficient authority to defend its borders to become a state. This issue was more important in ancient times because the disorder and the risk of invasion by nomadic and primitive tribes as well as the lack of adherence of rival governments to political agreements in ancient times were greater than today. This research aims to identify the strategic decisions of the Parthians in protecting the borders and establishing security inside the country. The strategies of the Parthians in confronting and preventing the external and internal dangers of their vast territory are examined with a structuralism approach. The main research question focuses on the executive mechanisms of the Parthian state to realize internal and border security. For this research, simultaneous sources and Parthian material culture such as the remaining defensive fortifications are examined. As a result, a general overview of the internal and border forces and fortifications of the Parthian Empire will be obtained, and the analysis of these data can determine the executive mechanisms of the Parthians in achieving internal and border security.

Research Literature

Clarifying some of the Parthian Empire's state management strategies and problem-solving procedures is crucial for understanding the significance of this research. Other facets of this research, which are significant in interpreting the Parthian historical events, include eval-

uating how well this state's intellectual machinery performs in dealing with novel challenges, its capacity to adapt to circumstances, and its ability to manipulate the status quo for its gain.

Border Management in the Parthian Empire

During its long and fluctuating history, the Parthian Empire had to contend with primitive tribes and emerging civilizations in the east, west, and north of its territory. These military conflicts caused the borders of this empire to be constantly changing, and therefore, when talking about the borders of the Parthian Empire, the time in question should be clarified. It can be said that this empire at its peak power during the reign of Mithridates II and Orodes II reached from the east to Herat, and even possibly to Bactria (Olbricht, 2013: 18-19) and the old route of the Amu Darya River (Diakonov, 1972: 57) which flowed into the Caspian Sea and included the territory of the Massagetae (College, 2009: 46).

Security in Cities

The features and requirements of the ancient world required governments to protect the cities as much as possible against common problems in addition to controlling the security within the country. The Parthian state had thought of effective measures in this case. The cities themselves had an independent nature in the Parthian Empire, which made them somewhat self-sufficient in relation to the outside world. During this period, cities usually had two circular or quadrangular plans, the first of which probably originated in Central Asia (Bussagli, 2010: 14-15). Defensive walls protected these cities.

Conclusion

The Parthian Empire managed to grow from a local power in the mid-third century BC to a global power in the mid-second century BC within a hundred years. Thus, it is necessary to examine the executive and administrative mechanisms of this empire to understand the reasons for the success and stability of this government. Every state needs to expand security inside and on the borders of its territory to maintain order and stability as well as military and political progress. The evidence shows that the Parthian statesmen understood this point well and tried to control the internal and border security of their country by taking advantage of the past heritage and to a large extent with effective innovations. The Parthians managed to control the security in the cities by establishing military and law enforcement authorities in the cities, monitoring entry and exit, and exploiting the ideology of the king's holiness and high status. The construction of military forts inside the country and along important caravan routes was another important step in the development of the country's

internal security, which led to the progress and prosperity of commerce. In addition, the Parthian statesmen tried to establish security and increase surveillance on the edges of their territory by agreeing with primitive and nomadic tribes and moving military prisoners and different tribes to the borders, while following the old patterns of the region. The construction of numerous border forts was also one of the strategies of the Parthian state to deal with foreign invasion, which was successful in many cases. Therefore, in general, the Parthian state should be counted among the successful governments in the matter of security control in Iran. Not only do the simultaneous sources report the relative success of the Parthians in expanding border and internal security, but there are few reports about the large-scale rebellions of local tribes and the civil wars of Iran during the five centuries of the Parthian Empire. This indicates the superiority of Parthian security and defense mechanisms compared to the Roman Empire, as a rival and hostile state.

راهکارهای اشکانیان در مرزداری و برقراری امنیت داخلی

امین بابادی^۱

چکیده

از اصول اولیه ثبات و استحکام دولت‌ها، توانایی آنها در ایجاد امنیت داخلی و حراست از مرزها در برابر خطر بیگانگان بود. شاهنشاهی اشکانی که از بدو پیدایش خود با نیروهای متخصص در چند جبهه دست و پنجه نرم می‌کرد، مجبور به تحکیم موقعیت خود از طریق بسط امنیت در درون کشور و استحکام مرزها در برابر قدرت‌های خارجی چه برای دفاع و چه برای برنامه‌ریزی به‌منظور توسعه قلمرو خود بود. اشکانیان با اتخاذ برنامه‌ای مدون با وام‌گیری از دولت‌های پیش از خود و نوآوری‌هایی بر مبنای شرایط وقت، به‌خوبی از عهده ایجاد امنیت در درون کشور و در مرزهای قلمرو خود برآمدند. استحکام مرزها و امنیت داخلی، با مدیریت اقوام کوچرو، شهرها و دولت‌های کوچک دست‌نشانده و نظارت مستمر بر عملکرد آنها صورت می‌پذیرفت. مسئله اصلی این پژوهش مشخص کردن سازوکار دولت اشکانی در حراست از مرزها و ایجاد امنیت داخلی در مقابل تهدیدات خارجی و مشکلات داخلی است که با بررسی منابع بازمانده از این دوران و تحلیل آنها با تکیه بر آثار مادی یافته شده از دوران اشکانی صورت می‌پذیرد. هدف این مقاله پاسخ به این پرسش است که سازوکار اجرایی دولت اشکانی در راستای تحقق امنیت داخلی و مرزی چه بود؟

واژه‌های کلیدی: اشکانیان، مرزداری، امنیت داخلی، دژسازی، نیروهای مرزی.

^۱دانشجوی دکتری تاریخ ایران باستان دانشگاه تهران، تهران، ایران. aminabdababadi69@gmail.com

مشخصات مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۲ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۳۰ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱/۱۲

استناد: بابادی، امین. (۱۴۰۲). راهکارهای اشکانیان در مرزداری و برقراری امنیت داخلی. پژوهشنامه ایران باستان، سال ۲، شماره ۵: ۱۹-۴۱.

مقدمه

توانایی دفاع از قلمرو را یکی از شرایط لازم برای تعریف یک واحد سیاسی به عنوان یک دولت دانسته‌اند (سانسیسی و ردنبروخ، ۱۳۸۸: ۲۹۱) و بدیهی است که هر نظام سیاسی برای بدل شدن به دولت باید از اقتدار کافی برای دفاع از مرزهای خود برخوردار باشد. این موضوع در دوران باستان اهمیت بیشتری داشته است چراکه بی‌نظمی و خطر هجوم اقوام کوچ‌رو و بدوی و همچنین عدم پایداری دولت‌های رقیب به پیمان‌های سیاسی در دوران باستان نسبت به امروز بیشتر بوده است. در این بین دولت‌های حاکم بر ایران به خاطر موقعیت راهبردی این کشور و قرار گرفتن بر سر چهارراه تمدنی جهان باستان، از نظر درگیری با اقوام متمدن و بدوی بیشتر در معرض فشار بوده‌اند. شاهنشاهی اشکانی که از میانه‌های سده سوم پیش از میلاد تا اوایل سده دوم میلادی بر بخش اعظم فلات ایران و میان‌رودان و سرزمین‌های همجوار حاکم بود نیز از این قاعده مستثنی نبود. شواهد باستان‌شناسی و منابع مکتوب بازمانده از آن دوران نشانگر فراوانی این برخوردهای سیاسی و نظامی میان اشکانیان و مردم همجوارشان است. بنابراین اشکانیان از بدو پیدایش مجبور به طرح‌ریزی و ارائه راهکارهای مناسب جهت حراست از قلمروشان و در صورت امکان بسط آن بودند. از طرف دیگر این موقعیت راهبردی ایران خود موجب تمایل بازرگانان به استفاده از راه‌های (زمینی و دریایی) زیر فرمان دولت‌های ایران می‌شد که سود فراوانی را از این راه به خزانه‌های دولت سرازیر می‌کرد و لذا دولت را در اتخاذ یک رویکرد جدی برای مبارزه با ناامنی داخلی و اغتشاش‌های مرزی مصمم‌تر می‌ساخت. مسئله اصلی این جستار تعیین سازوکار اشکانیان در حراست از مرزها و همچنین بسط امنیت در داخل کشور است و به بررسی راهبردهای اشکانیان در

مقابله و پیشگیری خطرات ایجاد شده در بیرون و درون مرزهای پهناور قلمروشان پرداخته خواهد شد. پرسش اصلی این پژوهش این است که سازوکار اجرایی دولت اشکانی در راستای تحقق امنیت داخلی و مرزی چه بود؟ و در راستای پاسخ به این پرسش، منابع مادی و مکتوب بازمانده از آن دوران مانند نوشته‌های مورخان مختلف و همچنین بناهای دفاعی بازمانده از آن دوران بررسی خواهند شد که در نتیجه نمایی کلی از نیروها و استحکامات داخلی و مرزی شاهنشاهی اشکانی به دست خواهد آمد و تحلیل این داده‌ها می‌تواند سازوکار اجرایی اشکانیان در تحقق امنیت داخلی و مرزی را مشخص نماید.

اهمیت این پژوهش در روشن کردن برخی از شگردهای مدیریتی شاهنشاهی اشکانی در کشورداری و برخورد با چالش‌هاست. همچنین سنجش عملکرد دستگاه فکری این دولت در برخورد با مشکلات نوظهور و توانایی سازگاری با شرایط پیش آمده و کنترل این شرایط به نفع خود نیز می‌تواند از دیگر ابعاد پژوهشی مقاله حاضر باشد که در تبیین و روشن کردن مسائل تاریخی مربوط به این دوره بسیار مهم است.

درباره راهکارهای اشکانیان در مرزداری و بسط امنیت داخلی تاکنون پژوهش‌های زیادی انجام نگرفته است؛ در این رابطه می‌توان به دو اثر از حمید کاویانی‌پویا با عنوان «بررسی استحکامات مرزی و تدافعی اشکانیان و شگردهای آنها در مرزداری» (کاویانی‌پویا، ۱۳۹۷ الف: ۱۱۴-۱۳۶) و «عملکرد اشکانیان در پاسداری از مرزها» (کاویانی‌پویا، ۱۳۹۷ ب: ۲۵۳-۲۷۵) اشاره کرد. یا کو بیاک نیز در دانشنامه ایرانیکا با عنوان «معماری نظامی پارت» سعی در بررسی کلی سازه‌های دفاعی شاهنشاهی اشکانی داشت (Jakubiak, 2008). این آثار هرچند در بررسی سازوکار دفاعی اشکانیان نکات کاربردی

اما همواره به آن سوی فرات نیز چشم داشتند و شاید اگر با دولت مقتدر روم طرف نمی‌شدند این بخش از آسیای غربی را نیز فتح می‌کردند. اما از نیمه نخست سده یکم میلادی با تشکیل حکومت کوشانی (کالج، ۱۳۸۸: ۱۸۲) مرز شرقی قلمرو تحت اداره مستقیم اشکانیان به احتمال به حدود هرات عقب نشست و از نیمه دوم قرن دوم میلادی نیز مرز اشکانیان در غرب به نفع امپراتوری روم تا حدود رود خابور عقب نشست (ولسکی، ۱۳۸۳: ۲۰۷). مرز ماد آتروپاتکان (آتروپاتن) که دولت تابع اشکانیان بود، در شمال شرق با ارمنستان به احتمال در امتداد رود ارس بوده (پلوتارک، ۱۳۳۸: ۴/۴۲۴) (هرچند گاهی تغییر می‌کرد) و در جنوب نیز به سواحل جنوبی دریای پارس می‌رسید (ویزهوفر، ۱۳۹۲: ۶۶۰-۶۶۱؛ خسروزاده، ۱۳۹۱: ۷۷).

با چشم‌پوشی از تغییراتی که به مرور زمان در مرزها رخ داد، نخست باید سازوکار اشکانیان در مرزداری سنجیده شود. شواهد باستان‌شناسی حاکی از این است که اشکانیان در شهرسازی خود نوعی نوآوری در ساخت دیوار حائل دایره‌ای را عرضه کردند (موسوی، ۱۳۹۳: ۱۱۹) و یا دست‌کم آن را گسترش دادند. شهرت آنان در شهرسازی حتی در دوران اسلامی و در تاریخ قم نیز بازتاب یافته است (خطیبی، ۱۳۹۳: ۳۸۰). این پلان دایره‌ای شهرها به احتمال کار را برای دفاع در برابر دشمن خارجی آسان می‌کرده و خود بیانگر مشغله زیاد اشکانیان در امر حراست از مرزها است. مشغله‌ای که یوستین به نقل از تروگوس پومپئوس نیز بیان می‌کند: «آنها همیشه درگیر پیکارهای سهمگینی با اسکیت‌ها و همسایگان بودند و به دلیل انواع و اقسام خطرات و سوانح تحت فشار بودند.» (البریخت، ۱۳۹۲: ۲۴؛ Justinus, 1732: 387) اما با اطمینان نسبی می‌توان گفت که اشکانیان در این امر موفق بودند. در این مورد گزارشی از تاکیتوس از سده

را آشکار می‌کنند اما در تعیین سازوکار اشکانیان در حراست از مرزها، امنیت داخلی و نتیجه این اقدامات اطلاعات چندانی ارائه نمی‌دهند. شایان ذکر است که در پژوهش حاضر واژه‌های «مرز» و «سرحد» به یک معنی و با استفاده از تعریف ایست به کار می‌روند: «یک دولت در تمام طول تاریخ خود محدوده‌ای کمابیش شناخته‌شده دارد که از آن بر سرزمین‌های خارج از قدرت و تسلط خود تأثیر می‌گذارد. این سرزمین‌های مرزی سرحدات آن را تشکیل می‌دهند و گاهی درون آنها یک خط مرزی تعیین می‌شود و گاهی هم نمی‌شود. در منطقه سرحدی معمولاً بخش بزرگی از نیروهای دفاعی و استحکامات دولت متمرکز می‌شوند؛ زیرا هدف سرحدات ایجاد چهارچوبی نیرومند است که درون آن دولت بتواند کارکردهای خود را انجام دهد و شهروندان آن بتوانند در امنیت زندگی کنند.» (ایست، ۱۳۹۲: ۱۲۷).

مرزداری در شاهنشاهی اشکانی

شاهنشاهی اشکانی در طول تاریخ بلندمدت و پرفراز و نشیب خود مجبور به دست و پنجه نرم کردن با اقوام نوظهور متمدن و بدوی در شرق و غرب و شمال قلمرو خود بود. این درگیری‌های نظامی موجب می‌شد تا مرزهای این شاهنشاهی مدام در حال تغییر و تبدیل باشد و لذا در زمان سخن گفتن از جغرافیای مرزهای شاهنشاهی اشکانی باید زمان موردنظر نیز روشن شود. باین حال می‌توان گفت که این شاهنشاهی در اوج گستره خود در زمان حکومت مهرداد دوم و ارد دوم در شرق تا هرات و حتی شاید تا بلخ (البریخت، ۱۳۹۲: ۱۸-۱۹) و مماس با مجرای قدیمی رود جیحون (دیاکونوف، ۱۳۵۱: ۵۷) که به دریای کاسپی می‌ریخت امتداد داشته و حتی حدود قلمرو ماساگت‌ها را نیز شامل می‌شده است (کالج، ۱۳۸۸: ۴۶). در غرب نیز اشکانیان در زمان مهرداد دوم به فرات رسیدند (همان: ۴۸)

اسطوره‌ای آرش کمانگیر، سعی در انتشار ایدئولوژی حکومتی خود در ارتباط با حراست از مرزها در کشور را داشته‌اند؛ شاید تأکید آنان از استفاده از کمان بر سکه‌ها نیز نشانگر همین امر باشد. در ادامه سازوکار اشکانیان در مرزداری بررسی خواهد شد.

استحکامات دفاعی

شاهان اشکانی از همان آغاز کار به فکر حراست از مرزهای خود بودند و این رویکرد را به‌خوبی می‌توان از ساخت شهر مستحکم دارا (Justi-nus: XLI/5) توسط ارشک یکم باز یافت. یوستین گزارش می‌دهد که ارشک توجه زیادی به ساخت قلعه و مستحکم کردن شهرها داشت (Ol-brycht, 2015: 117; Ibid). شاهان اشکانی برای مقابله با مشکلات مرزی، در وهله اول اقدام به بنای استحکامات دفاعی چون دژهای نگهبانی، دیوارهای محافظتی و ساخت بارو برای شهرهای مرزی کردند. شماری از مهم‌ترین شهرهای مستحکم مرزی از دوره اشکانی شناخته شده‌اند؛ در گرگان شهری بارودار از دوره اشکانی یافته شده (کیان‌راد، ۱۳۹۶: ۶۱) که وظیفه دفاع در برابر بیابان‌گردان شرق دریای کاسپی را داشته است. دژ و قلعه نسا (مهردادکرت) نیز یک مرکز مهم دفاعی در شمال شرق محسوب می‌شد؛ خود شهر از سه قسمت تشکیل شده بود که بخش مرکزی آن همان دژ مذکور بود. حول دژ را خانه‌های مسکونی تشکیل می‌داد که توسط دیواری احاطه شده بود و در قسمت بیرونی بخش کشاورزی قرار داشت که حول آن نیز دیواری کشیده شده بود (دیاکونوف، ۱۳۵۱: ۶۴). از دیگر شهرهای دفاعی مرز شمال خاوری اشکانی می‌توان به مرو اشاره کرد که اشکانیان آن را توسعه داده و به شهری دایره‌ای با امکانات دفاعی کارآمد تبدیل کردند (گیرشمن، ۱۳۷۰: ۳۴). در غرب کشور و با فاصله از مرز نیز

یکم میلادی و مربوط به سرزمین گرگان که در این زمان در شورش به سر می‌برد، تا حد زیادی می‌تواند روشن‌گر باشد:

«هیرکانیان سفیری به نزد امپراتور فرستاده و در آرزوی هم‌پیمانی با روم بودند؛ و برای گواهی بر دوستی‌شان اشاره کردند که بلاش را در جایی دیگر مشغول نگه می‌دارند. به‌خاطر هراس از اینکه این سفرا در صورت عبور از فرات توسط دشمن [اشکانیان] در راه بازگشتشان به خانه دستگیر نشوند، کوربولو آنان را به همراه یک نیروی محافظ در فاصله‌ای دور از ساحل دریای سرخ روانه کرد تا از آنجا به سرزمین خود بازگردند بدون اینکه وارد قلمرو پارتیان شوند» (Tacitus, 1909: 2/202).

این گزارش به‌خوبی گواه بر این است که اشکانیان مرز با روم (رود فرات مذکور در متن) را آنچنان حراست می‌کردند که گذر از هر نقطه آن موجب اسارت سفرای هیرکانی می‌شد و لذا آنان مجبور به دور زدن شبه جزیره عربستان از راه دریای سرخ و عبور از سرزمین‌های شرقی اشکانی (که در این زمان در قرن یکم در اختیار کوشانیان بود) برای رسیدن به گرگان بودند. تردیدی نیست که برای بسط چنین سطحی از حراست به برنامه‌ای دقیق از جانب دولت مرکزی نیاز بود. به نظر می‌رسد که اشکانیان در امر مرزداری بر مباحث ایدئولوژیک نیز تأکید داشته‌اند و ظاهراً تلاش می‌کردند تا از منظر دینی و ملی نیز خود را با مرزداری مرتبط سازند؛ چراکه به گزارش برخی منابع اسلامی، آنان خود را به آرش کمانگیر منتسب می‌کردند (بیرونی، ۱۳۸۶: ۱۵۸) که نخستین اسطوره ایرانی در حراست از مرزها بود و می‌تواند گواهی بر مسئولیت‌پذیری آنان در دفاع از مرزها باشد (کاوایانی‌پویا، ۱۳۹۷: ۲۶۳). محتمل است که اشکانیان با انتساب آگاهانه خود به شخصیت

گوبکلی تپه و ... اشاره کرد (Labfaf-Khani-ki, 2020: 40؛ کاویانی پویا، ۱۳۹۷ الف: ۱۲۱) در کیرک تپه نه تنها ساختار شهر مرو تکرار شد بلکه این دژ به واسطه دیوارهای مستحکم به بخش‌های راهبردی مختلف نیز تقسیم شد (Jakubiak, 2008). همچنین دژ ایگدر در کنار بستر خشک‌شده رودخانه اوزبوی شاهدهی بر گستره قلمرو اشکانی در شمال شرق است. کاوش‌های باستان‌شناسی در سرزمین پارت دژهایی از دوره اشکانی که اغلب در دوره‌های بعد نیز مورد استفاده قرار گرفتند را از دل خاک بیرون کشیده است که عبارت‌اند از تپه قلعه چمگرد، تاس تپه، تپه رش، منجاق تپه، تپه چالاک، قلعه سراب، گلور تپه، قزل بی‌بی، قلعه سنگر، تپه قلعه عبدالله و مایوان (میرزایی، ۱۳۹۹: ۱۰۵). دژهای متعددی چون قلعه دشت‌حلقه، قلعه گامیالی، قلعه پارس، قلعه خرابه و قلعه گوگ نیز در حدود استان گرگان امروزی به همین منظور تعبیه شده بودند (Jakubiak, 2008) و به این مجموعه باید دژ اشکانی تورنگ‌تپه را نیز افزود (محمدی‌فر، ۱۳۸۷: ۱۰۶). در مجموع این سازه‌ها می‌تواند گواهی بر جدیت عملکرد اشکانیان در این زمینه، به‌خصوص در مرزهای آسیای مرکزی و در برابر بدویان باشد. می‌توان از تحلیل برخی یافته‌ها به مؤثر بودن این اقدامات اشکانیان دست یافت؛ در واقع کاوش‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که ناتوانی سلوکیان در دفاع از این حدود به تدریج باعث کاهش آبادانی سرزمین‌های شمال پارت شده بود که با روی کار آمدن اشکانیان و اقدامات و سیاست‌های دفاعی آنان مجدداً این منطقه آباد گشت و بر شمار استقرارگاه‌های آن افزوده شد (Olbrycht, 2021: 76).

به گزارش دیوکاسیوس یکی از شرایط صلح اشکانیان با ماکرینوس، بازسازی دژهایشان بود که کاراکالا ویران کرده بود (Cassius Dio,

شهر الحضر (هترا) به صورت دایره‌ای ساخته شده بود و بیرون دیوار دفاعی آن خندقی به پهنای ۸ متر و ژرفای ۴ تا ۵ متر حفر شده بود و باروی اصلی با ارتفاعی بالغ بر ۱۰ متر شهر را حراست می‌کرد که با فاصله کمی پیش یا پس از حمله ترایان ساخته شده بود (هاوسر، ۱۳۹۲: ۷۷۰؛ سفر و مصطفی، ۱۳۷۶: ۴۹). این شهر یک بار در برابر ترایان در ۱۱۷ میلادی و دوبار در برابر سپتیموس سوروس در ۱۹۳ و ۱۹۷ میلادی مقاومت موفقیت‌آمیز داشت (Schmitt, 2003) و در پایان به توسط شاهپور یکم تسخیر شد (آیلرز، ۱۳۸۰: ۶۰۲). در کرانه فرات شهر بارودار دوراروپوس قرار داشت که از زمان مهرداد دوم به تصرف اشکانیان در آمده بود و حکم ایستگاه کاروانی و دژ مرزی را داشت (ادول، ۱۳۹۹: ۲۹۰). از فرات میانی تا پایین‌دست رود خابور شبکه‌ای از دژهای دفاعی در دوره اشکانی فعال بودند (همان: ۱۴۹).

علاوه بر شهرهای دفاعی راهکار دیگر اشکانیان ساخت دژهای تدافعی در مناطق مرزی بود که شماری از این دژها امروزه شناسایی شده است. در آسیای مرکزی چند دژ از این قبیل یافت شده است که دارای برج‌های بسیار محکم با زاویه قائمه بوده (با سطح مقطع چهارگوش) و منافذی برای تیراندازی داشته‌اند (دیاکونوف، ۱۳۴۶: ۳۵۶) و ظاهراً در اواخر دوران اشکانی این برج‌ها به حالت بیضوی شکل تغییر یافته بودند (همان‌جا). به نظر می‌رسد که در این دوره برج‌های گرد به تدریج رایج شدند و نمونه آنها را در فیلکه کویت می‌توان دید (خسروزاده، ۱۳۹۶: ۲۶۴). یکی از این دژها در ۲۵۰ کیلومتری شمال غربی عشق‌آباد کنونی در صحرای قره‌قوم یافته شده است (فاگل سانگ، ۱۳۹۷: ۳۱) و از دیگر دژهای اشکانی در این منطقه می‌توان به دژ آگدیر در کنار رودخانه اوزبوی، چیچانلیک تپه، آکچاتپه، سیروک، کهنه کاهکا، کیرک تپه، دوقلعه،

میلادی تخمین می‌زنند و گمان می‌رود که توسط بلاش چهارم بنیان گذاشته شده باشد (کیان‌زاد، ۱۳۹۶: ۲۲۱). به احتمال هفتان بوخت (هفتواد) مشهور که روایتی داستانی از او در کارنامه اردشیر پاپکان بازمانده است (کارنامه اردشیر بابکان، ۱۳۹۷: ۵۵-۸۷)، وظیفه حراست از مرزهای آبی اشکانیان در دوسوی دریای عمان و تنگه هرمز را داشته است و از این سرزمین‌ها نیز نیروی نظامی تأمین می‌کرده است (کیان‌زاد، ۱۳۹۶: ۲۱۸). شهر تاج در شمال شرق شبه‌جزیره عربستان که تا دوران ساسانی نیز وظیفه مرزداری را به عهده داشت، مربوط به دوران اشکانی بود (کاویانی‌پویا، ۱۳۹۷الف: ۱۲۶).

در کنار این استحکامات، اشکانیان گاه اقدام به ساخت دیوارهای دفاعی در مرزهای راهبردی خود در برابر اقوام بدوی نیز می‌کردند. دیوار مشهور گرگان به احتمال اصلتی از دوران اشکانی دارد (وخل‌سانگ، ۱۳۸۸: ۱۸۶؛ محمدی‌فر، ۱۳۸۷: ۱۰۳-۱۰۵) چراکه نوع آجرها، چیدمان و سفال‌های آن اشکانی است و با توجه به سطح دریای کاسپی در دوران ساسانی، بخش غربی این دیوار به احتمال مربوط به پیش از ساسانیان بوده است (شوتکی، ۱۳۹۲: ۷۳۵). برخی این دیوار را از سازه‌های مهرداد دوم می‌دانند (ورستاندیک، ۱۳۹۷: ۱۳۳). باید دقت کرد که کاوش‌های باستان‌شناسی مرتبط با دوره اشکانی به خصوص در خاک کنونی ایران کم‌شمار هستند و بنابراین پژوهشگران ناچار به اخذ نتیجه کلی از داده‌های پراکنده هستند؛ با این حال در سرزمین‌هایی که کاوش‌ها به نسبت بیشتر هستند (همچون آسیای مرکزی و میان‌رودان)، شمار بناهای دفاعی یافته شده از این دوره به شکل محسوسی فزونی می‌یابد و این خود نشانگر وفور این آثار و در نتیجه توجه ویژه اشکانیان به امر مرزداری است.

۱۹۵۵: 79/26/3؛ هاوسر، ۱۳۹۲: ۷۹۶) که این خود شاهدی بر وجود استحکامات دفاعی در میان‌رودان در دوران اشکانی و اهمیت آنها حتی در آخرین سال‌های عمر این دولت از دید دولتمردان آن دوران است. برخی از این دژهای دفاعی در اطراف شهر الحضر یافته شده‌اند که رویکرد روم‌گرایانه باستان‌شناسان تاکنون آنها را به رومیان منتسب می‌کرد ولی امروزه رای بر تعلق این دژها به دولت اشکانی است (همان: ۷۹۴-۷۹۶). هرچند اشکانیان حکومت بر ارمنستان را حق خود می‌دانستند، این باعث نمی‌شد که از ساخت سامانه‌های دفاعی در مرزهای خود با ارمنستان، برای دوره‌هایی که این سرزمین را در مقابل دشمن نیرومند خود از دست می‌دادند، غافل باشند. در مقابل این سرزمین، اشکانیان با بنای یک رشته استحکامات دفاعی موقعیت خود را مستحکم کرده بودند. این استحکامات به صورت دیوار و دژ به شکل خطی در کرانه‌های جنوبی رود ارس ساخته شده بودند که از این جمله می‌توان به دژهای کهنه‌تپه‌سی، کهنه‌پاسگاه و نادر تپه‌سی اشاره کرد (مازیار، ۱۳۹۸: ۲۱۰).

چنانکه گفته شد، اشکانیان بر کرانه‌های جنوبی دریای پارس و عمان نیز فرمانروایی داشتند و لذا برای تحکیم موقعیت خود بر این سرزمین‌ها و همچنین تسهیل بازرگانی اقدام به بنای برخی استحکامات دفاعی در هر دو سوی کرانه‌های این دریاها کردند که برخی از این استحکامات امروزه یافت شده‌اند. در کرانه شمالی تنگه هرمز دژ نظامی اشکانی در محوطه نخل ابراهیمی میناب با حدود ۱/۵ هکتار زیربنا بزرگ‌ترین دژ شناخته‌شده دوران اشکانی است (کیان‌زاد، ۱۳۹۶: ۲۱۶-۲۱۷؛ خسروزاده، ۱۳۹۶: ۸۱). همچنین در بحرین در کرانه جنوبی دریای پارس نیز دژی مربوط به دوران اشکانی یافته شده که قدمت آن را در حدود قرن ۲ و ۳

نیروهای دفاعی

برای سنجش عملکرد اشکانیان در دفاع و حراست از مرزها باید دانست که آنان از چه نیروهایی برای این کار کمک می‌گرفتند. استفاده از نیروهای دفاعی در مرزها به میزان زیادی به نظام اداری که دولت در مرزها از آن بهره می‌گرفت وابسته بود. از اسناد باقی مانده از شهر نسا مشخص شده است که این شهر مرزی در یک ایالت ادغام شده بود و این ایالت زیر نظر مقامی با لقب مرزبان اداره می‌شد (لوکونین، ۱۳۸۰: ۱۲۴). برخی عقیده دارند که در دوره اشکانی ایالات مرزی را به چهار مرزبان می‌سپردند و این ریشه در دوران کهن ایران داشت (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۴۵)؛ هرچند این نظر بر پایه حدس بنا شده است. با این حال بعدها اشکانیان ارمنستان همین شیوه را در کشورداری خود به کار بردند (همانجا). علاوه بر این، در برخی حدود مرزی، اشکانیان با دادن استقلال نسبی به دولت‌های دست‌نشانده تا میزان زیادی سعی در نوعی مرزداری با مشارکت این خرده دولت‌ها داشتند که البته خود وجود این مسئله باعث ایجاد کلان‌روایتی مبنی بر ضعف ساختاری این شاهنشاهی شده است (به‌عنوان نمونه بنگرید به: کاشلنکو، ۱۳۸۵: ۱۴۹؛ Gre-95-96: goratti, 2017). از روی داده‌های مختلف می‌توان وجود دولت‌های دست‌نشانده را در گرجستان، ارمنستان، آتروپاتن،^۱ گوردونه،^۲ آدیابنه،^۳ اوسروئنه،^۴ هترا،^۵ میشان (خاراکنه)،^۶ الیمایی،^۷ پارس، سکستان، مرو و گرگان اثبات کرد (لوکونین، ۱۳۸۰: ۹۵؛ کاشلنکو، ۱۳۸۵: ۱۴۹؛ Gregoratti, 2016: 5).

این قدرت‌های محلی که روند ایجاد آنها از دوران سلوکی شروع شده بود تلاش چندانی برای استقلال نکردند. دلیل آن را باید در منافع متقابل دو طرف در حفظ ساختار دست‌نشانده دانست که عبارت بود از تعهدات نظامی متقابل، بهره‌وری دولت مرکزی از توان نظامی و اقتصادی دولت‌های دست‌نشانده در مناسبات خارجی و داخلی و در مقابل حمایت سیاسی دولت از آنها (بروسیوس، ۱۳۹۶: ۸-۱۵۶؛ Gregoratti, 2017: 97؛ ti, 2016: 5). سیاست اشکانیان در قبال حکومت‌های تابعه ذیل سه روش (یا مرحله) دسته‌بندی شده است: در گام نخست که در برهه‌های زمانی خاصی در مقابل دولت‌های خاراکنه، اوسروئنه و الیمایی اتخاذ شد، فتح این سرزمین‌ها که راه‌های تجاری مهمی را در اختیار داشتند بود که خود موجب ادغام آنها در دستگاه اداری اشکانیان، در عین حفظ دودمان حکومتی سابق شد. در مقابل، این دولت‌ها نیز تعهدات سیاسی و اقتصادی خود را در مقابل دولت مرکزی حفظ کردند. مرحله دوم که از نیمه دوم سده یکم پم به بعد اتخاذ شد و در سده یکم میلادی شدت بیشتری یافت، سیاست اشغال سرزمین‌های تابعه که کارآمدی سابق را نداشتند، برکناری دودمان فرمانروا و سر کار آوردن یک دودمان بومی دیگر بود که قدرت عالی اشکانیان را بهتر بشناسد؛ این سیاست در دولت‌های آدیابنه، اوسروئنه و خاراکنه اجرا شد. روش سوم که از سده ۱ میلادی در دستور کار قرار گرفت و به تدریج دولت‌های خاراکنه، الیمایی، آتروپاتن و ارمنستان را شامل شد، عبارت بود از برکناری

1 Atropatene

2 Gorduene

3 Adiabene

4 Osroene

5 Hatra

6 Maishan (Characene)

7 Elymais

آتروپاتکان و سیستان، ظاهراً هر شاهک ۱۰ هزار سوار داشته و هم اینکه پلینی شمار دولت‌های کوچک دست‌نشانده اشکانی را ۱۸ عدد ذکر کرده (لوزینسکی، ۱۳۸۰: ۱۵؛ Pliny, 1855: 2/68) که به آمار مؤلف مجمل‌التواریخ نزدیک است. شاید یک عدد اختلاف مرتبط به دولت اوسروئنه باشد که در اواخر دولت اشکانی به تصرف رومیان درآمده بود.

شاید بتوان گفت که مهم‌ترین دولتی که اشکانیان تحت حمایت خود درآورده بودند ارمنستان بود که به گزارش پلینی در دوره اشکانی به ۱۲۰ بخش اداری زیر نظر اشراف تقسیم می‌شد و در موقع لزوم برای دولت سرباز فراهم می‌کرد (ملکی، ۱۳۹۷: ۱۸۲). به دلیل اهمیت بالای این سرزمین، اشکانیان ترتیب ویژه‌ای برای حراست از مرزهای این کشور اتخاذ کرده بودند. موسی خورنی تقسیم ارمنستان به ۴ بخش را از دستاوردهای والارشک، شاهزاده اشکانی می‌داند که این تقسیمات در جهات شمال‌شرق، شمال، غرب و جنوب‌غرب بود (همان: ۱۷۲؛ موسی خورنی: ۸/۲) تعریف نکردن مرزبانی در جهت مرز مستقیم با اشکانیان خود می‌تواند گواهی بر امنیت بالای این مرز باشد (ملکی، ۱۳۹۷: ۱۷۳). احتمال می‌دهند که مقصود از والارشک، تیرداد یکم برادر بلاش یکم باشد که در سال ۶۶ میلادی رسماً به حکومت ارمنستان منتسب شد و دودمان اشکانی ارمنستان را بنیان گذاشت (کالج، ۱۳۸۸: ۷۸). به گزارش آگاتانگوس در سفر تیرداد چهارم به روم ۴ بیتخش^۱ او را همراهی می‌کردند (ملکی، ۱۳۹۷: ۱۶۹-۱۷۱). شاید این تقسیم چهارگانه ریشه در دوره هخامنشی داشته باشد چراکه در شهربانی مصر دوره هخامنشی ۳ پادگان در سه جهت مستقر شده بودند (Hérodot, 1830: 2/3) و یک پادگان نیز در ممفیس

کامل دولت‌های محلی و انتصاب فرمانداری از دودمان اشکانی بر تخت حکومت (Gregotatti, 2017: 98-101). بدیهی است که این سیاست‌ها بسته به شرایط زمانی، متفاوت بود اما بررسی‌ها نشان می‌دهد که اشکانیان در مقابل دولت‌های دست‌نشانده سیاستی را اتخاذ کردند که کیل و گرگوراتی اصطلاحاً آن را انعطاف‌پذیر^۱ می‌نامند. بر این مبنای دولت‌های دست‌نشانده را باید جزیی از قلمرو شاهنشاهی اشکانی، در درون مرزهای این کشور در نظر گرفت که یا به دولت مرکزی وفادار بودند یا به انواع روش‌ها مجبور به این کار می‌شدند. بنابراین یکی از مهم‌ترین راهکارهای اشکانیان برای برقراری امنیت در مرزها، پشتیبانی از دولت‌های کوچک دست‌نشانده بود که خود دارای نیروی نظامی بودند و این نیرو نه تنها توان مقابله با مشکلات به‌نسبت کوچک مرزی را داشت بلکه در مواقع لازم نیز به ارتش شاهنشاهی می‌پیوست (ولسکی، ۱۳۸۳: ۱۵۶). استرابو شمار ارتش ماد آتروپاتکان را ۱۰ هزار سوار و ۴۰ هزار پیاده گزارش کرده است (Strabo, 11/13/2). به گفته پلوتارک خاندان سورن که بر سیستان فرمان می‌راندند ۱۰ هزار سوار در اختیار داشتند (پلوتارک، ۱۳۴۶: ۷۲/۳). در زمان حمله کراسوس، نیروی نظامی فرماندار بخش شمالی میان‌رودان (اوسروئنه) آنقدر قابل اتکا بود که دست به مقاومت در برابر دشمن بزند (دوبواز، ۱۳۹۶: ۵۸). نویسنده مجمل‌التواریخ گزارش داده که در هنگام بنیان‌گذاری شاهنشاهی ساسانی توسط اردشیر پاپکان، ۱۷ شاه زیر نظر او بود که هر کدام ۱۰ هزار سوار داشتند (مجمل‌التواریخ، ۱۳۱۸: ۶۰). از آنجاکه اردشیر در آغاز کار زمانی برای تشکیل ترتیبی جدید در کشورداری نداشت، به‌احتمال این ترتیب را از اشکانیان به ارث برده بود. چراکه هم طبق موارد مذکور از

1 flexible

2 bitaxsh

آمیشن مارسلن، ۱۳۱۰: ۲۲؛ Justinus, 1732: 391) و این منابع از حملات داهه‌ها (که اشکانیان را شاخه‌ای از آنان می‌دانستند) به شمال پارت در همان اوایل دوران سلوکی خبر می‌دهند (ولسکی، ۱۳۸۳: ۳۵). هرچند با توجه به کشف آثار تمدنی داهه‌ها در شمال پارت و خوارزم (پورشریعتی، ۱۳۹۹: ۶۰-۶۱)، نمی‌توان با کوجروی و غارتگر بودن داهه‌ها (دست‌کم همه آنها) موافق بود (ولسکی، ۱۳۸۳: ۴۶-۴۷)، اما می‌توان گفت که آنان از ابتدا سازوکار برخورد با اقوام نیمه‌متمدن و بدوی را می‌دانستند. این نزدیکی با اقوام کوچ‌رو خود باعث اخذ شیوه‌های رزمی و دفاعی توسط اشکانیان از آنها می‌شد. به شکلی که یوستین ادعا می‌کند که روش رزم پارتیان نیمه بومی و نیمه سکایی است (Justinus, 1732, 388; Olbrycht, 2003: 96).

گزارش‌هایی، هرچند کم‌شمار، از سنت کوچاندن اسیران به مقاصد مختلف که یکی از آنها اهداف نظامی بود در دست است که نشان می‌دهد اشکانیان در نیمه اول فرمانروایی خود، زمانی که هنوز در تلاش برای گسترش قلمروشان بودند، از این عمل برای حراست از سرحداتشان استفاده می‌کردند و این عمل را باید حاصل الگوبرداری از هخامنشیان دانست (ولسکی، ۱۳۸۳: ۱۴۹). فرهاد یکم پس از فتح سرزمین‌های جنوبی دریای کاسپی، ساکنان این حدود موسوم به «مردیان» را به شهر خاراکس در ری باستان کوچاند (ایسیدور خاراکسی، ۱۳۹۲: ۲۷؛ بیوار، ۱۳۸۰: ۱۳۳). فتوحات اشکانیان در این زمان به شرق ماد محدود می‌شد و بنابراین ری سرزمینی مرزی برای آنان محسوب می‌شد و کوچاندن اقوام مردی به این سرزمین علل دفاعی داشت. موسی خورنی گزارش می‌دهد که ارشک، بانی شاهنشاهی اشکانی یهودیان را به همدان کوچاند و مدتی بعد به دلایل نامعلوم، در زمان آرتاشس به ارمنستان کوچانده شدند و در آنجا صاحب

قرار داشت که شمار سربازانش به احتمال به ۱۶۰۰۰ تن می‌رسید (کوک، ۱۳۸۳: ۲۰۵). معنی لغوی واژه بیتخش را برخی چون آلتهایم «سرپرست» و برخی چون هینتس «نایب شاه» دانسته‌اند (Sundermann, 1989) و برخی چون ویزهوفر عنوان وزیر بزرگ (نخست‌وزیر) را نیز ممکن دانسته‌اند (ویزهوفر، ۱۳۸۰: ۲۳۲). در لوحی مکشوفه از گرجستان از سده دوم میلادی از بیتخش گرجستان سخن رفته است که به احتمال دست‌نشانده شاه اشکانی بود (پیگولوسکایا، ۱۳۷۲: ۱۵۱). ظاهراً این منصب بالاتر از مقام شهریان بوده است (دیاکونوف، ۱۳۴۶: ۲۸۷). در چرم‌نوشته X مکشوفه از شهر دوراروپوس برداشت می‌شود که یک مقام سیاسی با عنوان بیتخش مقام شهریان میانرودان و آن سوی رود و عربان صحرائشین و رئیس نگهبانان و استاندار را داشته است (دیاکونوف، ۱۳۵۱: ۶۳). ظاهراً وجود چنین منصبی در مرزهای غربی شاهنشاهی به دلیل اهمیت بالای حراست از این مرز در برابر دولت روم و اعراب بیابانگرد بوده است. در مرزهای غربی اشکانیان تا حدودی به دسته‌های اعراب آزادی عمل داده بودند تا در ازای دریافت مالیات از کاروان‌ها، امنیت آنها را تأمین کنند (کیان‌راد، ۱۳۹۶: ۲۸۲). ظاهراً وظیفه حراست از بازرگانان در نزدیکی مرزهای غربی برعهده نیز بر عهده اعراب بود (همان: ۲۸۴). همچنین دولت اشکانی در قرن یکم پیش از میلاد و با افزایش خطر روم، تیسفون را به عنوان یکی از پایتخت‌های اصلی خود برگزید (ورستاندیک، ۱۳۹۷: ۱۷۸) که در ابتدا یک اردوگاه نظامی بود (Strabo, 16/1/16) و به احتمال این کار علاوه بر جنبه اقتصادی (رقابت با سلوکیه)، با نزدیک کردن دربار به مرز غربی، جنبه دفاعی نیز داشت.

در منابع رومی چون نوشته‌های یوستین و آمیانوس، خود خاندان اشکانی در آغاز کارشان راهزن نامیده شده‌اند (ولسکی، ۱۳۸۳: ۴۹؛

مهرداد دوم دانست. ایسیدور خاراکسی در شرح راه‌های میان‌رودان از یک روستای حصاردار به نام «آلان» سخن می‌گوید (ایسیدور خاراکسی، ۱۳۹۲: ۲۵) که در نزدیکی فرات واقع بود. این روستا باید به نام ساکنانش نام‌گذاری شده باشد. با توجه به اینکه مرز قلمرو سلوکیان به میان‌رودان نزدیک نبود و البته آنان در شرق دریای کاسپی^۱ قدرتی نداشتند که بتوانند آلان‌ها را از آنجا بکوچانند، این جابه‌جایی را نیز می‌توان به احتمال زیاد کار اشکانیان دانست. شاید بتوان همین استدلال را درباره روستایی به نام «هیندوکان»^۲ در اسناد بایگانی نسا (دیاکونوف و لیوشیتس، ۱۳۸۳: ۱۴۲) در نظر گرفت که به احتمال نشانگر کوچاندن شماری از هندیان به حدود شمال پارت است. این احتمال از آن‌رو قوی‌تر می‌شود که بدانیم نام روستای مذکور در سفال‌نوشته‌ای متعلق به سال ۶۴ پم آمده است؛ یعنی مدت‌ها پس از انقیاد سکا‌های کوچیده به زرنگ توسط مهرداد بزرگ؛ همان سکا‌هایی که پنجاب و سند در هند را فتح کردند. همچنین نام هوسپانوسن فرمانروای میشان به معنی نیکو پاسداری کردن بود (باسورث، ۱۳۸۰: ۷۰۸) که به احتمال عنوانی برای نهبان مرزهای جنوب غربی شاهنشاهی محسوب می‌شد.

اشکانیان ابایی نداشتند که در زمان لازم از اقوام کوچروی فرامرزی درخواست کمک کنند. همچون درخواست کمک فرهاد دوم از سکا‌ها که به فاجعه انجامید (پیرنیا، ۱۳۹۱: ۱۸۴۹-۱۸۵۰). از حدود قرن یکم میلادی اشکانیان اقدام به استخدام مزدور از سرزمین‌های بیگانه نیز می‌کردند که این نیز به احتمال اقتباسی از هخامنشیان بود (ولسکی، ۱۳۸۳: ۱۷۵). تاکیتوس در شرح اقدامات نظامی اردوان دوم به سربازگیری او از سکاییه اشاره دارد (Taci-

اقتاعات و دستگردها شدند (موسی خورنی، ۱۳۸۰: ۵۷/۲). موسی خورنی یا منابعش اغلب شخصیت‌ها را با هم خلط می‌کردند. ارشک مدنظر موسی خورنی که هم بانی، هم فاتح و هم ناظم شاهنشاهی اشکانی بود، باید ترکیبی از ارشک یکم، مهرداد یکم و مهرداد دوم باشد و آرتاشس نیز برادر او بود. بنابراین در حدود دوره حکومت مهرداد یکم و دوم بود که یهودیان به ارمنستان کوچانده شدند و با توجه به اقطاعی که به آنها واگذار شد، به احتمال هدف استفاده از نیروی نظامی آنان در سرزمین راهبردی ارمنستان بود چراکه یهودیان نگرشی مثبت نسبت به دولت اشکانی داشتند (کیان‌راد، ۱۳۹۶: ۴۶). به شکلی که یک روحانی یهودی در این عصر گفته است: «زمانی که ببینید یک اسب پارسی (اینجا منظور ایرانی است) در سرزمین اسرائیل به سنگی افسار شده است، در انتظار قدم ملوکانه مسیح باشید» (Herman, 2012: 144). از یوسف فلاویوس گزارش شده که یهودیان در مرز فرات شاهنشاهی اشکانی حضور چشمگیر داشتند (همان: ۱۴۱). در سال ۵۳ پم رومیان در نبرد حران مغلوب اشکانیان شدند و تلفاتشان بسیار سنگین بود؛ علاوه بر ۲۰ هزار کشته، ۱۰ هزار تن هم به اسارت ارتش اشکانی درآمدند (Plutarch, 1932: Cras- sus, 31). دست‌کم بخشی از این اسیران به گفته پلینی به شهر مرو در نزدیکی مرز شمال شرقی شاهنشاهی اشکانی کوچانده شدند (Pliny, VI, 18) که با توجه به موقعیت مرو باید این عمل را به هدف دفاعی دانست. بعدها در سده دوم میلادی رومیان در ساحل شرقی دریاچه وان با قوم «مردی» رودرو شدند (دوبواز، ۱۳۹۶: ۱۷۲) که چنانکه گفته شد خاستگاهشان در جنوب دریای کاسپی بود و بنابراین باید کوچ آنان به این حدود را در دوره اشکانی و به احتمال پس از

۱ در دوره قدرت سلوکیان آلان‌ها در شرق و شمال شرق دریای کاسپی حاضر بودند و بعدها در دوره اشکانی به غرب آن کوچیدند.
2 hyndwkn

شکست دادند. اردوان با مشاهده لیاقت نظامی آنها، آسینای را به دربار فراخوانده و والی بابل کرد. پس از مدتی آسینای درگذشت و جانشینش آنیلای در پی اختلاف با اشراف منطقه با آنان به جنگ پرداخت و پس از مدتی مغلوب و مقتول شد. در پی این رخداد یهودیان که با بابلیان مشکل پیدا کرده بودند از بابل به سلوکیه کوچانده شدند و در آنجا پس از اختلاف با یونانیان شهر، در جنگی داخلی تلفات پرشماری دادند (پیرنیا این داستان را به تفصیل در کتاب خود آورده است (پیرنیا، ۱۳۹۱: ۱۹۷۵-۱۹۷۶)). برخی پژوهشگران این داستان را نشانی از ضعف و سقوط تدریجی دولت اشکانی می‌دانند (رجک، ۱۳۹۲: ۴۸۱) اما به عقیده ولسکی می‌توان این روایت را با نگاه جدیدی به حکومت اردوان دوم در قالب برنامه او در مبارزه علیه یونانیان میان‌رودان دانست (ولسکی، ۱۳۸۳: ۱۷۷). از طرفی داستان دوبرادر را می‌توان تلاشی برای برکشیدن یهودیان تجارت‌پیشه در میان‌رودان، به‌منظور بهره بردن از توان تجاری آنان و سود حاصل از آن دانست (Gregoratti, 2014: 53-54). شاید اردوان عامدانه از این قوم برای کاهش قدرت اشراف منطقه بهره برده باشد. همین یهودیان میان‌رودان بودند که چند دهه بعد علیه ارتش متخاصم ترایان مقاومت چشمگیری نشان دادند (Herman, 2012: 142).

استحکامات و امنیت بین راهی

اشکانیان در کنار تأسیس سازه‌های دفاعی در مرزهای قلمرو خود، در درون کشور نیز برای کنترل نظم و امنیت نیاز به سازه‌های مشابهی داشتند. شاید علاوه بر خصوصیات اجتماعی دنیای باستان، ساختار خود شاهنشاهی نیز

اشکانیان گاه اقوام کوچروی فراسوی مرزهای خود را به‌صورت نیمه‌مستقل به تابعیت خود درمی‌آوردند تا در عین استقلال عمل داخلی، از مرزهای ایران نیز پشتیبانی کنند؛ مهرداد دوم پس از مغلوب کردن سکاها در سیستان آنان را دست‌نشانده خود کرد (کالج، ۱۳۸۸: ۴۶) و اشکانیان در طول دوران فرمانروایی خود روابط نزدیکی با داهه‌ها در شمال پارت داشتند و از آنها کمک می‌گرفتند (Gregoratti, 2014: 48). در حدود بلخ نیز ظاهراً گروه‌هایی از سکاها و اقوام کوچرو دست‌نشانده اشکانیان بودند (البریخت، ۱۳۹۲: ۱۸-۱۹). همچنین به گزارش استرابو اشکانیان اعراب غرب فرات تا بیابان‌های عربستان را به خود وابسته ساخته بودند (Strabo, 16/1/28).

امنیت داخلی

با بررسی توان و تلاش اشکانیان در امر مزداری، انتظار می‌رود که امنیت داخلی این دولت نیز تحت تأثیر حراست از مرزها برقرار شده باشد و درواقع با بررسی آثار و مراجع بازمانده از آن دوران نیز این فرض محقق می‌شود. در طول دوره اشکانی کمتر در منابع بازمانده به وجود ناامنی و اغتشاش داخلی برمی‌خوریم اما معمولاً پژوهشگران سده یکم را آغازی بر انحطاط این دولت از جهات سیاسی، نظامی و اقتصادی می‌دانند. داستان یهودیان عاصی در دوره حکومت اردوان دوم معمولاً گواهی بر افول کشورداری در دوران پسین حکومت اشکانیان در نظر گرفته می‌شود. بر طبق روایتی که یوسف فلاویوس ثبت کرده، در طول حکومت اردوان دوم دو برادر یهودی به نام آسینای^۱ و آنیلای^۲ در میان‌رودان به راهزنی پرداخته و سپاه اعزامی دولت مرکزی را

1 Asinai

2 Anilai

شامل صدها شهر با اندازه‌های گوناگون است.» (پُش، ۱۳۹۲: ۵۴۷؛ Sima Qian, 1961: 235). حتی در کتاب متأخر ویس و رامین که برخی زمان سرایش آن را به دوره اشکانی می‌رسانند (شوتکی، ۱۳۹۲: ۷۳۰)، از شهرسازی پدافندگانه سخن رفته است (ویس و رامین، ۱۳۴۹: ۵۲۶) که می‌تواند ریشه در واقعیت دوران اشکانی داشته باشد. یکی از مشهورترین شهرهای ساخته شده در این دوره، شهر بلاشگرد در نزدیکی کوفه کنونی بود (آیلرز، ۱۳۸۰: ۶۰۴) که به‌احتمال برای کنترل یونانیان سلوکیه و رقابت تجاری با آنها بنا شده بود (کالج، ۱۳۸۸، ۶۶). در استان کنونی خراسان جنوبی در حوالی شهر نهبندان دژی دایره‌ای شکل از دوران اشکانی یافته شده است که همچون الحضر با خندقی احاطه شده بود (دانا و نصرآبادی و شریفیان، ۱۳۹۵: ۴۱) و ارگ مرکزی این دژ حدود ۱۰۰۰ متر مربع زیربنا داشت (همان: ۴۲). همچنین می‌توان از دژ کک کهزاد در سیستان، دژ مرکزی کوه خواجه سیستان و قلعه سام در ۳۰ کیلومتری جنوب شرقی زابل نام برد (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۶۷-۶۸) که وظیفه حراست از قلمرو دولت‌های هندوسکایی و هندوپارتی را برعهده داشتند.

راه‌سازی و حفظ و حراست از راه‌ها در شاهنشاهی هخامنشی رونق بسیار بالایی داشت (ویزهوفر، ۱۳۸۰: ۱۰۰؛ گیرشمن، ۱۳۷۲: ۲۰۸)، و همین فرایند نیز در دوران اشکانیان پی‌گیری شد (دیاکونوف، ۱۳۵۱: ۷۳). مشهورترین جاده ارتباطی آن زمان راه ابریشم بود که از جیحون تا فرات در قلمرو ایران اشکانی قرار داشت. شبکه راه‌های ارتباطی اشکانی توسط برخی مورخان کهن چون استرابو، ایسیدور خاراکسی و پلینی شرح داده شده‌اند (کیان‌زاد، ۱۳۹۶: ۱۰۲-۱۰۹؛ ایسیدورخاراکسی، ۱۳۹۲:

شاید اتخاذ این رویکرد دخیل بوده باشد. شاید مشهورترین دژ کاوش شده دوران اشکانی درون ایران قلعه یزدگرد در کوهستان زاگرس در نزدیکی سرپل ذهاب باشد. مساحت کل محوطه دژ را ۲۵ کیلومتر مربع تخمین می‌زنند. این دژ علاوه بر دارا بودن کوشک شاهی، با نزدیکی به راه تجاری وظیفه حراست از این راه را نیز برعهده داشت (سرخوش کرتیس، ۱۳۹۴: ۳۹؛ محمدی‌فر، ۱۳۸۷: ۱۳۶-۱۳۸). در دوره اشکانی جمعیت کل کشور (مازیار، ۱۳۹۸: ۲۰۴) و به‌خصوص زاگرس مرکزی (نیکنمایی و محمدی‌فر و صراف، ۱۳۸۵: ۱۰۶-۱۰۷) و خوزستان (ونکه، ۱۳۸۶: ۷۵-۷۶) به میزان چشمگیری افزایش یافت که یکی از عللش را باید بسط امنیت توسط اشکانیان دانست. دژ مشهور هفتواد که در کارنامه اردشیر پاپکان از آن یاد شده است نیز از دژهای بین‌راهی مشهور دوره اشکانی بود که برخی آن را با ارگ بم امروزی یکسان می‌دانند (De Planhol, Bastani; Parizi: 1988؛ باستانی پاریزی، ۱۳۸۳: ۲۸۷) دژ قلعه زهک (زهنگ) در ماد آتروپاتکان نیز مربوط به دوره اشکانی است (نوراللهی، ۱۳۹۴: ۷۲) و به‌احتمال وظیفه حفظ امنیت داخلی ایالت آتروپاتکان را برعهده داشته است. در محوطه تپه ناریشان در شمال شرقی شهر دامغان (در نزدیکی شهر صددروازه یکی از پایتخت‌های اشکانیان) نیز یک پادگان از دوره اشکانی شناسایی شده است (محمدی‌فر، ۱۳۸۷: ۱۰۶). آمیانوس گزارش داده که: «اشکانیان ایران را پر از شهر و اردوگاه‌های مستحکم و قلعه‌های نظامی کرده‌اند» (لوزینسکی، ۱۳۸۰: ۵۷؛ آمین‌مارسلن، ۱۳۱۰: ۲۳). در گزارشی مشابه از منبع مستقل چینی یعنی کتاب «شی جی»^۱ اثر سیما کیان^۲ آمده است که: «آنها [اشکانیان] دارای شهرهای باروداری همچون دیوان هستند، این سرزمین

1 Shiji

2 Sima Qian

اواخر دوران اشکانی راهزنی شایع شده بود و با تدابیر اردشیر پاپکان مجدداً اوضاع بهبود یافت (نامه تنسر، ۱۳۵۴: ۶۹).

با تکیه بر گزارش‌های استرابو که مؤید گزارش مستقل منبع چینی هستند، می‌توان از کوشش دولت اشکانی برای ایجاد امنیت در درون شاهنشاهی آگاه شد. به گفته استرابو تا پیش از حکومت اشکانیان، دولت‌های کوچک منطقه زاگرس و خوزستان مدام با هم در جنگ بودند که با بسط قدرت اشکانیان این منازعات کاهش یافت؛ هرچند به اوضاع سیاسی دولت اشکانی بستگی داشت (Strabo, 15/3/12). در جای دیگر استرابو به درگیری میان مادها، ارمنیان و بابلی‌ها در منطقه آدیابنه تا پیش از حکومت اشکانیان اشاره دارد که با تفوق اشکانیان به این رشته جنگ‌ها پایان داده شد (Ibid: 16/1/19). همو در جای دیگر یکی از دلایل فتح قلمرو سلوکیان توسط پارتیان را کاهش نظم و امنیت در دوره سلوکی می‌داند (Ibid, 14/5/2).

براساس اسناد مکشوفه از شهر مرزی دوراوروبوس، اشکانیان برای حراست از راه‌های درون مرزی دسته‌های پلیس سواره راه گماشته بودند (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۳۳۹؛ دیاکونوف، ۱۳۴۶: ۳۰۰-۳۰۱). برای رفاه حال کاروانیان در بین راه چاه‌های آب حفر شده بود و دفترچه راهنما در اختیار مسافران قرار داده می‌شد (دیاکونوف، ۱۳۵۱: ۷۳). از آنجاکه شاهان دولت‌های دست‌نشانده (لوکونین، ۱۳۸۰: ۱۲۶) و هوپارخ‌ها (فرمانداران جزء ایالات) (دریایی، ۱۳۹۳: ۵۰۹) وظیفه تأمین نیروی نظامی از بین مردم را برعهده داشتند، به‌احتمال وظیفه امنیت بین راهی در محدوده قلمروشان نیز به عهده خود آنان بود. رسم جابه‌جا کردن پایتخت میان دولت‌های ایران باستان برقرار بود (بریان،

۲۳). ایسیدور در اثر خود به نام منزلگاه‌های پارتی، برخی راه‌های ارتباطی اشکانی، مواضع دفاعی و ایستگاه‌های کاروان‌ها را شرح داده و به برخی از دژها اشاره کرده است (ایسیدور خاراکسی، ۱۳۹۲: ۲۴، ۲۵، ۲۷). در یک منبع چینی به نام «وی‌لو»^۱ درباره رونق و امنیت راه ارتباطی میان قلمرو اشکانی و امپراتوری روم آمده است: «از آن‌شی، شخص باید به سمت شمال به سمت دریا پیش برود تا به این سرزمین [امپراتوری روم] برسد. جمعیت مترکم است، در هر ۱۰ لی یک کاروانسرا و در هر ۳۰ لی یک ایستگاه نگرهبانی وجود دارد. آنان به کلی راهزنان را از بین برده‌اند، اما در آنجا ببرهای درنده و شیرهایی وجود دارد که راه‌ها را به خطر می‌اندازند. تنها یک مجموعه بزرگ از مسافران می‌توانند از این راه گذر کنند» (Taishan, 2013: 92-93) توصیف فوق بیانگر وجود امنیت در راه‌ها است. به شکلی که وردان در سده یکم میلادی فاصله ۳۰۰۰ استادی^۲ را در دو روز پیمود و خود را به رقیبش گودرز رساند (Tacitus, 1909: 10-11).

از برخی گزارش‌های منابع کلاسیک برمی‌آید که سلوکیان در ایمن ساختن سرزمین‌های زیر فرمان خود عاجز بودند. مثلاً استرابو گزارش داده که از پس از سلوکوس نیکاتور (سلوکوس یکم) خودمختاری قدرت‌های محلی افزایش یافته که خود منجر به ناامنی سرزمین‌ها می‌شد (Strabo, 14/5/2). همچنین همین مورخ به ناامنی درون مرزهای ایران تا پیش از بسط قدرت اشکانیان اشاره دارد (Strabo, 13/3/12). باین‌حال شواهد حاکی از آن است که با تثبیت قدرت اشکانیان اوضاع بهبود یافته است. این در حالی است که رومیان از ریشه‌کن کردن راهزنی در قلمرو خود عاجز بودند (دوبلویس و وان‌دراسپک، ۱۳۷۹: ۳۷۰). باین‌حال طبق مندرجات نامه تنسر در

1 Weilue

۲ هر استاد ۱۷۷/۶ متر طول داشت.

شهرها در شاهنشاهی اشکانی ماهیتی مستقل داشتند که تاحدودی آنها را نسبت به دنیای بیرون خودکفا می‌کرد. در دوره اشکانی شهرها معمولاً دارای دو پلان مدور و یا چهارضلعی بودند که اولی به احتمال ریشه در آسیای مرکزی داشت (بوسایلی، ۱۳۸۹: ۱۴-۱۵) و به‌رحال این شهرها با دیواری محصور شده بودند.

در شاهنشاهی اشکانی علاوه بر ولایات تابع دولت و ایالات نیمه‌مستقل، دولت‌شهرهایی نیز وجود داشتند که در امور داخلی خود مستقل عمل می‌کردند ولی تابع شاه اشکانی بودند. بسیاری از این دولت‌شهرها بازمانده از دوران مقدونی-یونانی بودند اما وجود دولت‌شهرها در میان‌رودان دوران هخامنشی نیز اثبات شده است (داندامایف، ۱۳۹۱: ۲۰۰). با این حال شواهد حاکی از این است که دولت اشکانی در کنترل و اداره این دولت‌شهرها و همچنین دیگر شهرهای بزرگ قلمرو خود برنامه مدونی داشت. به گزارش فیلوستراتس در شهر بابل تندیس از شاه اشکانی قرار داشت که شخص واردشونده باید در مقابل آن ادای احترام می‌کرد (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۴۹)؛ بدین‌سان دولت مرکزی سعی در بسط ایدئولوژی تقدس و محبوبیت شاه در کشور داشت. دولت‌شهرها توسط مجامع داخلی اداره می‌شدند مثلاً شهر سلوکیه توسط شورای ۳۰۰ نفره اداره می‌شد (Tacitus, 1904: 410)، در شهر شوش دو داور (آرخون) از جانب مجمع مسئول کنترل شهر بودند (جعفری‌دهقی، ۱۳۹۳: ۳۶۰) و ظاهراً ادسا ساختاری قبیله‌ای و درعین‌حال مردم‌سالارانه داشت (لوکونین، ۱۳۸۰: ۱۱۸). اما دولت مرکزی با گماردن یک نیروی نظامی به فرماندهی مقامی به نام ارگبد، امنیت و امور داخلی شهرها را کنترل می‌کرد (ولسکی، ۱۳۸۳: ۱۲۱). علاوه‌بر این شاهان اشکانی با برگماردن جاسوسان (گوش‌های شاه؟)، از اوضاع داخلی

۱۳۹۱: ۳۰۹) و استرابو انحصاراً این رسم را برای اشکانیان در سه شهر تیسفون، همدان و گرگان بازگو می‌کند (Strabo, 16/1/16). به عقیده ویزهوفر هدف از این فرایند بازدید شاه از بخش‌های مختلف قلمرو خود و تماس مستقیم با مردم کشور بود (ویزهوفر، ۱۳۸۰: ۵۸) که باعث تحکیم جایگاه سلطنت می‌شد و درعین‌حال هشداری برای حکام و فرمانداران نواحی مختلف بود که قدرت شاهنشاه همچنان باقی و حرکات آنان زیر نظر است. درنهایت ایجاد امنیت درون کشور به رونق بالای بازرگانی بین شرق و غرب از طریق ایران انجامید. برخی از اشراف محلی خود دارای نیروهای نظامی شخصی یا قبیله‌ای بودند که به شماری از آنها (همچون خاندان سورن) در بخش نخست اشاره شد. ولی وجود نیروی نظامی زیر فرمان این اشراف و خاندان‌ها منحصر به سرزمین‌های مرزی نبود و در مناطق داخلی‌تر نیز (همچون مورد اعراب) می‌توان آثاری از آنان بازیافت. پیش از سال ۶ پ‌م یکی از یهودیان بابل با ۵۰۰ سوار تحت اختیارش به قلمرو روم گریخت (دوبواز، ۱۳۹۶: ۱۰۹) و این موضوع خود نشانگر وجود یگان‌های نظامی محلی در ساختار اداری شاهنشاهی اشکانی است و هرچند این نیروهای محلی همچون مورد برادران یهودی دوره اردوان دوم ممکن بود که در نظم کشور اختلال ایجاد کنند اما در موارد نانوشتۀ دیگر می‌توانستند امنیت حوزه‌ی زیر اختیار خود را سامان دهند.

امنیت درون شهرها

ویژگی‌ها و الزامات دنیای باستان دولت‌ها را موظف می‌کرد تا علاوه بر کنترل امنیت درون کشور، شهرها را نیز تا حد امکان در مقابل مشکلات رایج حراست کنند. دولت اشکانی در این مورد تدابیر نتیجه‌بخشی اندیشیده بود. خود

کنترل امنیت شهر است. به گزارش طبری اردشیر پاپکان در آغاز کار خود منصب ارگبد دارابگرد را داشته (شهبازی، ۱۳۸۹: ۹۵-۹۶) که خود مؤید اشارات مذکور است. در مجموع شواهد حاکی از کنترل محکم ورود و خروج شهرها و گماشتن سربازانی با سلسله مراتب مدون اداری برای حفظ امنیت درون شهر در دوره اشکانی است. از بایگانی رحیم‌سو در بابل مربوط به دوره حکومت مهرداد دوم میزان حقوق یک نگهبان رده پایین برابر ۱ شکل نقره در ماه برآورد می‌شود (واندراشپیک، ۱۳۹۲: ۳۲۸) که برابر با بهای ۹۰ تا ۱۰۸ لیتر جو در این دوران بود (همان: ۳۶۵). و برای یک زندگی ساده کفاف می‌داد (همان: ۳۷۴).

برآیند

شاهنشاهی اشکانی موفق شد در بازه زمانی یکصد ساله از یک قدرت محلی در میانه سده سوم پیش از میلاد به یک قدرت جهانی در میانه سده دوم بدل شود. لذا لازم است که سازوکار اجرایی و اداری این شاهنشاهی برای فهم علل موفقیت و ثبات این دولت بررسی شوند. هر دولتی برای حفظ نظم و ثبات و اعمال پیشرفت نظامی و سیاسی به بسط امنیت در درون و مرزهای قلمرو خود نیاز دارد. شواهد حاکی از آن است که دولتمردان اشکانی این مهم را به خوبی درک کرده بودند و با بهره‌گیری از میراث گذشته و البته به میزان بالایی نوآوری‌های ثمربخش، سعی در کنترل امنیت داخلی و مرزی کشور خود داشتند. اشکانیان با تعبیه مقامات نظامی و انتظامی در شهرها، کنترل ورود و خروج و بهره‌وری از ایدئولوژی تقدس و اهمیت شاه، موفق شدند امنیت درون شهرها را کنترل کنند. ساخت دژهای نظامی درون کشور و در مسیر راه‌های مهم کاروان‌رو گام مهم دیگری در بسط امنیت داخلی

شهرها باخبر بودند (لوکونین، ۱۳۸۰: ۱۱۵). همچنین فیلوستراتوس به کنترل و ثبت ورود و خروج شهرها در دوره اشکانی اشاره دارد (رجبی، ۱۳۸۳: ۲۸۴)، که خود موجب حفظ امنیت داخلی شهرها می‌شد.

در شهرهایی که خودمختاری کمتری داشتند، میزان کنترل دولت مرکزی افزایش می‌یافت. در اسناد مکشوفه از دژ مهردادکرت به القابی چون دژیت^۱ (فرمانده دژ)، شهربان و مرزبان برمی‌خوریم (دیاکونوف و لیوشیتس، ۱۳۸۳: ۲۰، ۹۴، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۲؛ لوکونین، ۱۳۸۰: ۱۲۴) که کنترل شهر و منطقه را برعهده داشتند. به نظر می‌رسد که در ساختار اداری-دفاعی شاهنشاهی اشکانی مرزبان مقامی بالاتر از شهربان داشت (فرای، ۱۳۴۴: ۳۱۳؛ البروک، ۱۴۰۰: ۱۴۷).

ظاهراً مقامی به نام قاضی شهر وجود داشت که کنترل نیروهای نظامی درون شهر را به عهده داشت (نیولی، ۱۳۹۳: ۴۶). برخی وام‌واژه‌ها همچون ساتراپ و ارگبد که از زبان پهلوی اشکانی به زبان آرامی نفوذ کرده‌اند (ویدن‌گرن، ۱۳۹۷: ۳۹-۴۰) خود نمایانگر مقامات اداری شهرها در دوران اشکانی هستند.

در یک سند بازمانده از دوراوپوس از مقامات اداری چون ارگبد و گردآورنده مالیات میان‌رودان و عربستان سخن می‌رود (میلار، ۱۳۹۲: ۷۵۱) که می‌تواند نمایانگر سلسله‌مراتب اداری درون منطقه و شهر باشد. همچنین وجود مقامی چون زندان‌بان در این شهر (Mackenzie, 1996) می‌تواند حاکی از وجود نظام قضایی مدون در شهر باشد. از اسناد بازمانده از شهر الحضر می‌توان مقاماتی چون «سرنگهبانان» (رئیس نیروهای امنیتی) و «سرپرستانان» را باز یافت (سفر و مصطفی، ۱۳۷۶: ۴۶۴؛ هاوسر، ۱۳۹۲: ۷۸۴) که خود نمایانگر وجود سازوکار اجرایی در

دولت اشکانی را باید از دولت‌های موفق در امر کنترل امنیت در کشور ایران برشمرد؛ به شکلی که نه تنها محدود گزارش‌های بازمانده از این دوران به موفقیت نسبی اشکانیان در بسط امنیت مرزی و داخلی گزارش می‌دهند، بلکه در دورانی نزدیک به ۵ سده گزارش‌های کم‌شماری از شورش‌های پردامنه اقوام محلی و جنگ‌های داخلی در ایران اشکانی در دست است که در مقایسه با دولت رقیب (روم) برتری سازوکار امنیتی و دفاعی اشکانیان را ثابت می‌کند.

کشور بود که خود پیشرفت و رونق بازرگانی را به دنبال داشت. از طرفی دیگر دولتمردان اشکانی برای کنترل مرزهای خارجی با توافق درمقابل اقوام بدوی و کوچ‌رو و کوچاندن اسرای نظامی و اقوام مختلف به مرزها، ضمن ادامه دادن الگوی کهن منطقه سعی در ایجاد امنیت و افزایش میزان نظارت بر حواشی قلمرو خود داشتند. ساخت دژهای مرزی پرشمار نیز از راهکارهای دولت اشکانی برای مقابله با تهاجم بیگانه بود که در موارد بسیاری موفق عمل کرد. بنابراین در مجموع

کتاب‌نامه | Bibliography

- البروک، اووه. (۱۴۰۰). پارتیان، ترجمه شاهین آریامنش، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- Ellerbrock, Uwe. (2022). *Parthians, The Forgotten Empire*, Translated into Persian by Shahin Aryamanesh, Tehran, Richt (in Persian).
- ایست، دابلیو. گوردون. (۱۳۹۲). تاریخ در بستر جغرافیا، ترجمه حسین حاتمی‌نژاد و حمیدرضا پیغمبری، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- East, William Gordon. (2012). *The geography behind history*, Translated into Persian by Hossein Hataminejad and Hamidreza Peyghambari, Tehran: Islamic History Research Institute (in Persian).
- ایسیدور خاراکسی. (۱۳۹۲). منزلگاه‌های اشکانی، ترجمه علی اصغر میرزایی، تهران: ماهی.
- Isidore, Ofcharax. (2013). *Parthian stations*, Translated into Persian by Ali Asghar Mirzaei, Tehran: Mahi. (in Persian).
- باستانی‌پاریزی، محمدابراهیم. (۱۳۸۳). یعقوب لیث، تهران: علم.
- Bastani Parizi, Mohammad Ebrahim. (2004). *Yaqub ibn al-Layth*, Tehran, Elm (in Persian).
- باسورث، ک. ا. (۱۳۸۰). «ایران و تازیان پیش از اسلام»، تاریخ ایران کمبریج جلد سوم بخش یکم، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر: ۷۰۷-۷۲۶.
- Bosworth, C. E.. (2001). Iran and the Arabs before Islam, In Yarshater, Ehsan (ed.), *The Cambridge History of Iran, Vol. 3: The Seleucid, Parthian and Sasanid Periods, Part 1*, Translated into Persian Hasan Anoosheh, Tehran, Amirkabir, 707-726 (in Persian).
- بروسوس، ماریا. (۱۳۹۶). ایرانیان باستان، ترجمه مانی صالحی علامه، چاپ دوم، تهران، نشر ثالث.

- آمین مارسلن. (۱۳۱۰). جنگ شاهپور ذوالاکتاف با یولیانس امپراتور روم، ترجمه محمدصادق اتابکی، تهران: انتشارات اداره شورای نظام.
- Ammianus Marcellinus. (1931). *Rerum gestarum libri*, Translated into Persian by Mohammad Sadegh Atabaki, Tehran: Nizam Council Administration Publications (in Persian).
- آیلرز، ویلهلم. (۱۳۸۰). «ایران و بین‌النهرین»، تاریخ ایران کمبریج جلد ۳ بخش ۱، ویراسته احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر: ۵۹۳-۶۱۷.
- Eilers, Wilhelm. (2001). Iran and Mesopotamia, In Yarshater, Ehsan (ed.), *The Cambridge History of Iran, Vol. 3: The Seleucid, Parthian and Sasanid Periods, Part 1*, Translated into Persian Hasan Anoosheh, Tehran, Amirkabir, 593-617 (in Persian).
- ادول، پتر ام. (۱۳۹۹). در بین روم و ایران: فرات میانی، میان‌رودان و پالمیرا تحت کنترل رومی، ترجمه محمد ملکی، تهران: شفیعی.
- Edwell, Peter M. (2020). Between Rome and Persia: the middle Euphrates, Mesopotamia and the briyخت، مارک. (۱۳۹۲). «فرهنگ مناطق استپی و روابط میان جمعیت کوچگر و یکجانشین»، امپراتوری اشکانی و اسناد و منابع آن، ویراسته یوزف ویزهوفر، ترجمه هوشنگ صادقی، تهران: فرزانه روز: ۵۶-۱.
- Olbrycht, J. Marek. (2012). The culture of the steppe areas and the relationships between nomads and the settled population, In Wiesehöfer, Josef (ed.), *The Arsacid Empire: sources and documentation (Das Partherreich und seine Zeugnisse)*, Translated into Persian by Hooshang Sadeghi, Tehran: Farzan Rooz, 543-562 (in Persian).

- Tehran: Book Translation and Publishing Company (in Persian).
- پورشریعتی، پروانه. (۱۳۹۹). افول و سقوط شاهنشاهی ساسانی، ترجمه آوا واحدی نوایی، تهران: نشر نی.
- Pourshariati, Parvaneh. (2020). Decline and fall of the Sasanian empire: The Sasanian-Parthian confederacy and the Arab conquest of Iran, Translated into Persian by Ava Vahedi Navaei, Teharn, Ney (in Persian).
- پیرنیا، حسن. (۱۳۹۱). تاریخ ایران باستان، تهران: نگاه.
- Pirnia, Hassan. (2011). *History of Ancient Iran*, Tehran: Negah (in Persian).
- پیگولوسکایا، نینا. (۱۳۷۲). شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان، ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی.
- Pigoloskaya, Nina. (1993). Iranian cities during the Parthian and Sassanian era, Translated into Persian by Inayatullah Reza, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company (in Persian).
- جعفری دهقی، محمود. (۱۳۹۳). «تاریخ سیاسی اشکانیان»، تاریخ جامع ایران جلد ۲، تهران: دایره‌المعارف بزرگ اسلامی: ۲۶۵-۳۷۰.
- Jafari Dehghi, Mahmoud. (2013). Political History of Parthians, *Comprehensive History of Iran*, Vol. 2, Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia: 265-370 (in Persian).
- خسروزاده، علیرضا. (۱۳۹۱). «حضور پارتیان در مناطق جنوبی خلیج فارس (شرق و جنوب شرقی شبه‌جزیره عربستان) براساس مدارک باستان‌شناسی به‌دست آمده از محوطه‌های پارتی سواحل جنوبی خلیج فارس»، مطالعات باستان‌شناسی، شماره ۲، دوره ۴، پاییز و زمستان: ۶۳-۸۱.
- Khosro Zadeh, A. (2013). Parthian Presence in the Southern Regions of the Persian Gulf Alireza Khosro Zadeh. *Journal of Archaeological Studies*, 4(2), 63-81. doi: 10.22059/jarcs.2013.32120 (in Persian).
- خسروزاده، علیرضا. (۱۳۹۶). باستان‌شناسی خلیج فارس در دوره اشکانی و ساسانی، تهران: سمت.
- Khosrowzadeh, Alireza. (2016). *Archeology of the Persian Gulf in the Parthian and Sassanid periods*, Tehran: Samit (in Persian).
- خطیبی، ابوالفضل. (۱۳۹۳). «اشکانیان در حماسه ملی»، تاریخ جامع ایران جلد ۲، تهران: دایره‌المعارف بزرگ اسلامی: ۳۷۱-۴۲۰.
- Khatibi, Abolfazl. (2013). Arsacids in the National Epic, *Comprehensive History of Iran*, Vol. 2, Tehran: Center for the Great Islamic Encyclo-
- Brosius, Maria. (2017). The Persians: an introduction, Translated into Persian by Mani (Salehi Allaneh, Tehran, Sales (in Persian
- بریان، پیر. (۱۳۹۱). از کورش تا اسکندر تاریخ شاهنشاهی ایران، جلد دهم مجموعه تاریخ هخامنشیان خرونینگن، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: توس.
- Briant, Pierre. (2011). *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, Translated into Persian by Morteza Saqebfar, Tehran, Toos (in Persian).
- بوسالیلی، ماریو. (۱۳۸۳). هنر پارتی و ساسانی، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی: ۱-۳۲.
- Bussagli, Mario. (2004). *Parthian and Sasanian art*, Translated into Persian by Yaghoub Azhand, Tehran, Mola, 1-32 (in Persian).
- بیرونی، ابوریحان. (۱۳۸۶). آثارالباقیه، ترجمه اکبر داناسرشت، تهران: امیرکبیر.
- Al-Bīrūnī, Abū Rayhān. (2007). *Kitāb al-āthār al-bāqiyah 'an al-qurūn al-khāliyah*, Translated into Persian by Akbar Danaseresht, Tehran: Amir Kabir (in Persian).
- بیوار، ایدرین دیوید. (۱۳۸۰). «تاریخ سیاسی ایران در دوره اشکانیان»، تاریخ ایران کمبریج جلد ۳ بخش ۱، ویراسته احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
- Bivar, A. D. H. (2001). The Political History of Iran Under the Arsacids, In Yarshater, Ehsan (ed.), *The Cambridge History of Iran, Vol. 3: The Seleucid, Parthian and Sasanid Periods, Part 1*, Translated into Persian Hasan Anooosheh, Tehran, Amirkabir (in Persian).
- پُش، والتر. (۱۳۹۲). «منابع چینی در مورد اشکانیان»، امپراتوری اشکانی و اسناد و منابع آن، ویراسته یوزف ویزهوفر، ترجمه هوشنگ صادقی، تهران: فرزانه روز: ۵۴۳-۵۶۲.
- Posch, Walter. (2012). Chinese sources on the Parthians, In Wiesehöfer, Josef (ed.), *The Arsacid Empire: sources and documentation (Das Partherreich und seine Zeugnisse)*, Translated into Persian by Hooshang Sadeghi, Tehran: Farzan Rooz, 543-562 (in Persian).
- پلوتارک. (۱۳۳۸). حیات مردان نامی جلد ۴، ترجمه رضا مشایخی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Plutarch. (1959). *les vies des Hommes illustre*, Vol. 4, Translated into Persian by Reza Meshaiikhi, Tehran: Book Translation and Publishing Company (in Persian).
- پلوتارک. (۱۳۴۶). حیات مردان نامی جلد ۳، ترجمه رضا مشایخی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Plutarch. (1967). *les vies des Hommes illustre*, Vol. 3, Translated into Persian by Reza Meshaiikhi,

- تهران: کلام شیدا.
- Diakonov, Igor Mikhailovich. (2004). *Parthian economic documents from Nisa*, Translated into Persian by Shahram Hyderabadian, Tehran: Kalam Shabda (in Persian).
- رجبی، پرویز. (۱۳۸۰). هزاره‌های گمشده جلد ۴ اشکانیان (پارت‌ها). تهران: توس.
- Rajabi, Parviz. (2001). *The Lost Millenniums, Vol. 4, Parthians*, Tehran: Toos (in Persian).
- رجک، تسلا. (۱۳۹۲). «اشکانیان در نوشته ژوزفوس»، امپراتوری اشکانی و اسناد و منابع آن، ترجمه خشایار بهاری، تهران: فرزانه روز: ۴۷۱-۴۹۴.
- Rajak, Tessa. (2012). The Parthians in Josephus, In Wiesehöfer, Josef (ed.), *The Arsacid Empire: sources and documentation (Das Partherreich und seine Zeugnisse)*, Translated into Persian by Bahari, Farzan Rooz, 471-494 (in Persian).
- سانسیسی وردنبورخ، هلن. (۱۳۸۸). «آیا اصلاً امپراتوری ماد وجود داشته است؟»، تاریخ هخامنشیان خروینگی جلد ۳، ترجمه مرتضی ثاقبفر، تهران: توس: ۲۸۵-۳۰۹.
- Sancisi-Weerdenburg, Heleen. (2009). "Was there ever a Median empire?" In Kuhrt, A and Sancisi-Weerdenburg, H (eds.), *Achaemenid History, III*, Translated into Persian by Morteza Saqebfar, Tehran, Toos, pp. 285-309 (in Persian).
- سرخوش کرتیس، وستا. (۱۳۹۴). «فرهنگ و جامعه اشکانی»، بین‌النهرین و ایران در دوران اشکانی و ساسانی، ترجمه زهرا باستی، تهران: سمت: ۳۱-۴۹.
- Curtis, Vesta Sarkhosh. (2015). *Parthian culture and society, Mesopotamia and Iran in the Parthian and Sasanian periods: rejection and revival c. 238 BC-AD 642: proceedings of a seminar in memory of*
- سفر، فواد و محمدعلی مصطفی. (۱۳۷۶). هترا شهر خورشید، ترجمه نادر کریمیان سردشتی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- Safar, Fawad and Mohammad Ali Mustafa. (1997). *Hetra Shahr Khurshid*, Translated into Persian by Nader Karimian Sardashti, Tehran: Iran's Cultural Heritage Organization (in Persian).
- شوئکی، مارتین. (۱۳۹۲). «منابعی در مورد تاریخ ماد آتروپاتنه و هیرکانیا در عهد اشکانیان»، امپراتوری اشکانی و اسناد و منابع آن، ویراسته یوزف ویزهوفر، ترجمه هوشنگ صادقی، تهران: فرزانه روز: ۶۷۵-۷۴۴.
- Schottky, Martin. (2012). *Sources on the history of Media Atropatene and Hyrcania in Parthian* pedia: 371-420 (in Persian).
- دانا، محسن، علیرضا نصرآبادی، هادی شریفیان. (۱۳۹۵). «قلعه نه‌بندان، شواهدی از دوره اشکانی در شرق ایران»، مطالعات باستان‌شناسی، دوره ۸، شماره ۱، بهار و تابستان: ۳۷-۵۶.
- Dana, M., Nasr Abadi, A., & Sharifan, H. (2016). Qal'e Nehbandān: New Evidence of Parthian Period in Eastern Iran. *Journal of Archaeological Studies*, 8(1), 37-56. doi: 10.22059/jarcs.2016.59491 (in Persian).
- داندامایف، محمد. ا. (۱۳۹۱). ایرانیان در بابل هخامنشی، ترجمه محمود جعفری دهقی، تهران: ققنوس.
- Dandamaev, M. A. (2011). *Iranians in Achaemenid Babylonia*, Translated into Persian by Mahmoud Jafari Dehaghi, Tehran: Qoqnoos (in Persian).
- دریایی، تورج. (۱۳۹۳). «تشکیلات اداری در ایران باستان»، تاریخ جامع ایران جلد ۳، تهران: دایره‌المعارف بزرگ اسلامی: ۴۹۷-۵۳۶.
- Daryaei, Toraj. (2013). Administrative Organizations in Ancient Iran, *Comprehensive History of Iran, Comprehensive History of Iran, Vol. 3*, Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia: 536-497 (in Persian).
- دوبلوئیس، لوکاس، وان‌دراسپک، روبرتوس. (۱۳۸۸). دیباچه‌ای بر جهان باستان، ترجمه مرتضی ثاقبفر، تهران: ققنوس.
- Blois, Lukas de. (2009). *An introduction to the ancient world*, Translated into Persian by Morteza Saqebfar, Tehran: Qoqnoos (in Persian).
- دوبواز، نیلسون. ۱۳۹۶، تاریخ سیاسی پارت، ترجمه علی‌اصغر حکمت، تهران: علمی و فرهنگی.
- Debevoise, Neilson Carel, (2017). *A political history of Parthia*, Translated into Persian by Ali Asghar Hekmat, Tehran: Scientific and Cultural (in Persian).
- دیاکونوف، م. م. (۱۳۴۶). تاریخ ایران باستان، ترجمه روحی ارباب، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Diakonov, Igor Mikhailovich. (1972). *History of Ancient Persia*, Translated into Persian by Roohi Arbab, Tehran, Book translation and publishing company (in Persian).
- دیاکونوف، ایگور میخائیلویچ. (۱۳۵۱). اشکانیان، ترجمه کریم کشاورز، تهران: پیام.
- Diakonov, Igor Mikhailovich. (1972). *History of Media*, Translated into Persian by Karim Keshavarz, Tehran, Payam (in Persian).
- دیاکونوف، ایگور میخائیلویچ و آ. لیوشیتس. (۱۳۸۳). کتیبه‌های اشکانی نیسا (اسناد اقتصادی)، ترجمه شهرام حیدرآبادیان،

- der Fortifications of the Parthians and their Tactic in Control of the Frontier. *History of Islam and Iran*, 28(38), 113-136. doi: 10.22051/hii.2018.17412.1485 (in Persian).
- کاویانی پویا، حمید. (۱۳۹۷ب). «عملکرد اشکانیان در پاسداری از مرزها»، نشریه ادبیات پایداری، سال ۱۰، شماره ۱۹، پاییز و زمستان: ۲۵۳-۲۷۵.
- kavyani pooya, H. (2019). The Parthians' performance in Guarding the borders (Mythological-Historical Marzbānān). *Journal of Resistance Literature*, 10(19), 253-275. doi: 10.22103/jrl.2019.2313 (in Persian).
- کریستن سن، آرتور. (۱۳۶۸). ایران در زمان ساسانیان. ترجمه غلامرضا رشید یاسمی، تهران: دنیای کتاب.
- Christensen, Arthur. (1989). *Le' Iran sous les sassanides*, Translated into Persian by Gholamreza Rashid Yasmi, Tehran: World of Books (in Persian).
- کوک، جان مانوئل. (۱۳۸۳). شاهنشاهی هخامنشی، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: ققنوس.
- Cook, John Manuel. (2004). *The Persian empire*, Translated into Persian by Morteza Saqhebfar, Tehran: Qoqnoos (in Persian).
- کیانراد، خسرو. (۱۳۹۶). بازگانی در روزگار اشکانیان، تهران: آبادبوم.
- Kianrad, Khosrow. (2016). *Trade in the Parthian period*, Tehran: Abadboom (in Persian).
- گیرشمن، رومن. (۱۳۷۰). هنر ایران در دوران پارتی و ساسانی، ترجمه بهرام فره‌وشی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- Ghirshman, Roman. (1991). *L'art de l'Iran parthes et sassanides*, Translated into Persian by Bahram Fravashi, Tehran, Elmi Farhangi (in Persian).
- گیرشمن، رومن. (۱۳۷۲). ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- Ghirshman, Roman. (1993). *L'Iran des origines al Islam*, Translated into Persian by Mohammad Moin, Tehran, Agah (in Persian).
- Era, In Wiesehöfer, Josef (ed.), *The Arsacid Empire: sources and documentation* (Das Partherreich und seine Zeugnisse), Translated into Persian by Hooshang Sadeghi, Tehran: Farzan Rooz, 675-744 (in Persian).
- فاگل سانگ، ویلم. (۱۳۹۷). هخامنشیان بر مبنای مدارک ایران شرقی، ترجمه خشایار بهاری، تهران: فرزانه روز.
- Vogelsang, W.J. (2018). *The rise and organisation of the Achaemenid Empire: The eastern Iranian evidence*, Translated into Persian by Khashayar Behari, Tehran: Farzan Rooz (in Persian).
- فرای، ریچارد نلسون. (۱۳۴۴). میراث باستانی ایران، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Frye, Richard N. (1965).
- کارنامه اردشیر بابکان. (۱۳۹۷). ترجمه، آوانویسی و واژه‌نامه از بهرام فره‌وشی، تهران: دانشگاه تهران.
- kārnāmag ī Ardaxšīr ī Pābagān*. (2017). Transliteration and glossary by Bahram Faravashi, Tehran: University of Tehran (in Persian).
- کالج، مالکوم. (۱۳۸۸). اشکانیان، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: هیرمند.
- Colledge, Malcom. (2009). *Parthians*, Translated into Persian by Masoud Rajabnia, Tehran: Hirmand (in Persian).
- کاشلنکو، گ. آ. (۱۳۸۵). «دولت پارت»، تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز، ترجمه کیخسرو کشاورزی، مجموعه نویسندگان، تهران، مروارید: ۱۳۳-۱۵۵.
- Koshlenko, G. A. (2005). *Parthian State, Iran's history from ancient times to today*, Translated into Persian by KyKhosrow Keshavarzi, the author's collection, Tehran, Morvarid: 133-155 (in Persian).
- کاویانی پویا، حمید. (۱۳۹۷الف). «بررسی استحكامات مرزی و تدافعی اشکانیان و شگرد آنها در مرزداري»، فصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء، سال بیست و هشتم، دوره جدید، شماره ۳۸، پیاپی ۱۲۸، تابستان: ۱۱۳-۱۳۶.
- Kavyani Pooya, H. (2018). Defensive and Bor-
- pire: Romans, Jews, Greeks, Nomads, and Chinese on the Silk Road", *The Silk Road: Interwoven History*, Edited by Mariko Mamba Walter and James P. Ito-Adler, Cambridge Institutes Press.
- Gregoratti, Leonardo. (2016). "Parthian Empire", *Encyclopedia of Empires*, Wiley Blackwell, 1-6.
- Gregoratti, Leonardo. (2017). "Sinews of the other Empire: The Parthian Great King's Rule Over

English

- Cassius Dio. (1955). *Dio's Roman History*, Translated by Earnest Cary, London: William Heinemann.
- De Planhol, X & Bastani Parizi, M.E. (1988). "Bam", *Encyclopedia Iranicaonline*, Last Updated: December 15, 1988, <https://www.iranicaonline.org/articles/bam-in-arabic-town>.
- Gregoratti, Leonardo. (2014). "The Parthian Em-

- Vassal Kingdoms”, *Sinews of Empire*, Edited by Hakon Fiane Teigen and Eivind Heldaas Seland, Oxford and Philadelphia: Oxbow Books.
- Herman, Geoffrey. (2012). “The Jews of Parthian Babylonia”, *The Parthian Empire and its Religions*, Peter Wick & Markus Zehnder, Gutenberg: Computus Druck Satz & Verlag: 141-150
- Herodotus. (1830). *Chronicles*, Beloe Wiliam, University of California Libraries.
- Jakubiak, Krzysztof. (2008). “ARSACIDS viii. Military Architecture Of Parthia”, *Encyclopædia Iranicaonline*, Last Updated: August 15, 2011, <http://www.iranicaonline.org/articles/arsacids-viii-military-architecture-of-parthia>
- Justinus. (1732). *Justini ex Trogi Pompeii Historiis Externis Libri XLIV*, by N. Bailer, London: Printed for J. Brotherthorn and ...
- Labfaf-Khaniki, Meysam. (2020). “Castles, Walls, Fortresses. The Sasanian Effort to Defend the Territory”, *Historia I Swiat*, No 9: 37-56.
- Mackenzie, D.N. (1996). “DURA EUROPOS”, *Encyclopædia Iranicaonline*, Last Updated: December 2, 2011, <https://www.iranicaonline.org/articles/dura-europos>
- Olbrycht, Marek.J. (2003). “Parthia and Nomad of Central Asia. Elements of Steppe Origin in the Social and Military Development of Arsacid Iran”, *Orientalwissenschaftliche Hefte*, Wittenberg: Universitat Halle-Wittenberg: 69-109.
- Olbrycht, Marek.J. (2015). “Parthian Cities and Strongholds in Turkmenistan”, *International Journal of Eurasian Studies vol II*, Edited by Yu Taishan and Jinxiu, Beijing: Chinese Academy of Social Sciences: 117-125.
- Olbrycht, Marek Jan. (2021). *Early Arsakid Parthia (ca. 250-165 B.C.)*, Leiden; Boston: Brill.
- Pliny. (1855). *Natural History Vol 2*, Translated by John Bostock & H.T. Riley, Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden.
- Plutarch. (1932). *Plutarch's Lives, Vol III*, Translated by Bernadotte Perrin, London: William Heinemann LTD.
- Schmitt, Rudiger. (2003). “Hatra”, *Encyclopædia Iranicaonline*, Last Updated: March 20, 2012, <https://www.iranicaonline.org/articles/hatra>
- Sima Qian. (1961). *Records of the Grand Historian of China, Vol. 2*, Translated by Burton Watson, Edited by Jacques Barzun and others, Columbia University.
- Strabo. (1928). *The Geography Vol 5*, edited by T. E. Page, E. Capps, W.H.D. Rouse, Translated by Jones Horace Leonard, London: William Heinemann LTD.
- Strabo. (1960). *The Geography Vol 6*, edited by T. E. Page, E. Capps, W.H.D. Rouse, Translated by Jones Horace Leonard, London: William Heinemann LTD.
- Strabo. (1930). *The Geography Vol 7*, edited by T. E. Page, E. Capps, W.H.D. Rouse, Translated by Horace Leonard Jones, London: William Heinemann LTD.
- Sundermann, Werner. (1989). “Bidaxsh”, *Encyclopædia Iranicaonline*, Last Updated: December 15, 1989, <https://www.iranicaonline.org/articles/bidaxs-title-of-iranian-origin>
- Tacitus. (1904). *The Annals of Tacitus Vol 1*, London: J. Murray.
- Tacitus. (1909). *The Annals of Tacitus Books XI-XVI*, London: J. Murray.
- Taishan, YU. (2013). *China and the Ancient Mediterranean World: a Survey of Ancient Chinese Sources*, Edited by Victor H. Mair, Philadelphia, University of Pennsylvania.

© 2023 The Author(s). Published by Tissaphernes Archaeological Research Group, Tehran, Iran. [Open Access](#).

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>), which permits non-commercial re-use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited, and is not altered, transformed, or built upon in any way.

The ethical policy of Ancient Iranian Studies is based on the Committee on Publication Ethics (COPE) guidelines and complies with International Committee of Ancient Iranian Studies Editorial Board codes of conduct. Readers, authors, reviewers and editors should follow these ethical policies once working with Ancient Iranian Studies. The ethical policy of Ancient Iranian Studies is liable to determine which of the typical research papers or articles submitted to the journal should be published in the concerned issue. For information on this matter in publishing and ethical guidelines please visit www.publicationethics.org.

The Unknown Crypt of San Rossam on the Bank of the Jezman River in Kermanshah, Central Zagros, Iran

Ali Nourallahi¹

Abstract

The San Rossam crypt is located in the Hozmanvand Gorge, on the west bank of the Jezman River, on the nomadic route that passes through this gorge. This nomadic route connects the northern plains, namely Halashi and Mayasht (Mahidasht), with the southern areas, namely Holeylan and neighboring areas, and is of strategic importance. San Rossam is a type of free crypt. This crypt has a rectangular cube shape and its entrance is facing north. The Jezman River flows from the south and behind it. This issue, along with other factors, such as the fact that it was created next to the nomadic route, makes its use as a tomb doubtful. According to its location, it probably has had other functions. Possibly, this crypt was a place for guarding, resting (like Taq-e Gara), and grain storage, or according to local narratives, it was a religious and ritual place. Some details of this crypt, such as the entrance shape, the cradle arch, and the construction method, are similar to some crypts. Besides, the method of removing the loose parts of the rock on the sides of the cellar is similar to the methods of separating stone blocks in the mines of this area and neighboring areas. These characteristics attribute the age of this crypt to the second half of the Parthian period.

Keywords: Central Zagros, Kermanshah, Hozmanvand, San Rossam.

¹ PhD of Archaeology, Iran. alinorallahy@yahoo.com

Article info: Received: 29 November 2023 | Accepted: 6 January 2023 | Published: 1 April 2023

Citation: Nourallahi, Ali. (2023). "The Unknown Crypt of San Rossam on the Bank of the Jezman River in Kermanshah, Central Zagros, Iran". *Ancient Iranian Studies*, Vol. 2 (5): 43-74.

<https://doi.org/10.22034/AIS.2023.404254.1047>

Introduction

The San Rossam crypt is located on the right bank of the Jezman River, on the way between the Posht Tang Hozmanvan village (Osmanvand) and the Upper Chenar village, Jalalvand district, Kermanshah province. The geographical coordinates of this monument are $33^{\circ}56'18.26''N$, $47^{\circ}8'20.99''E$, and 1209 meters above sea level.

This crypt, sculpted in the upper part of a huge rock, is between 4.75 and 5 m high from the edge of the river terrace, 8.5 m long, and 6.2 m wide. The front (north), back (south), and eastern sides of this rock are completely carved and flattened. About 1.5 to 2 m from the northern part, which was the original face of the rock, was cut, perhaps because the rock in this part was loose and cracked. This situation can also be seen on the eastern and back sides of the rock. The loose and unstable parts were completely cut, removed, and polished to achieve the desired shape. The upper part of the crypt has been carved in the shape of a dome roof, but it seems to have been left unfinished.

The entrance is on the north side of this building and is about 50 cm higher than the cut bed of the rock. In this section, parts of the rock in the form of ridges with a width between 60 and 70 cm, a length of about 2 m, and a height of 60 cm remain. In addition, traces of holes and grooves created by sculptors to separate and cut the rock are visible on it.

The entrance frame of San Rossam is similar to other crypts of Kermanshah, such as Keykavous Sahne, Deh No, Sakavand, Sorkh Deh, Dokkan-e Davoud (Kal Davoud), Shamsabad, and Barnaaj (Far-

had Kan) in Poshtkouh Bistoun. That is, it has an indented and carved decorative frame with an entrance in the middle of it. However, the entrance frame of San Rossam is only created in the front of the entrance as an indentation and lacks the elegance and accuracy seen in other crypts. In this respect, it is similar to the entrance of the Barnaaj crypt in Poshtkouh Bistoun in Harsin, and their size is almost the same. On the other hand, the sculpting style inside the San Rossam crypt, especially the corners that are not carved, is also similar to the Barnaaj crypt (see the work's registration file 2002). The carving next to the entrance of these crypts is thought to be the place of the stone covering the entrance.

The situation of San Rossam in the Hozmanvand Gorge on a nomadic route and an ancient road from Kermanshah to Jalalvand and Holeylan is similar to the location of the crypt of Bard Asheghan in a rock that is open on all sides (Jalili, 1968: 28), Taq-e Gara in the Pataq Gorge, and Taq-e Shirin and Farhad in the Kūshk of Eyvan, Ilam. All three of these works are located next to the ancient roads. Taq-e Gara, belonging to the second century BC (Kambakhsh Fard, vol. 1, 2007: 411), and Taq-e Shirin and Farhad were built with regular and hewn stone blocks.

Discussion and Conclusion

In terms of construction, San Rossam is considered one of the free crypts. This monument was created next to one of the main nomadic routes in the Hozmanvand Gorge and on the bank of the Jazman River. From this point of view, it is challenging because the creation of a crypt for burial on the river bank has no

precedent in historical periods and is not consistent with religious teachings. Other uses can be imagined for this work, such as a place to store supplies, etc. Its roof is also of the type of parabolic arches or cradle arches, which has a close resemblance to the Parthian and Sasanian period arching method.

On the other hand, the method of cutting and separating excess and loose parts in San Rossam (especially aligned pits for separation) with the method of separating and cutting stone in the House of Shirin, Bistoun, in Fratash mine (Farhadtrash), Vinsar, Chel Meran Nahr Zole Kangavar, Teng Qir Cherdavel, and other places in Fars province are similar. In San Rossam, two methods of groove and pit have been used for simultaneous removal. These rock separation and cutting methods were prevalent in the region during the Achaemenid period until the post-Sasanian period. In comparison

to other crypts in the Kermanshah province, the decorative frame at the entrance of the San Rossam crypt appears notably rudimentary and rough. The frames carved on San Rossam's façade might have served as the location for inscriptions adorned with zigzag borders. It seems that these frames were created in the later era because the use of these zigzags in the raised bar gravestones of Nowraz and Sarao Eilan in Jalalvand is similar and comparable. Based on the religious periods as well as comparing the method of cutting and removing the stone layers, the crypt of San Rossam can be attributed to the Parthian period (between the first and second centuries AD). From this period onwards, the tradition of making a crypt has faded and new forms have replaced it as a result of religious changes.

سان روسم دخمه‌ای ناشناخته در کرانه جزمان رود کرمانشاه در زاگرس مرکزی ایران

علی نوراللهی^۱

چکیده

دخمه سان روسم در تنگه هوزمانوند و در کرانه غربی رودخانه جزمان و بر سر ایل‌راهی که از این تنگه می‌گذرد واقع است. این ایل‌راه دشت‌های شمالی‌تر یعنی هلشی و مایشت (ماهیدشت) را با نواحی جنوبی‌تر یعنی هلیلان و مناطق همجوار را به هم وصل می‌کند و دارای اهمیتی راهبردی است. سان روسم از نوع دخمه‌های آزاد است. این دخمه دارای شکلی مکعب مستطیل است و ورودی آن تقریباً رو به شمال است. رودخانه جزمان از جنوب و پشت آن می‌گذرد این موضوع در کنار عوامل دیگر از جمله اینکه در کنار ایل‌راه ایجاد شده کاربری آن به‌عنوان گوردخمه را مورد تردید قرار می‌دهد. با توجه به موقعیت آن به احتمال دارای کارکردهای دیگر است. از جمله این کارکردها می‌توان به دخمه‌ای برای نگهداری، استراحت (مانند تاق گرا) یا انبار غلات یا براساس روایت‌های که در میان مردم رواج دارد مکانی مذهبی و آیینی بوده است. با توجه به شباهت این دخمه با برخی از دخمه‌ها در جزئیات از جمله در قاب ورودی و شیوه تاق گهواره‌ای و همچنین شیوه کندن این دخمه و چگونگی زدودن بخش‌های سست صخره در جوانب آن که مشابه شیوه‌های جداسازی قواره‌های سنگی در معادن سنگ در این منطقه و مناطق همجوار است، به گمان این دخمه در اواسط دوره اشکانی ایجاد شده است.

واژه‌های کلیدی: زاگرس مرکزی، کرمانشاه، هوزمانوند، سان روسم.

^۱ دکتری باستان‌شناسی، زنجان، ایران alinorallahy@yahoo.com

مشخصات مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۹/۸ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۱۶ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱/۱۲

استناد: نوراللهی، علی (۱۴۰۲). "سان روسم دخمه‌ای ناشناخته در کرانه جزمان رود کرمانشاه در زاگرس مرکزی ایران"، پژوهشنامه ایران باستان، سال ۲، شماره ۵: ۴۳-۷۴.

<https://doi.org/10.22034/AIS.2023.404254.1047>

مقدمه

تاریخ تراشیدن و کندن صخره‌های سنگی و ایجاد دخمه و پناهگاهی در دل کوه، در بعضی از اقوام کهن پیشینه‌ای دراز دارد. انسان دوران کهن با کندن صخره‌های طبیعی در دامنه کوه‌ها و ایجاد حفره‌ها از یک فضای کوچک محدود به تدریج به فضای بزرگی می‌رسد (حاتم، ۱۳۸۱: ۱۰۶). در واقع معماری صخره‌ای یک نوع گسترش فضا است به جای کاهش و محدود کردن آن و از آن به‌عنوان خانه یا آرامگاه استفاده می‌کند. این نوع گسترش فضا در دل صخره‌ها و سنگ‌ها را معماری صخره‌ای و یا دخمه‌ای می‌نامند. در زاگرس مرکزی به‌ویژه استان کرمانشاه به‌علت وضعیت طبیعی و زمینه‌های مناسب چون کوه‌های کارستی و سنگ‌ها و صخره‌های مناسب فراوان بیشترین تعداد این نوع معماری شناسایی و بررسی شده است. آثار معماری صخره‌ای شناسایی شده از منظر کالبدی به‌طورکلی در دو گروه دسته‌بندی شده‌اند:

۱. بناهایی که به‌کلی آزاد شده‌اند، یعنی ابتدا قسمتی از کوهی را بریده و جدا کرده و سپس در درون آن فضاهای متعدد ایجاد کرده‌اند در این نوع بناهای صخره‌ای می‌توان پنجره و نورگیر نیز تعبیه کرد. نمای خارجی آنها را نیز می‌توان حجاری کرده و منقوش کرد.
۲. بناهایی که در درون کوه کنده شده‌اند. در این نوع بناها فقط فضای داخلی صخره که به‌صورت اطاق بر اثر حجاری آماده شده مطرح بوده و این نوع بنا هیچ‌گونه پنجره و یا نورگیری غیر از ورودی ندارد (سرفراز و فیروزمندی، ۱۳۸۱: ۶۳).

سان‌روسم را به‌طور کامل نمی‌توان در این دسته‌بندی جای داد. زیرا این گوردخمه در قسمتی از بخش فوقانی صخره‌ای عظیم مشرف بر رودخانه جزمان^۱ ایجاد شده و در سینه‌کش کوه و کمر ایجاد نشده است. درباره این گوردخمه تاکنون پژوهشی صورت نگرفته است. سان‌روسم برای اولین بار توسط موسیو چریکف (سال ۱۸۵۰ م) مورد بازدید قرار گرفت (چریکف، ۱۳۵۸: ۹۴-۹۵) و بعدها در سال ۲۵۳۶ توسط علی‌ولی نوری طی گزارش کوتاهی ثبت ملی گردید (نوری، ۲۵۳۶)، دخمه یا گوردخمه‌های متعددی تاکنون توسط پژوهشگران مورد بررسی قرار گرفته‌اند. آغاز پژوهش و بررسی این آثار و دخمه‌ها به بازدید و بررسی فلاندن و کوست (۱۸۵۱ م) که در سفرنامه خود از گوردخمه کیکاوس صحنه بازدید کرده و گزارشی را از آن ارائه دادند (فلاندن و کوست، ۲۵۳۶: ۱۹۰-۱۹۱)، و همچنین به بازدید و بررسی راولینسون (۱۸۳۶ م) از گوردخمه کل داوود (دکان داوود) و تاق فرهاد دیره برمی‌گردد (Rawlinson, 1839: 39-41). بعد از آنها باستان‌شناسانی از جمله ارنست هرتسفلد (۱۳۵۴، ۱۳۸۱) فعالیت‌های متفاوتی در این زمینه انجام داد که از آن میان می‌توان به بررسی آرامگاه‌های صخره‌ای اشاره کرد. وی به آرامگاه‌های فخریکا، دکان داوود، کور و کچ، سکاوند، دا و دختر و قیزقاپان اشاره کرد. این گوردخمه‌های شناسایی شده در شمال غربی ایران، به‌ویژه در کردستان و آذربایجان امروزی و سلیمانیه کردستان را به‌عنوان آرامگاه‌های مادی معرفی کرده است. دیاکونف (۱۳۴۵)، لویی وان‌دنبورگ (۱۳۸۱)، گیرشمن (۱۳۹۱)، ادیت پرادا (۱۳۸۳)، هوف (۱۹۸۹، ۱۹۷۱)، نظر هرتسفلد

۱ رود جزمان در ناحیه جالوند از محلی به نام دوآب، در منطقه هوزمانوند که محل برخورد رودخانه‌های (آهوران) و (وایرخانی) است، نشئت می‌گیرد این رودخانه در مسیر جریان خود با عبور از تنگه (هوزمانوند) با رودهای فصلی دیگری نیز درآمیخته و در نهایت به رودخانه سیمره می‌ریزد (رحیمی عثمانوندی، ۱۳۷۸: ۲۳).

تصویر ۲. چشم‌انداز و موقعیت سان‌روسم در تنگه هوزمانوند (از ع. نوراللهی).

دیم است و شغل اصلی ایل‌های منطقه هم بیشتر دامداری است (تصویر ۱-۲).

سان‌روسم (سنگ رستم)

موسیو چریکف در سفرنامه‌اش درباره سان‌روسم می‌نویسد: از رودخانه گذشته به تنگه رستم آمدیم. بعد از طی مسافت آن تنگه به سنگ رستم رسیدیم و از قریه سرو نو تا اینجا پنج ساعته آمدیم. این سنگ در بین راه، در وسط رودخانه، واقع شده است. ترکیب و هیئت آن سنگ مثل عراده بارکش می‌ماند که از هر دو طرف مدور تراشیده شده است در یک سمت راه مغاره‌ای پیدا شد که مانند سنگ تابوت بود برای داخل شدن در آن مغاره باید از این سنگ دو ذرعی بالا رفت و داخل در آن شد. جوف آن سنگ، به شکل اتاق مسقف است به طوری که شخص بخواهد در وسط آن بایستد به اندازه قد او خواهد بود، لکن سقف آن به طاق آجری خیلی شبیه است. طول تابوت مزبور چهار قدم است و عرض آن زیاده از دو قدم می‌باشد. وقتی داخل آن مغاره اتاق مانند می‌شوی جایی است حجاری شده که محتمل است آنجا

۸ و ۴۷° و عرض‌های جغرافیایی ۵۱ و ۳۳° تا ۵۶ و ۳۳° قرار گرفته است. این منطقه از سمت شمال به کوه‌های توه میو و چال زنگی از جنوب به کوه هفت پلان، از شرق به کوه‌های می‌چال و وی‌نره و از غرب به غلام کوشیا محدود می‌شود. در این منطقه دو رودخانه جزمان و دره بادام جریان دارند. رودخانه جزمان با عبور از دهستان عثمانوند سپس وارد، دهستان جلالوند شده ضمن مشروب نمودن برخی باغات و مزارع جلالوند به رودخانه سیمره می‌ریزد. این بخش از شمال به هلشی، شرق به منطقه دلفان لرستان، جنوب به کردن هلیلان ایلام، از غرب به هرسم اسلام آباد و رودخانه سیمره محدود می‌شود و منطقه‌ای است کوهستانی هوای آن سردسیری است. محصول عمده آن غلات لبنیات کتیرا و محصولات دامی است. جاده اصلی از کرمانشاه شروع شده و با گذر از هلشی بوژان و کنار روستای پی‌شت تنگ عثمانوند (هوزمانوند) به روستای چنار اولین روستای جلالوند می‌رسد که در حدود ۷۰ کیلومتری کرمانشاه واقع است. مرکز دهستان آبادی چنار است. کشاورزی آن بیشتر به روش

تصویر ۳. نمای شمالی سان روسم.

رودخانه جزمان^۱ در میانه راه روستای پشت تنگ هوزمانون (عثمانوند) به روستای چنارعلیا (چنار بانگ) دهستان جلالوند (جالوند یا ژالون) که از میان تنگه هوزمانون (بین هزارخانی و کیوه توه میوه در غرب و کیوه وی نره و زرنه لان در شرق) به طول حدود ۴ کیلومتر (حدود ۱/۵ کیلومتری جنوب غربی روستای پیشت تنگ هوزمانون و ۲ کیلومتری شمال شرق روستای چنار بانگ جلالوند) و در موقعیت جغرافیایی $33^{\circ}18.26'N$ و 47° و $20.99'8E$ و ارتفاع ۱۲۰۹ متری از سطح دریا واقع شده است (تصویر ۲).

این دخمه در ارتفاع ۵/۱۵ متری بستر رودخانه جزمان که از پشت آن (یعنی جنوب شرق) می‌گذرد در بخش فوقانی صخره‌ای عظیم کنده شده است. ابعاد آن بخش که دخمه در آن کنده شده عبارت است از ارتفاع ۴/۷۵ متر تا ۵ متر از لبه تراس رودخانه و طول ۸/۵ متر

را برای نوشتن حجاری کرده باشند ولی احتمال کلی می‌رود بر اینکه آن محل حجاری شده را کسی نوشته باشد. لکن این گمان هم می‌رود که از بابت طول زمان آن محل مرقومه حک شده باشد در آن مغازه به نظر می‌آید که خط اروپایی نوشته شده باشد همین قدر چند کلمه از آن خط را تشخیص دادیم که آن چند کلمه مثل حروفات خط روسی بود که کاف و وی بوده باشد از سمت راست تابوت معلوم بود که این سنگ را مخصوصاً حجاری کرده‌اند نه این که این وضع طبیعی آن سنگ بوده باشد. سنگ رستم [سان روسم] مرکب از آهک و سنگ ریزه شده است. ساکنین آنجا همه می‌گویند که امیرالمؤمنین علی (ع) آن سنگ را با شمشیر خود بریده است و پارچه‌هایی که از این صخره به کوه طرف مقابل پریده، شاهد بر درستی این موضوع است (چریکف، ۱۳۵۸: ۹۴-۹۵). سان روسم (San e Rossam) در کرانه راست

۱ این رودخانه به سیمره می‌ریزد. به احتمال نام این رودخانه از نام ایل هوزمانوند گرفته شده است.

تصویر ۴. نمای جنوبی سانروسم (نوری، ۲۵۳۶).

صخره نیز دیده می‌شود که بخش‌های سست و ناپایدار برای دستیابی به شکل مورد نظر کاملاً بریده و زدوده‌اند و تراش داده‌اند. قسمت بالای آن به صورت خرپشته‌ای تراشیده شده است اما به نظر می‌رسد که کامل نشده است (تصویر ۳-۷).

ورودی در نمای شمالی و دست راست این نما ایجاد شده است. ورودی از بستر بریده شده

و عرض ۶/۲۰ متر. سطح نما (شمال) و پشت (جنوب) و ضلع شرقی این صخره کاملاً تراشیده و صاف شده است. به طوری که حدود ۱/۵ تا ۲ متر از قسمت شمالی که نمای اولیه صخره بوده بریده شده است که شاید به این علت بوده که سنگ در این قسمت سست و دارای ترک خوردگی بوده است. این موضوع در ضلع شرقی و پشتی

تصویر ۵. نمای شرقی سان روسم (نوری، ۲۵۳۶).

است که به صورت کامل تراشیده شده است، ولی بر اثر گذشت زمان و عوامل انسانی صاف شده و لبه‌های اضلاع ورودی تا حدودی گرد شده و راست گوشه نیست که نشان دهنده این است که تراش و پرداخت نشده و به مرور زمان ساییده شده است. در بخش سقف ورودی آثار شیارهای ناشی از تیشه یا کلنگ حجاری قابل دیدن است. در داخل نیز گوشه‌ها و اضلاع قاب ورودی با کلنگ تراشیده شده است (تصویر ۹-۱۰).

فضای داخلی گوردخمه که تقریباً مستطیل شکل است، دارای طول ۳۱۵ تا ۳۲۰ سانتی‌متر و عرض ۹۷ سانتی‌متر در کف است. از آنجاکه حجار آن نتوانسته محل برخورد و اتصال دیواره‌ها به کف تراشیده شده را به صورت قائم و گونیا در بیاورد، این قسمت‌ها گرد در آمده است. به همین علت اندازه عرض در کف و در میانه دیواره بریده شده ۱۱۰ تا ۱۱۵ سانتی‌متر است، یعنی حدود ۱۰ سانتی‌متر یا کمی بیشتر اختلاف دارد (در

صخره حدود ۵۰ سانتی‌متر بالاتر انتخاب و ایجاد شده است. در این بخش قسمت‌هایی از صخره بریده شده به صورت برجستگی به عرض بین ۶۰ تا ۷۰ سانتی‌متر و طول حدود ۲ متر و ارتفاع ۶۰ سانتی‌متر باقی مانده، رد سوراخ و شیارهای برای جداسازی و برش صخره که توسط حجاران ایجاد شده روی آن باقی مانده است (تصویر ۳).

برای ایجاد ورودی در این قسمت ابتدا قابی را با حدود ۱۰ سانتی‌متر عمق حجاری کرده‌اند که اندازه این قاب حجاری و کنده شده ۱۵۰ سانتی‌متر است و ورودی که دارای ابعاد ۱۲۰ تا ۱۲۵ سانتی‌متر ارتفاع و عرض حدود ۷۵ سانتی‌متر است را در درون این قاب ایجاد کرده‌اند. پیشانی این قاب به صورت تورفتگی تزئینی کنده‌اند. در ورودی از قاب تزئینی حدود ۳۰ سانتی‌متر پایین‌تر است که به آن حالت تزئینی و قرنیزمانندی داده است که عرض ورودی با قاب بیرونی و تزئینی همسان است. پاخور و عمق ورودی ۶۰ سانتی‌متر

تصویر ۶. نمای شمالی و شرقی. چاله‌های کنده شده حجاری در شمال شرق سان‌روسم (نوری، ۲۵۳۶).

و صاف شده است. آثار شیوه تراشیدن نماهای جانبی صخره برای دستیابی به شکل مورد نظر در بخش‌های بریده شده نما و پشت سان‌روسم امروزه باقی مانده است. ابتدا ضمن مشخص کردن و نشانه‌گذاری جاهایی که بایستی برش داده شود در بخش‌های که سنگ رگه نداشته انتخاب کرده‌اند. بعد با کلنگ یا پتک و قلم به صورت کانال یا شیاری به عرض ۳۰-۳۵ سانتی‌متر به صورت عمیق کنده و خالی کرده‌اند سپس با روش‌های مرسوم (یعنی ایجاد چاله‌های مستطیلی در یک راستا و قلم و گوه‌های فولادی) قسمت‌های اضافی را از صخره جدا کرده‌اند به این صورت قسمت اصلی صخره که برای ایجاد دخمه مورد نظر بوده صدمه‌ای نمی‌دید. آثار این شیوه در بخش جنوبی در پای دیواره تراشیده شده به صورت کانالی در حدود ۳۵ سانتی‌متر و عمق ۲۰ سانتی‌متر و همچنین در پای دیواره شمالی یعنی نمای سان‌روسم باقی مانده است. امروزه

هر طرف حدود ۵ سانتی‌متر اندازه بین دو دیواره بیشتر از عرض کف است). این وضعیت در سایر اضلاع که به کف می‌رسد نیز دیده می‌شود. همچنین گوشه‌های بخش دخمه تراش داده حالت گرد شده دارد و گونیا نیست که نشان‌دهنده این موضوع است که تراش و پرداخت نهایی در این دیواره‌ها انجام نگرفته است. اتاقک تراشیده شده از کف دخمه دارای ارتفاع یکسانی نیست و متغیر است، اما در بلندترین نقطه ۱۹۵ سانتی‌متر است. به صورت هلالی شکل و قوسی تراشیده شده است. رد و داغ ضربه‌های کلنگ برای تراش سنگ بر سقف و دیواره جانبی دیده می‌شود. کف دخمه جز در محل برخورد دیواره به این بخش تخت و صاف است. در سال‌های اخیر سوداگران به گمان وجود گنج بخش‌های از کف را تخریب کرده‌اند (تصویر ۱۱-۱۲).

بخش نما و جنوب و شرق این گوردخمه به‌طور کامل و یکدست توسط حجاران تراشیده

تصویر ۷. نمای جنوبی و غربی سانروسم (نوری، ۲۵۳۶).

جدا کرده‌اند. به این کار ضمن ادامه کندن کانال به پایین ادامه داده‌اند. در قسمت شمالی نیز از همین شیوه برای زدودن و جدا کردن لایه سنگ‌های سست استفاده کرده‌اند که آثار کانال کنده شده از بالا به پایین برای جدا کردن لایه‌های اضافی در پای این دیواره و قسمت جنوبی آن به صورت چند برجستگی در کف صخره بریده شده و آثار چاله‌های مستطیلی شکل در دیواره بیرونی باقی مانده است (تصویر ۱۳-۱۶).

در نمای ورودی گوردخمه در ارتفاع حدود ۲/۵ متری یک ردیف قاب‌های مستطیلی شکل به عمق حدود ۵ سانتی‌متر به عرض ۲۵ سانتی‌متر حجاری شده است که شامل سه قاب مستطیل شکل است که دو مستطیل بزرگ‌تر (از نظر طول) یک قاب مستطیل شکل کوچک‌تر که تا حدودی عمق آن بیشتر است و دارای حاشیه کنده‌کاری شده با خط‌های کنده مورب زیگزاگی است را به صورت قرینه دربر گرفته‌اند (تصویر ۱۷).

بقایای این کانال‌ها که برای برش سنگ کنده شده‌اند، آب باران را به دو سو هدایت می‌کنند. سپس این دیواره با کلنگ تراشیده شده است. در واقع نشانه‌هایی از چگونگی برش و تراش صخره را به صورت عمودی و افقی نشان می‌دهند. پشت تخته‌سنگ نیز از بالا تا پایین تراشیده شده و در کف و در فاصله اندکی از آن، دو برجستگی مجاور به ارتفاع ۴۰ سانتی‌متر و به فاصله ۳۵ سانتی‌متر از هم، از صخره تراشیده شده است و حالت ناودانی دارد. خط فاصله بین دو سکو حالت کانال داشته و بر چاله و کانال برش دیواره پستی سانروسم متصل شده است. در این بخش آثار چاله‌های مستطیلی شکل منظم در طول یک خط به صورت نواری وجود دارد. این دو برجستگی نشان می‌دهد که برای آسان کردن برش لایه‌های سست و رگه‌دار این بخش‌ها را به چند قسمت و بلوک مجزا درآورده و اطراف آنها را خالی کرده‌اند، سپس با ایجاد چاله‌های مستطیلی یک‌راستا در دیواره بیرونی سنگ‌های اضافی را

تصویر ۸. نمایی از بالای سان روسم.

شیوه ایجاد

صخره‌بری در گذشته به ابزار زیادی احتیاج نداشته است. برای ایجاد این دخمه و اثر از صخره اولیه که در ابتدا مقطعی تقریباً گرد و نامنظم داشته است، حجاران از روش‌های مرسوم سنگ‌بری در زمانه خود و از ابزارهایی چون کلنگ یک دم دسته کوتاه، دیلم، پتک و قلم فولادی (اسکنه و گوه فولادی) و به احتمال میخ‌های چوبی و گونیا و داربست چوبی بهره برده‌اند (تصویر ۸، ۱۸). روش اول برش صخره به واسطه ایجاد

گمانی که در مورد این قاب‌های تزئینی می‌توان مطرح کرد، جای کتیبه‌ای بوده همچنان که چریکف اشاره کرده است. امروزه نشانی از نوشته‌کننده شده در داخل کتیبه که چریکف اشاره کرده کاملاً محو شده است. از طرف دیگر با توجه به نقوش و تزئینات سنگ گورهای میله‌ای افراشته و دیگر سنگ گورها در گورستان‌های منطقه از جمله گورستان نوراز و سراو نیلان جلالوند که دارای حجاری و کندکاری‌های مشابهی هستند، به گمان این قاب‌ها در دوره‌های بعد بر پیشانی سان روسم ایجاد شده‌اند.

۱ در این باره در منظومه کردی شیرین و خوسرهو خانای قوبادی آمده است:

واتش شه‌خصی ههن نام‌شهن فه‌ره‌اد * موه‌ندیس مه‌ردین، فراوان نوستاد

راسیخه‌ن جه عیلم ههنده‌سه‌ی هینه‌ت * (مه‌جسیطی) ناین، (نیقلیدیس) حکمه‌ت (خانای قوبادی، ۱۹۷۵: ۳۲۷).

به تیشه جه لاش سه‌نگ سه‌خت چون موم * به پیشه‌خاس‌تەر جه نوستاد روم (همان، ۳۲۸).

چه‌نی قولنگ و تیشه‌ی سه‌نگ تاشیت * گونیا و ته‌ناف ره‌نگ نه‌ققاشیت (همان، ۳۴۰).

به تیشه سه‌نگ تاش پولای نه‌لماس ره‌نگ * صاف که‌رد چیون کاغه‌ذ قه‌دری جه نه‌و سه‌نگ (همان، ۳۷۶).

جه صوب تا به شام ههر زاریم پیشهن * هام ده‌نگم سه‌دای قولنگه نو تیشه‌ن (خانای قبادی).

تصویر ۹. توررفتگی نمای قاب ورودی سان روسم.

کرده‌اند. سپس قلم یا گوه‌هایی فولادی یا میخ‌های چوبی در آن می‌کوبند تا لایه‌های فرسوده و سست را بردارند به محض پاک شدن صخره از لایه‌های مورد نظر برای رسیدن به دیوار عمودی دوباره کار را آغاز می‌کنند. به این صورت که صخره بر بعد از بررسی دقیق صخره با ریسمان اندازه‌های مورد نظر را روی ابتدا روی بخش‌های از سنگ که می‌بایستی جدا شود را نشانه‌گذاری و خط‌کشی می‌کردند، سپس حفره‌های کوچکی به ابعاد حدود ۱۰ سانتی متر و به فاصله ۱۵ تا ۲۰ سانتی متر از همدیگر به صورت ردیف منظم بر خط‌های کشیده شده ایجاد می‌کردند و سپس داخل این حفره‌ها قلم‌های فولادی قرار داده و با پتک به ترتیب می‌کوبند تا فشار و نیروی کافی و یکسانی در طول قسمت‌های سوراخ شده وارد شود. صخره به صورت یکدست و یکپارچه ترکانه و بریده شود یا میخ‌های چوبی را می‌کوبیدند و سپس بر آنها آب می‌ریختند، چوب‌ها آماس کرده و آب را به خود کشیده و اضافه حجم پیدا کرده و

شیارهای عمیق در اطراف سنگ مورد نظر صورت می‌گرفته است. ابتدا شیارهایی به عرض ۳۰ تا ۳۵ سانتی متر در اطراف سنگ مورد نظر با ابزارهای نوک‌تیز می‌کنند، برشگران سنگ در سطوح و لایه‌های بی‌رگه، برش‌های خود را شروع کرده‌اند. با ایجاد شیارهای عمیق ابتدا بخش‌های را به صورت یک بلوک مکعب مستطیل شکل داده‌اند، سپس برای جدا کردن بخش‌های اضافی دوباره بخش‌های که بایستی جدا شوند را با ایجاد شیارهای عمیقی به چندین قواره و بلوک تقسیم کرده و با ایجاد چاله‌های مستطیل هم‌راستا در نمای بیرونی و با کوبیدن گوه و قلم در این چاله‌ها این بلوک‌ها که از هر کدام از سه طرف خالی شده بود را جدا می‌کردند و کار را به همین منوال ادامه می‌داده‌اند.

علاوه بر روش کندن شیار و کانال عمیق صخره‌بران و شاگردانشان ابتدا برای زدودن لایه‌های سست سنگ یک رشته سوراخ‌های در صخره ایجاد

تصویر ۱۰. قاب ورودی سانروسم از داخل.

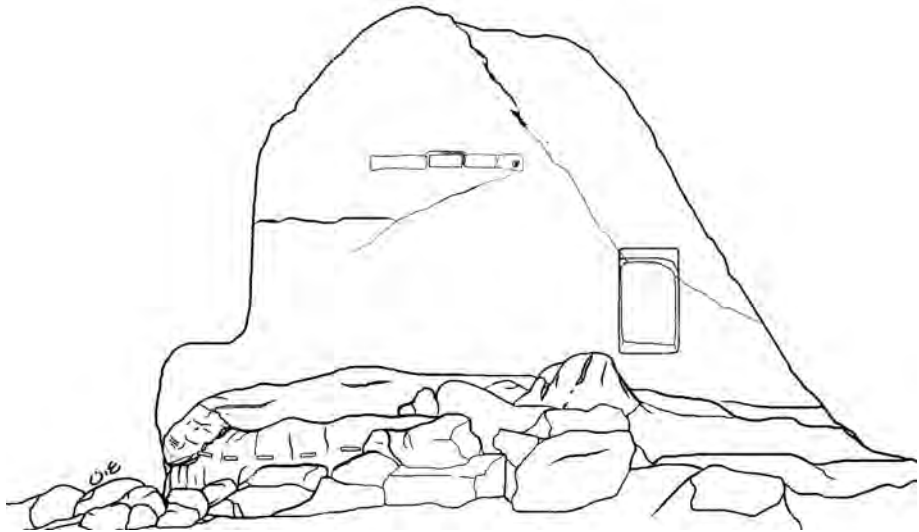
تصویر ۱۱. وضعیت نمای داخلی سانروسم.

بوده است که چوبی سخت و مقاوم است و در ارتفاعات زاگرس و کوه‌های این منطقه به‌وفور یافت

فشار ایجاد شده سبب جدا شدن سنگ از بستر خود می‌شد، جنس این چوب از درخت و چوب ارجن

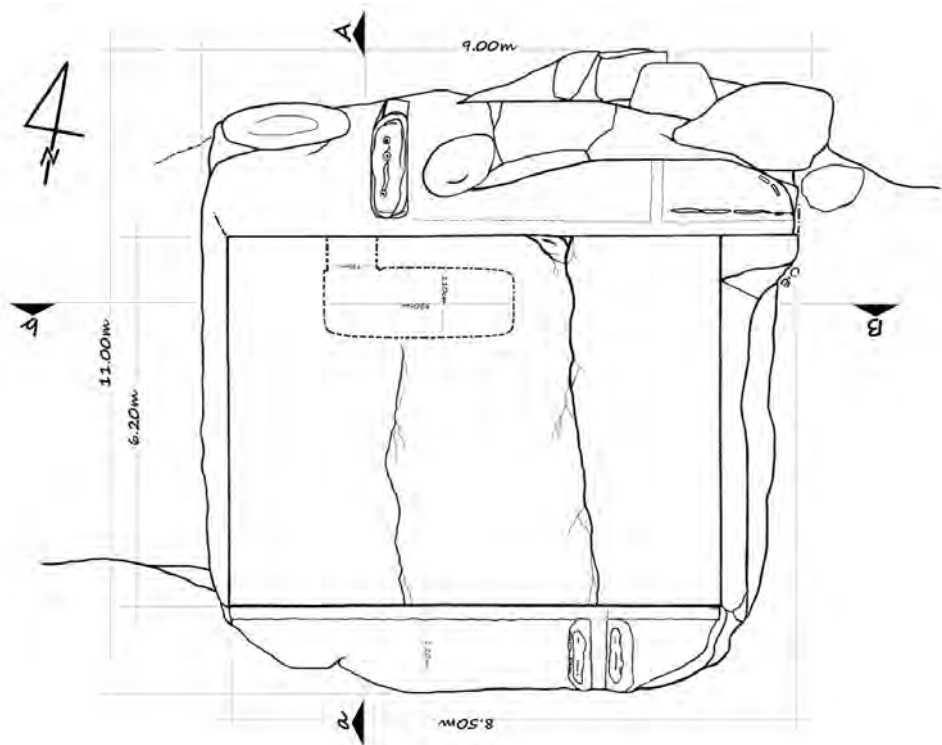
تصویر ۱۲. قوس داخلی سقف سان روسم.

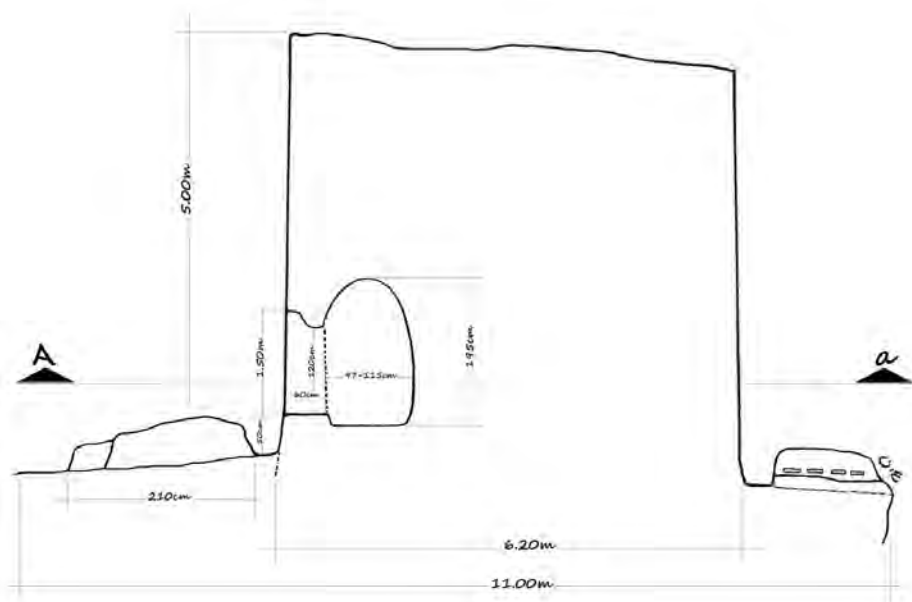
تصویر ۱۳. نمای شمالی و چاله‌های نواری برای زدودن بخش‌های سست.

از ایجاد شیار برای زدودن بخش‌های اضافی از این روش استفاده کرده‌اند (تصویر ۱۹-۲۰). سنگ تراشان و حجاران سان روسم برای شکل دادن صخره و رسیدن به ابعاد مورد نظر یعنی

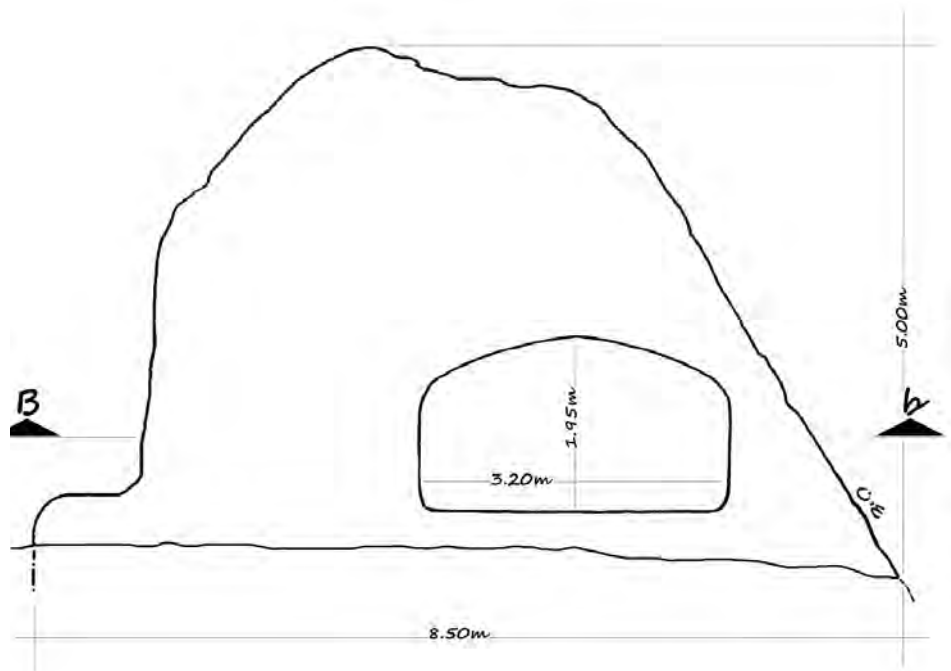
می‌شود. این روش ممکن بود در سنگ‌های آهکی نتایج غیر قابل پیش‌بینی (ترکاندن صخره ممکن بود به باعث ترک خوردن بخش اصلی صخره نیز شود) به بار بیاورد بنابراین سنگ تراشان در سان روسم بعد

تصویر ۱۴. پلان دخمه سانروسم.

تصویر ۱۵. برش عرضی سانروسم.

تصویر ۱۶. برش طولی سانروسم.

تصویر ۱۷. قاب های حجاری شده در پیشانی سانروسم.

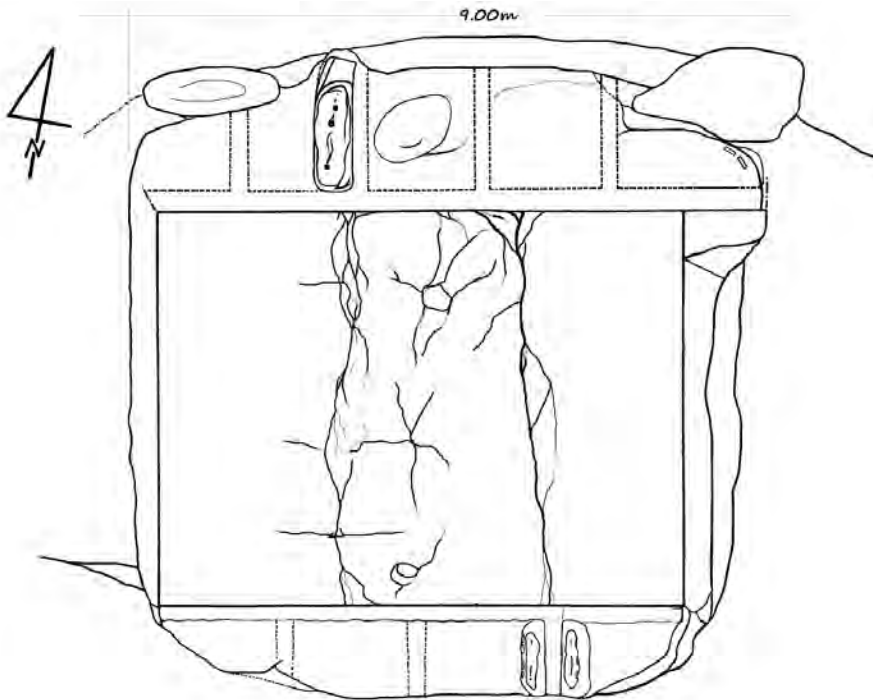

تصویر ۱۸. بستر صخره‌ای و بخش‌های زدوده شده نمای شمالی سان‌روسوم.

همچنین در بخش پایینی نمای سان‌روسوم هنوز داغ کلنگ سنگ‌تراشی ناشی از ایجاد شیارهای عمیق بوده که زمخت‌تر است، قابل مشاهده است (تصویر ۲۱-۲۴).

برای ایجاد ورودی سان‌روسوم استادکار سنگ‌تراش بخش جنوبی این نما را انتخاب کرده، زیرا بالای این بخش صخره به حالت طبیعی دارای شیب یکدست و ملایم‌تری به سمت غرب و سطح تراس رودخانه جزمان است و ارتفاع آن کمتر از سایر قسمت‌ها است. سنگ‌تراش با انتخاب این بخش برای ورودی درواقع خواسته است در صورت کندن سقف دخمه از نازک شدن دیواره سقف که ممکن بود سبب ترک و فرو ریختن و سوراخ شدن آن در آینده شود، جلوگیری کند و دستش برای تراشیدن و ارتفاع بیشتر دخمه باز باشد. به گمان تراشیدن و ایجاد سان‌روسوم حدود یک سال یا کمتر زمان برده است. زیرا براساس مقایسه سان‌روسوم با صخره کنده‌های تازه در کوه قاوه‌گیر در شرق روستای میگری پاره می‌توانیم مقدار زمان صرف شده برای این اثر

نمای غربی (نمای اصلی)، نمای شمالی و شرقی (پشت و سمت رودخانه) ابتدا جاهای که بخش اصلی را مشخص کرده‌اند، سپس با استفاده از کلنگ یک دم و پتک و قلم شیارهای عمیقی برای جدا کردن قسمت‌های سست و رگه‌دار از آن ایجاد کرده و ادامه داده‌اند. با این روش تا سطح تراس رودخانه تراشیده و به مقطع مستطیلی‌شکلی از صخره دست یافته‌اند. نماهای بیرونی صخره که در نتیجه کندن و ترکاندن، دارای دیواره عمودی بوده‌اند را با کلنگ یک دم دسته کوتاه یا چکش و قلم درشت یکدست و صاف کرده‌اند. در نمای روبه‌روی (غربی) برای صاف کردن دیواره اولیه که آثار ایجاد شیار عمیق و جدا کردن بلوک‌ها روی آن باقی مانده بود، از کلنگ یک دم یا پتک و قلم درشت استفاده شده است، به نظر می‌رسد در پرداخت ثانویه از قلم‌های ظریف و کوچک‌تر استفاده کرده‌اند که این موضوع در صاف و یکدست بودن این نما نسبت به سایر نماها و همچنین در قاب‌های کنده شده پیشانی سان‌روسوم و قاب‌های ورودی اثر نمایان است.

تصویر ۱۹. شیوه بلوک‌بندی برای زدودن بخش‌های اضافی.

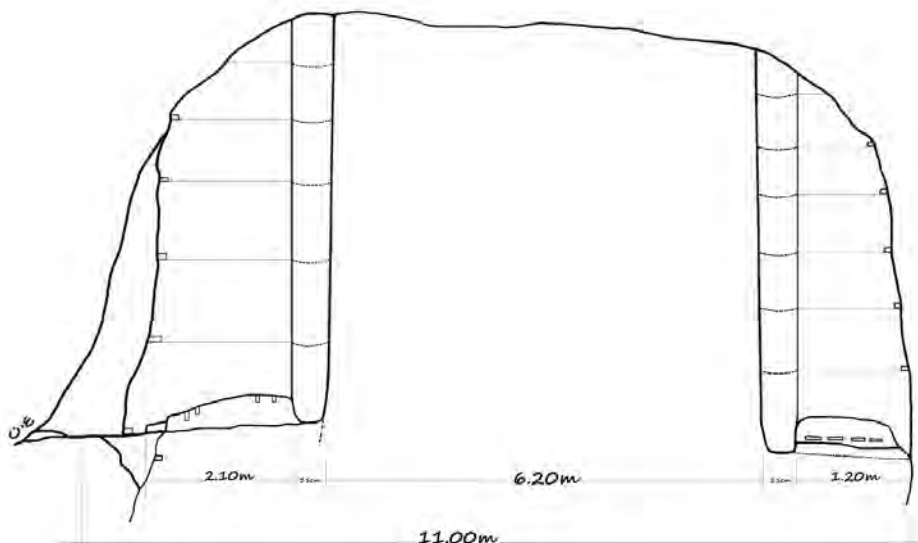
خودش کاملاً مهارت داشته است، اینکه در زمان کمتری این اثر را ایجاد کرده باشند درست‌تر به نظر می‌رسد به‌ویژه زدودن لایه سست صخره (با روش شیاری) و اینکه در فضای باز انجام می‌گرفته در نتیجه استادکار و شاگردانش دست‌بازتری داشته‌اند.

اساطیر

هرتسفلد می‌نویسد: «ایرانی‌ها برای خود هیچ وقت یک تاریخ‌نویسی مستقلی نداشته‌اند و قدمی بیش از آنچه هند و آریان‌ها کرده‌اند، فراتر نگذاشته‌اند. در صورتی که خود آنها آشکارا اقوام تاریخی بوده‌اند. این نقیصه در اعماق خصائص آنها ریشه داشته است. این اقوام همواره تمایل شدیدی به مفاهیم علوی و امور ماورایی داشته‌اند که همان موجب مشکلات زیادی در تاریخ شده

به‌صورت احتمالی حدس بزنیم. در زندگی‌نامه حسین کوهکن سنگتراش پاره‌ای آمده است: «... استاد حسین توانست در یک روز سنگ را شکافته و جای رادیو ضبط خود را درست کند. بعد یک هفته توانست جای یک قالیچه ۱×۱ متر را تهیه کند.» (حبیبی، ۱۳۸۹: ۲۳). در ادامه آمده است: «استاد حسین همراه دخترش نقره‌خانم موفق می‌شوند، بعد از ۴ سال کار مداوم و پی‌درپی (از نماز صبح تا ۱۰ شب) یک اتاق بزرگ به طول ۸ متر و عرض ۲ متر و ارتفاع ۱/۶۰ متر درست کنند» (حبیبی، ۱۳۸۹: ۳۲).

بایستی در نظر گرفت که سان‌روسم با توجه به تکنیک‌ها و شیوه‌های که در شکافتن لایه سنگ‌های بیرونی آن استفاده شده، سنگ‌تراش آن به همراه شاگرد و یا شاگردانش به‌خوبی با جنس صخره و سنگ‌های منطقه آگاهی داشته و در کار

تصویر ۲۰. شیوه جداسازی بخش‌های سست صخره سان‌روسم.

است. ساکنین آنجا همه می‌گویند که علی (ع) آن سنگ را با شمشیر خود بریده است و پارچه‌هایی که از این قطعه کوه به طرف مقابل پریده، شاهد بر صدق این مسئله است (چریکف، ۱۳۵۸: ۹۳). در شاهنامه لکی بسیاری از نبردهای ایرانیان در اینجا روی می‌دهد به طوری که «زره‌لی» یکی از شخصیت‌های شاهنامه لکی برای مدت کوتاهی این تنگه را بر ایرانیان می‌بندد و در آخر به دست رستم دستان آزاد می‌گردد و زره‌لی از آن زمان به بعد غلام رستم می‌شود (بنگرید به شاهنامه لکی، ۱۳۸۴).

همچنین افسانه‌های دیگر دربارهٔ سان‌روسم در میان ایل هوزمانوند (عثمانوند) و ژالوند (جلالوند) رایج است از جمله نبرد ایران و توران در اینجا روی داده و این تنگه مرز ایران و توران بوده است. نیز به گفته مردم محلی این دخمه جای نگهدارنده قلعه ضحاک (بقایای قلعه‌ای در نزدیک روستای پیش‌تنگ) بوده که خود قلعه در فاصله یک کیلومتری سان‌روسم است و در گذشته برای عبور از تنگه تنها راه عبور از کنار این سنگ ممکن

است. به طوری که تمام سیستم‌های دینی و فلسفی آنها نشان می‌دهد، هرگونه سبب‌سازی و تعلیل تاریخی را از میان می‌برد. حقایق تاریخی به همین جهت از دیدگاه آنها قابل اهمیت نیست و روایات تاریخ نزد آنها به صورت افسانه و داستان در آمده است. با این حال همان افسانه و داستان، خود یک منبع تاریخی شده است.» (هرتسفلد، ۱۳۵۴: ۴۱-۴۲).

در میان اهالی این منطقه و مناطق همجوار افسانه‌های متعددی از گذشته رایج است. به طوری که معتقدند در این تنگه، رستم (روسم) پهلوان اساطیری با حضرت علی (ع) روبه‌رو شده است و حضرت علی (ع) این سنگ (سان) را که در سر راهش بوده دور زده و از کنار آن گذشته، اما رستم سوار بر رخس این صخره را که در سر راهش قرار داشته با پا کنار زده و به کنار رودخانه افکنده و به راهش ادامه داده است. به همین خاطر آن را سان‌روسم می‌نامند. چریکف در سال ۱۸۵۰ م. از این اثر دیدن کرده داستانی دیگر آورده و می‌نویسد: «سان‌روسم از نوع آهکی

تصویر ۲۱. چاله و شیار حجاری برای زدودن بخش‌های سست بخش جنوبی سان‌روسسم.

روایت‌های محلی، این قلعه را به همای چهرزاد (یا چهرآزاد)، دختر بهمن (پادشاه کیانی) نسبت می‌دهند و این سنگ را محل دفن جسد وی می‌دانند و معتقدند که به سفارش همای ورودی دخمه رو به کوه قلاچیر ایجاد شده تا وی هر روز قلعه را ببیند.

گاهنگاری

در گذشته پژوهشگران گوردخمه‌ها و دخمه‌های غرب ایران را به‌طور کلی به مادها نسبت می‌دادند.

بوده است. دیگر اینکه قله قلعه چهر (قلاچیر یا قلاچور) در ارتفاعات گنجرس با ارتفاعی بیش از دو هزار متر، بلندترین نقطه منطقه جلالوند است و بر کوه‌های همجوار اشراف کاملی دارد و از چشم‌انداز وسیعی بر منطقه برخوردار است. این کوه در غرب دهستان جلالوند و در مرز دهستان هرسم واقع شده است (بین روستاهای قاپ‌قوی و کریان از جلالوند و روستای کندهر از هرسم). بر فراز قله قلاچیر، زمینی به‌نسبت مسطح قرار دارد که مردمان آن را جای قلعه چهرآزاد می‌دانند.

۱ در بخش ۳۳ بندهش آمده «چون شاهی به بهمن اسفندیاران رسید (ایران‌شهر) ویران شد. ایرانیان به دست خود نابود شدند و از تخمه شاهی کس نماند که شاهی کند، ایشان همای، دخت بهمن، را به شاهی نشانند» (فرنیغ دادگی، ۱۳۸۰: ۱۴۰). اما در شاهنامه، همای را با ویژگی‌های همچو هنرمندی، دانش و نیک‌رایی شناسانده است که همین ویژگی‌ها سبب می‌شود که پدر (بهمن) وی را جانشین خودش کند و بر پسرش ساسان برتری دهد.

که ساسان همی خوانندی اردشیر

هنرمند و با دانش و پاک رای

ز گیتی به دیدار او بود شاد (فردوسی، ج ۵، ۱۳۷۵: ۴۸۷).

دادش نه نیران سرکرد سران سر

دوریشان نواخت چه بام تا نیوار

وه یاری مه‌ردان کوشان نه روژگار (گورانی، ۱۳۸۳: ۳۷۳).

پسر بد مرو را یکی شیر گیر

دگر دختری داشت نامش همای

همی خواندندی ورا چهرزاد

همای که آما تاج نپاش وه سر

لشگرش و راست و گهرد دا دینار

ژنان گهرد هاورد یک یک وهسر کار

تصویر ۲۲. سوراخ‌های پر شده با مواد منفجره برای ترکاندن سان روسم (عصر ایران)

گیرشمن دربارهٔ هنر مادی می‌نویسد: «تنها چند دخمه در دامنه‌های کوه‌ها در این دوران تراشیده شده و از نقش نمای این دخمه‌ها، یا آرامگاه‌ها می‌توان تا اندازه‌ای به شکل ساختمان‌های آن زمان پی برد. این آرامگاه‌ها، که در داخل کوه‌های صخره‌ای کنده شده‌اند، نمایی دارند که به منزله در ورودی آنها محسوب می‌شود و سقف آنها روی ستون‌هایی قرار گرفته است. اگر این آرامگاه را از نظر اصول ساختمانی مطالعه نمایم، متوجه می‌شویم که نمای آن شباهت به ایوانی دارد که در تابستان ایجاد سایه‌ای می‌نماید و مانع ورود آفتاب به درون ساختمان می‌گردد و در زمستان بر عکس نور خورشید به‌علت تابش متمایل خود، وارد ساختمان می‌شود و این ایوان به‌صورت پناگاهی برای جلوگیری از برف و باران است.

کاخ‌های تخت‌جمشید نیز از روی همین اصل ساخته شده‌اند و این اصل حتی امروز هم در ساختمان‌های ایران رعایت می‌شود.» (گیرشمن، ۱۳۷۱: ۸۷). تقریباً مسلم است که این آرامگاه‌ها یا دخمه‌ها از سلاطین مادی بوده است. با این نمی‌توان هر یک از آنها را به پادشاه به‌خصوصی نسبت داد. این آرامگاه‌ها به‌احتمال متعلق به نیمه دوم قرن هشتم تا نیمه اواخر قرن هفتم پیش از میلاد است و برخی هم تصور کرده‌اند که از آرامگاه‌های آسیای صغیر یا اورارتوها تقلید شده‌اند و ممکن است این فرض صحیح باشد (گیرشمن، ۱۳۷۱: ۸۹). زیرا هیچ دخمه یا آرامگاه کنده شده در میان کوه که پیش از زمان ورود مادها به فلات ایران باشد تا این تاریخ شناخته نشده است (گیرشمن، ۱۳۷۱: ۸۹). اورارتوها از اطاق‌ها یا دخمه‌های

نام‌های را فردوسی چهرزاد و گروهی دیگر از تاریخ‌نویسان چهرآزاد و بعضی مانند طبری شهرآزاد نگاشته‌اند و این شهرآزاد (به کسر اول) همان چهرآزاد است، چه شهر Shehr در لهجه ایران مرکزی که زبان رسمی اشکانی بوده برابر است با کلمه چهر در پهلوی ساسانی (شهیدی مازندرانی، ۱۳۷۷: ۷۶۰ و بنگرید به دریایی، ۱۳۸۸: ۸۲-۸۳).

نام‌های را فردوسی چهرزاد و گروهی دیگر از تاریخ‌نویسان چهرآزاد و بعضی مانند طبری شهرآزاد نگاشته‌اند و این شهرآزاد (به کسر اول) همان چهرآزاد است، چه شهر Shehr در لهجه ایران مرکزی که زبان رسمی اشکانی بوده برابر است با کلمه چهر در پهلوی ساسانی (شهیدی مازندرانی، ۱۳۷۷: ۷۶۰ و بنگرید به دریایی، ۱۳۸۸: ۸۲-۸۳).

تصویر ۲۳. بقایای باقی مانده از بستر صخره‌ای روبه‌روی سان‌روسم.

کامل‌ترین فهرست مقابر دورهٔ ماد یعنی دخمه‌ها را در اختیار ما گذاشته است. این دخمه‌ها تصویر ناقصی از هنر و بخصوص معماری آن زمان را به دست می‌دهند. به احتمال این مقابر صخره‌ای تقلیدی از خانه‌های مسکونی است. بیشتر این مقابر از یک یا چند اتاق داخلی و جلوخان و رواق ایوان که بر ستون‌ها استوار است مرکب است (دیاکونوف، ۱۳۹۰: ۳۷۴). با این حال هیچ یک از این آرامگاه‌های بریده شده در صخره با اطمینان تاریخ‌گذاری نگردیده‌اند و شاید آنها به دوران هخامنشی و حتی جدیدتر تعلق داشته باشند (پرادا، ۱۳۸۱: ۱۹۳). بنابراین در مورد این آثار و کارکرد آنها اتفاق نظری وجود ندارد (Ca-hill, 1988: 492; Huff, 1989; Won Gal, 1966: 4). دربارهٔ سان‌روسم موضوع بغرنج‌تر است زیرا این برخلاف آثار پیشگفته دخمه‌ای ساده است و شاخصه‌ای که بتوان براساس آن دربارهٔ کارکرد و زمان ساخت آن نظری قطعی داد، وجود ندارد. قاب ورودی سان‌روسم مشابه دیگر

صخره‌ای به‌عنوان آرامگاه و زیرزمین استفاده می‌کردند. در شهر وان آثار این گوردخمه‌ها که در دل سنگ ایجاد شده و متعلق به پادشاهان اورارتویی هستند و همچنین در دوران فریگ‌ها و یا فریژی‌ها این نوع آرامگاه‌های سنگی در ترکیه کنونی هنوز باقی است (کلایس، ۱۳۴۸: ۱۰). بیشتر آرامگاه‌ها در ماد واقع هستند. زمان ایجاد آنها را عموماً از روی نمادهای آیینی و تصویر پرستندگانی که بر دیوارها کنده شده‌اند، باید حدس زد. اینها همه به کیش ایرانیان مهاجر تعلق دارند و نه کاسپی‌های بومی فلات ایران. به شرط اینکه از اصطلاح «مادی» کاربرد وسیع تاریخ و جغرافیایی آن را مدنظر داشته باشیم، این علائم و آثار را می‌توان مادی خواند (هرتسفلد، ۱۳۵۴: ۶۳-۶۵؛ هرتسفلد، ۱۳۸۱: ۲۰۷-۲۰۸). هرتسفلد با بررسی دکان داود، فخریکا، سوردش، پیر مقرون (قیزقاپان و کورکیچ) آنها را متعلق به دوره ماد یعنی پیش از ۵۵۰ پم دانسته است (هرتسفلد، ۱۳۸۱: ۲۱۱). ارنست هرتسفلد

تصویر ۲۴. بستر صخره‌ای حجاری شده نمای شمالی از بالای سان‌روسوم.

شکل ایجاد تاق در این گوردخمه به صورت تاق‌های سهموی-گهواره‌ای است این سبک در ایجاد پوشش و سقف‌زنی بخش بالایی در کیکاوس صحنه مشابه است (هرتسفلد، ۱۳۸۱: ۲۰۸). دوره سلوکیان و اشکانیان به‌ویژه در بناهای این دوره و همچنین تاق فرهاد شهرستان ایوان بر کنار یکی از سرشاخه‌های رود گنگیر و در کناره مسیر راه قدیمی ایوان به سومار و مندلی که از تنگه کوشک می‌گذرد و همچنین در دستکنده‌های زیرزمینی امامزادگان معصوم دلچجان دیده می‌شود.

قاب‌های تزئینی مستطیل شکل که در پیشانی بنا ایجاد شده که مستطیل میانی آن دارای حاشیه کنده‌کاری شده است، می‌تواند تا حدود زیادی روشن‌کننده گاهنگاری این اثر باشد.

گوردخمه‌های کرمانشاه از جمله کیکاوس صحنه، ده نو سکاوند، سرخ ده، دکان داود (کل داود)، شمس‌آباد، گوردخمه برناج (فرهاد کن) در پشتکوه بیستون است. یعنی دارای قابی تزئینی تورفته و کنده‌کاری شده است که ورودی در میان آن ایجاد شده است. اما قاب ورودی سان‌روسوم فقط در پیشانی ورودی به صورت یک تورفتگی ایجاد شده و فاقد ظرافت و دقتی است که در سایر گوردخمه‌ها مشاهده می‌شود. از این نظر مشابه ورودی دخمه برناج پشتکوه بیستون در هرسین است و اندازه آنها نیز تقریباً مشابه است. از طرف دیگر شیوه حجاری داخل دخمه سان‌روسوم و به‌ویژه گوشه‌ها که گونیا نشده‌اند نیز مشابه دخمه برناج است (بنگرید به پرونده ثبتی اثر، ۱۳۸۱). کنده‌کاری کنار ورودی این دخمه‌ها به گمان جای سنگ پوشش ورودی بوده است.

۱ این گوردخمه به صورت طاقچه است و در اطراف آن، قاب‌های تراشیده شده‌ای به چشم می‌خورد. ورودی این گوردخمه که رو به غرب است، ۱۱۰ سانتی‌متر عرض و ۸۵ سانتی‌متر ارتفاع دارد و ارتفاع کف گوردخمه تا بلندترین نقطه سقف ۱۲۰ سانتی‌متر است. ۲ گوردخمه برناج (فرهاد کن) مربوط به دوره ساسانیان است و در شهرستان هرسین، روستای برناج واقع شده است. این اثر در تاریخ ۱۰ دی ۱۳۸۱ با شماره ثبت ۷۰۰۰ به‌عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسید. ورودی این گوردخمه به سمت جنوب تراشیده شده است. گوردخمه فاقد هرگونه تزئین است. اطراف این گوردخمه نیز قابی تراشیده شده است. سقف گوردخمه طاق‌مانند است به طوری که اختلاف بخش‌های جلویی با انتهای آن ۴۰ سانتی‌متر است. کف گوردخمه نیز به شکل نامنظم و گودی کف از دهانه ۱۲ سانتی‌متر است. از نظر پلان این گوردخمه دارای پلانی مربع شکل است که طول هر ضلع آن ۹۵ سانتی‌متر است. همچنین ارتفاع اتاقک این گوردخمه از کف تا سقف آن ۹۵ سانتی‌متر است. ارتفاع گوردخمه از کف جاده حدود ۱۰ متر است.

شیوه برای جدا کردن منظم و برش صخره‌های بزرگ برای ساخت ستون‌ها، سرستون‌ها و پایه ستون‌ها و آتشدان‌ها و غیره استفاده کرده‌اند. هرچند این شیوه برش سنگ سابقه زیادی دارد ولی به نظر می‌رسد در دوره سلوکی و اشکانی بیشترین کاربرد را داشته است. اگر این شیوه را مبنا و پایه گاهنگاری قرار دهیم، بنابراین ایجاد این دخمه را می‌توانیم به دوره اشکانی نسبت دهیم.

آثار سنگ‌بری از دوره اشکانی در معادن سنگ چل مران نهر زوله در غرب شهر کنگاور (در سه کیلومتری جنوب غرب شهر کنگاور)، در این معدن برای جدا کردن سنگ مورد نیاز ابتدا نوارها و شیارهای سراسری و کانال مانند باریک در طول و عرض سنگ (اطراف بلوک سنگی مشخص شده) با کلنگ و غیره ایجاد کرده و خالی می‌کردند و سپس سنگ مورد نظر را از بخش اصلی جدا کرده‌اند و برای شکل دادن تکه‌های جدا شده از پتک و قلم حجاری استفاده کرده‌اند (کامبخش فرد، ج ۱، ۱۳۸۶، ۳۰۸-۳۱۲، تصویر ۲۷-۳۲؛ بنگرید به فلانندن و کوست، ۲۵۳۶: ۱۹۰).

در معدن فراتاش (فرهادتراش) وینسار شهرستان قروه^۱ نیز برای جداسازی بلوک‌های سنگی از صخره، ابتدا اندازه بلوک سنگی را مشخص و قواره‌بندی کرده‌اند سپس با کلنگ یا پتک و قلم خط‌های مشخص را به صورت شیار عمیق کنده‌اند، به طوری که اطراف بلوک سنگی را کاملاً خالی کرده‌اند و سپس قواره یا بلوک مورد نظر را به صورت یکپارچه از بستر جدا کرده‌اند (تصویر ۲۵).

در تنگ بلاغی پاسارگاد نیز دیواره صخره‌ای به صورت صاف و یکنواخت برش داده شده است، به نظر می‌رسد ابتدا تکه‌های بزرگ صخره را با

اما مهم‌ترین داده‌های که در این اثر برجای مانده از شیوه و چگونگی برش و تراش سنگ است که در بخش‌های بریده و تراشیده شده بخش‌های پایینی و پشت بنا باقی مانده است و آن عبارت است از جای دو چاله و گودشدگی به قطر ۱۰ سانتی‌متر در برجستگی باقی مانده از صخره اصلی در روبه‌روی ورودی دخمه، این چاله‌های کنده شده جای میخ‌ها یا اسکنه‌های فولادی بوده که در یک راستا در سنگ یا صخره می‌کوبیدند تا سنگ‌های اضافی را به صورت منظم و یکنواخت برش دهند.

دیگر اینکه در بخش پایینی سطح نمای گوشه شمال شرقی دخمه جای چندین مستطیل حجاری شده به طول ۲۰ تا ۳۰ سانتی‌متر و عرض ۱۰ تا ۱۲ سانتی‌متر و به عمق حدود ۸ تا ۱۰ سانتی‌متر در یک راستا و با فاصله کمی در امتداد هم ایجاد شده‌اند. این شیوه جدا کردن سنگ در کارگاه‌های سنگ در دوره سلوکی، اشکانی و ساسانی گزارش شده است. از این شیوه با استفاده از ضربه‌های منظم و هم‌آهنگ به داخل این مستطیل‌ها می‌توانستند سنگ را به صورت خطی و صاف جدا کنند به طوری که نمای بریده شده صاف و یکدست در می‌آمد. از این مستطیل‌های حجاری شده در بخش پشتی گوردخمه نیز وجود دارد. این شیوه جدا کرده سنگ توسط هیئت آلمانی و همچنین در معدن سنگی که در ۷ کیلومتری نهاوند (جاده کمربندی نهاوند) که محل تأمین سنگ برای معبد لائودیکه بوده (بازدید نگارنده در سال ۱۳۸۴؛ بنگرید به رهبر و علی‌بیگی ۱۳۹۰: ۱۴۲، تصویر ۳۴) و همچنین در صفه فرهادتراش بیستون (کلایس و کالمایر، ۱۳۸۵) و در کارگاه سنگ نزدیک معدن سنگ کنگاور (کامبخش فرد، ۱۳۸۶)، قلعه تنگ قیر (نوراللهی، ۱۳۹۵) از این

۱ در شهرستان قروه، بخش چهاردولی، روستای وینسار (در فاصله سه روستای داش بلاغ، آق بلاغ و وینسار) بر کوهی مرتفع، بقایای یک معدن بزرگ سنگ قرار دارد. به گمان بخشی از سنگ‌های مورد نیاز برای معبد آناهیتای کنگاور از اینجا تأمین شده است. باور مردم بر آن است که این سنگ‌ها به داستان شیرین و فرهاد ارتباط دارد.

تصویر ۲۵. معدن سنگ وینسار چهاردولی نزدیک معبد آناهیتای کنگاور.

در نزدیکی نقش‌رستم هیئت آلمانی تخته‌سنگی را بررسی کردند که در نوار سراسری فرورفته‌ای ایجاد شده روی آن هفت چاله مستطیل شکل ایجاد شده بود، این چاله‌ها ۱۸ سانتی‌متر طول و ۷ سانتی‌متر عرض و ۱۸ سانتی‌متر عمق دارند (کلایس، ۱۳۵۴: ۲۷۲). از این روش برای ترکاندن صخره و سنگ استفاده کرده‌اند و همچنین از این شیوه برای جدا کردن صخره و ترکاندن و شکافتن سنگ در محراب بسطام، قلعه زندان و بیستون استفاده شده است، با این تفاوت که در این نمونه‌ها به جای نوار سراسری فرورفته، گاهی تخته سنگ را فقط صاف کرده‌اند، این چاله‌ها متعلق به دوره هخامنشی- ساسانی است. در بیستون (خانه شیرین) در صخره‌ای چاله‌های مستطیل شکل ۱۰×۲۴ با عمق ۱۷؛ ۹×۲۴ با عمق

ایجاد شیارهای عمیق و کندن آنها انجام گرفته، سپس برای جدا کردن سنگ‌های اضافی با ایجاد چاله‌های در سطح صخره و کوبیدن قلم‌های حجاری در یک راستا آن را جدا کرده، سپس با کلنگ یا پتک و قلم حجاری صاف و مستقیم تراشیده‌اند. همچنین در کف سنگی بخش از این راه و کانال آثار مستطیل‌های کنده شده وجود دارد که دیوید استروناخ آن را جای پاشنه در مربوط درگاهی در طول این راه و کانال دانسته و این چاله را مربوط به دوره‌های بعد هخامنشی دانسته‌اند (استروناخ، ۱۳۷۹: ۲۲۹-۲۳۰، شکل ۸۳، تصویر ۱۴۴). ولی به نظر می‌رسد با توجه به شکل و اندازه آنها در بستر سنگی، این چاله مستطیل شکل در یک راستا مربوط به چاله‌هایی برای شکافتن صخره بوده است.

به جالوند و هلیلان می‌رود مشابه وضعیت قرارگیری گوردخمه برد عاشقان در صخره‌ای که در همه جوانب آزاد است (جلیلی، ۱۳۴۷: ۲۸) و تاق گرا در تنگه پاتاق و تاق شیرین و فرهاد در کوشک ایوان ایلام است. هر سه این آثار در کنار راه‌های باستانی واقع شده‌اند. تاق گرا، متعلق به سده دوم پم (کامبخش فرد، ج ۱، ۱۳۸۶: ۴۱۱) و تاق شیرین و فرهاد با بلوک‌های سنگی منظم و تراش خورده ساخته شده‌اند.

از طرفی دیگر براساس چگونگی اندیشه‌های دینی و تحولات مذهبی و تاثیر آن بر معماری مذهبی، سه دوره برای زمان ساخت دخمه یا گوردخمه‌ها پیشنهاد شده، این دوره‌بندی در کنار بررسی ویژگی‌های فنی چشم‌انداز روشن‌تری از زمان ساخت سان‌روسم را در برابر ما می‌گذارد: دوره دیویسنا (از دوره مادها تا ۵۲۲ پم)، دوره آیین مزدیسنا (مهرپرستی) (۵۲۲ پم تا ۴۰۴ پم)، دوره دوم دیویسنا (۴۰۴ پم تا ۲۷۲ م). معماری صخره‌ای دوره دوم دیویسنا (۴۰۴ پم تا ۲۷۲ م) به چند زیر دوره تقسیم می‌شود: الف) اواخر دوره هخامنشی: در این دوره زمانی علاوه بر گورهای سطنتی هخامنشی، گوردخمه‌هایی نیز از حامیان مادی و لیکیه (مانند تاش کول) ساخته شده است.

ب) دوره هلنیستی (۳۲۳ پم تا حدود ۲۷ م): در این دوره فرهنگ و اقتصاد هلنیستی بر سراسر سرزمین ایران حاکم می‌شود. اقتصاد هلنیستی که مبتنی بر توسعه شهرنشینی در مسیر راه‌ها و تجارت بین شهرها بوده جایگزین اقتصاد دوره هخامنشی که مبتنی بر توزیع ثروت از سوی سرکرده قوم بود را می‌گیرد. از این رو گمان می‌رود در دوره هلنیستی ایجاد گوردخمه‌ها منسوخ می‌شود و تنها معماری صخره‌ای این دوره غار دستکند کرفتو است. البته شاید بتوان با احتمال ساخت سه گور دخمه فخریکا، روانسر و آخور

۱۴:۸×۳۳ با عمق ۱۰؛ ۲۰×۸ با عمق ۱۴؛ ۲۶×۸ با عمق ۱۴ سانتی‌متر برای شکافتن و جدا کردن سنگ و صخره ایجاد شده است (کلایس، ۱۳۵۴: ۲۷۳، ط ۷۱). همچنین در معدن و کارگاه سنگ قلعه تنگه قیر برای برش و ترکاندن صخره یک نوار در طول سراسری صخره ایجاد کرده‌اند و به فواصل منظم چاله‌های مستطیل شکل به طول ۲۳ تا ۲۵ سانتی‌متر و عرض ۱۰ سانتی‌متر و عمق ۱۸ سانتی‌متر در خط مستقیم دیده می‌شود که سنگ‌بُرها به صورت منظم با زدن ضربه بر قلم و اسکنه‌های قرار گرفته در این گودی‌های مستطیل شکل، سنگ را مستقیماً از تخته‌سنگ مادر جدا کرده و برای مراحل بعدی در اختیار حجاران و سنگ‌تراشان قرار می‌دادند. چنانکه گفته شد، در کنار این تخته‌سنگ تعدادی بدنه ستون به صورت نیمه‌کاره وجود دارد (نوراللهی، ۱۳۹۵/۱۶: ۲۰۱۶: ۲۲۶-۲۲۷، تصویر ۷ و بنگرید به: Hicks, 1976: 64-65). این قلعه دوره سلوکی تا اوایل ساسانی و بعد از آن مورد استفاده بوده است. شیوه ایجاد چاله‌ها در نوار سراسری کنده شده روی صخره مشابه صخره نزدیک نقش‌رستم است و به همان روش ایجاد شده است (بنگرید به کلایس، ۱۳۵۴: ط ۷۰).

همچنین با نگاهی به آثار استفاده از سنگ و وجود ستون‌ها و سرستون‌های ناتمام در فرهاد تراش بیستون متعلق به دوره ساسانی (بنگرید به رهبر و علی‌بیگی، ۱۳۸۸: ۸۴-۸۵) و بررسی شیوه تراش آنها و مقایسه تراش و برش سنگ‌های این معدن سنگ با شیوه تراش صخره، به‌ویژه در بخش‌های داخل دخمه و قسمت پایین و پشت سان‌روسم که جای کلنگ و ابزار سنگ‌تراشی باقی مانده است نشان دهنده مشابهت در شیوه برش و تراش در این دو مکان است.

وضعیت سان‌روسم در تنگه هوزمانوند در مسیر ایل‌راه و راهی باستانی که از منطقه کرمانشاه

نفوذ فرهنگ‌های بین‌النهرینی و مهاجرت صابین و از سوی با زوال فرهنگ هلنیستی و توسعه و گسترش تجارت شهرهای کاروانی در اواسط سده اول میلادی دوباره سنت معماری صخره‌ای با کاربری‌هایی چون گوردخمه، گور، نیایشگاه، نیایشگاه صخره‌ای در جنوب و جنوب‌غربی و غرب (زاگرس مرکزی) رواج می‌یابد (حیدری، ۱۳۷۹: ۳۲۱). درباره کاربری سان‌روسم به عنوان گوردخمه با چالش روبه‌رو هستیم زیرا در وندیداد آمده است: ای آفریننده جهان جسمانی و ای مقدس، بگو بدانم، جسد مرده را باید به کجا حمل کنیم و در کجا جای دهیم. اهورا مزدا پاسخ داد و گفت، جسد را هرچه بیشتر در ارتفاعات و بلندی‌ها جای داد، ای اسپیتمه زرتشت. هر کس می‌داند که سگ‌های گوش‌شخوار و پرندگان لاشخور همه وقت در بلندی‌ها رفت و آمد دارند (وندیداد، ۱۳۸۲: ۱۳۹).

برآیند

سان‌روسم از نظر ساخت جزو دخمه‌های آزاد محسوب می‌شود. این دخمه در کنار یکی از ایل‌راه‌های اصلی در تنگه هوزمانوند و در کرانه رودخانه جزمان ایجاد شده است. از این نظر چالش‌برانگیز است چراکه ایجاد دخمه برای تدفین در کرانه رودخانه در دوره‌های تاریخی سابقه نداشته و با آموزه‌های مذهبی همخوانی ندارد. برای آن می‌توان کاربری‌های دیگری نیز متصور شد از جمله جای نگهداری آذوقه و غیره. پوشش سقف آن نیز از نوع تاق‌های سهموی یا گهواره‌ای است که شباهت نزدیکی با شیوه تاق‌زنی دوره اشکانی و ساسانی دارد. از طرف دیگر شیوه برش و جداسازی بخش‌های اضافی و سست در سان‌روسم (به‌ویژه چاله‌های هم‌راستا برای جداسازی) با شیوه جدا کردن و برش سنگ در خانه شیرین بیستون، در معدن فراتاش

رستم را در اوایل دوره هلنیستی (۳۲۳ پ‌م تا ۲۷ پ‌م) به‌خصوص دوره سلوکی دانست و معتقد شد که پس از هخامنشیان برخی از حاکمان محلی برای مثال در پارس فراتاداران گوردخمه‌های آخور رستم را برای خود بسازند و یا در ماد به تقلید از هخامنشیان دست به ساخت این گوردخمه‌ها بزنند.

دوره دگرگونی فرهنگی یا مرحله گذار از عصر هلنیستی (حدود ۵۰ پ‌م تا ۵۰ م) تقابل و همسایگی دو نیروی متفاوت اقتصادی و نظامی جدید یعنی اشکانیان و رومیان موجب ایجاد تحرکات نظامی و تبادل و تمایلات اقتصادی شد که این تصادم پس از یک سده موجب پدید آمدن دوره‌ای می‌شود که از آن به نام دوره تجارت پالمیریان (۴۵ م-۲۷۲ م) نام برده شده است (حیدری، ۱۳۷۹: ۳۱۹-۳۲۰). از حدود ۴۵ م به بعد با تحولات فرهنگ‌های محلی یا منطقه‌ای، از این زمان به بعد اقتصادی مبتنی بر تجارت شهرهای کاروانی به سیادت پالمیر رواج می‌یابد. در این دوره به‌علت تقویت فرهنگ‌های محلی ایجاد گوردخمه [یا دخمه] در سطح وسیعی از جنوب‌غربی ایران به‌خصوص سرزمین الیمایی صورت می‌گیرد. در دوره تجارت پالمیریان (۴۵-۲۷۲ م) و به‌ویژه تا آغاز دوره ساسانی معماری صخره‌ای در سرزمین الیمایی با کاربری‌های چون گوردخمه، نیایشگاه صخره‌ای ایجاد می‌گردد. در ساخت گوردخمه‌های الیمایی ورودی گورها تنها به ابعاد گذراندن یک جسد تعبیه می‌شده است و تقریباً در تمامی دخمه‌ها حفره‌هایی وجود دارند که جای قرارگیری در بوده‌اند. شکل داخلی گورها مختلف است که شامل دخمه‌های ساده، وانی‌شکل، دارای دو یا سه بستر بالشتکی شکل است. تا پیش از ۴۵ م تمامی دخمه و اتاق‌های کنده شده در صخره (به‌جز کرفتو) کاربری تدفینی داشته‌اند. ولی پس از این تاریخ با تأثیر و

است. به نظر می‌رسد این قاب‌ها در دوران بعد ایجاد شده‌اند، زیرا استفاده از این زیگزاک‌ها در سنگ گورهای میله‌ای افراشته نواز و سراو نیلان در جلالوند مشابه و قابل مقایسه‌اند. براساس دوره‌های مذهبی و همچنین مقایسه شیوه برش و زدودن لایه‌های سنگ، دخمه سان روسم را می‌توان به دوره اشکانی (بین سده اول تا دوم میلادی) نسبت داد. زیرا از این دوره به بعد سنت ساخت دخمه رو به افول می‌گذارد و شکل‌های جدیدی در نتیجه تحولات مذهبی جایگزین آن می‌شود.

کتاب‌نامه | Bibliography

- و هنر دوران تاریخی ماد، هخامنشی، اشکانی، ساسانی، تدوین حسین محسنی، محمد جعفر سروقدی، تهران، انتشارات مارلیک.
- Sarfaraz, Aliakbar; Firouzmandi, Bahman. (2002). *Archaeology and art of the historical periods*, Tehran, Marlik (in Persian).
- شهدی مازندرانی (بیژن)، حسین. (۱۳۷۷). فرهنگ شاهنامه (نام کسان و جای‌ها)، تهران، نشر بلخ.
- Shahidi Mazandarani, Hosein. (1998). *Lexicon of Shahnameh*, Tehran, Balkh (in Persian).
- جلیلی، محمدحسین. (۱۳۴۷). کرمانشاهان باستان، کرمانشاه، استانداری کرمانشاه، نشر فرهنگ و هنر
- Jalili, Mohammad Hosein. (1968). *Ancient Kermanshahs*, Kermanshah, Farhang & Honar (in Persian).
- حاتم، غلامعلی. (۱۳۸۱). «گوردخمه‌ها در دوران ماد»، فصلنامه هنر، پاییز و زمستان ۱۳۸۱، شماره ۵۲: ۱۰۶-۱۱۸.
- Hatam, Gholamali. (2002). *Median Crypts*, Honar, Vol. 52, Pp: 106-108 (in Persian).
- حبیبی، پژمان. (۱۳۸۹). زندگی‌نامه حسین کوهکن: پهلوان و هنرمند معاصر کرد، سندج، انتشارات زانست.
- Habibi, Pejman. (2010). *Biography of Hossein Kohkan: Contemporary Kurdish Hero and Artist*, Sanandaj, Zanest (in Persian).
- حیدری، احمد. (۱۳۷۹). «دخمه‌های دوران اشکانی و ساسانی در حاشیه کوه‌های زاگرس (خلاصه پایان‌نامه)»، فصلنامه علمی اثر، سال ۲۱، شماره ۳۱-۳۲: ۳۱۷-۳۲۱.
- Heydari, Ahmad. (2000). *Parthian and Sasanian Crypts on the edge of Zagros mountains*, Asar, Vol. 21, No. 31-32, Pp: 317-321 (in Persian).

(فرهادتراش) وینسار، چل مران نهر زوله کنگاور، تنگ قیر چرداول، جاهای دیگر در استان فارس مشابه است. در سان‌روسم از دو روش شیاری و چاله‌ای برای زدودن هم‌زمان استفاده شده است. این روش‌های جداسازی و برش صخره در دوره هخامنشی تا دوره‌های بعد از ساسانی در منطقه رواج داشته است. هرچند در ایجاد ورودی دخمه سان‌روسم قاب تزئینی مانند سایر گوردخمه‌های استان کرمانشاه وجود دارد، نسبت به آنها بسیار ابتدایی و زمخت است. از طرف دیگر قاب‌های که در پیشانی سان‌روسم کنده شده شاید جای کتیبه‌ای بوده که دارای حاشیه‌های زیگزاکی

- ابوالقاسم فردوسی. (۱۳۷۵). شاهنامه، به تصحیح جلال خالقی مطلق، کالیفرنیا، انتشارات مزدا.
- Ferdowsi, Abu'L-Qasem. (1997). *The Shahnameh: The Book of Kings (The Shahnameh, 1-8) (Persian Edition)*, Khaleghi Motlagh, Djalal (ed.), California, Mazda (in Persian).
- استروناخ، دیوید. (۱۳۷۹). پاسارگاد گزارش کاوش‌های انجام شده توسط مؤسسه مطالعات ایرانی بریتانیا از سال ۱۹۶۱ تا سال ۱۹۶۳، ترجمه حمید خطیب‌شهدی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- Stronach, David. (2000). *Pasargadae: A report on the excavations conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963*, Translated into Persian by Hamid Khatib Shahidi, Tehran, Ritch (in Persian).
- پرادا، ایدت. (۱۳۸۱). هنر ایران باستان (تمدن‌های پیش از اسلام)، با همکاری رابرت دایسون و کمک‌های چارلز ویلکینسون، ترجمه یوسف مجیدزاده، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- Porada, Edith. (2002). *The art of ancient Iran pre-Islamic cultures*, Translated into Persian by Yosef Majidzadeh, Tehran, Tehran University (in Persian).
- پرونده ثبتی گوردخمه برناج/فرهاد کن، شماره ثبت: ۷۰۰۰، تاریخ ثبت: ۱۳۸۱/۱۰/۱۰
- Registration file of Gordakhme Bernaj/Farhad Kan, Kermanshah. Registration number: 7000, Registration date: 10/10/2013 (in Persian).
- سرفراز، علی اکبر، فیروزمندی، بهمن. (۱۳۸۱). باستان‌شناسی

- sian by Hosein Noorsadeghi, Teharn, Chapkhneh Rooznameh Naghsh Jahan (in Persian).
- کامبخش فرد، سیف‌الله. (۱۳۸۶). کاوش‌ها و پژوهش‌های معبد آناهیتای کنگاور و تاق گرا، تهران، انتشارات پژوهشکده باستان‌شناسی.
- Kambakhshfard, Seyfollah. (2007). Excavation and researches of Temple of Anahita in Kangavar and Taqgara, Tehran, Richt (in Persian).
- کلایس، ولفرام. (۱۳۵۴). گزارش‌های باستان‌شناسی در ایران (هینت باستان‌شناسان آلمانی)، ترجمه سروش حبیبی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Archaeologische Mitteilungen Ausiran*, Translated into Persian by Soroush Habibi, Tehran, Bonghah Tarjemeh Va Nashr Ketab (in Persian).
- گورانی، مصطفی بن محمود. (۱۳۸۳). شاهنامه کردی، ویراستار ایرج بهرامی، تهران، انتشارات هیرمند.
- Gorani, Mostafa Ibn Mahmmud. (2004). *Kurdish Shahnameh*, Bahrami, Iraj (ed.), Tehran, Hirmand.
- گیرشمن، رومن. (۱۳۷۱). هنر ایران در دوره ماد و هخامنشی، ترجمه عیسی بهنام، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- Ghirshman, Roman. (1992). *L'Art del Iran, Made et Achemenide* (Iranian art in the Median and Achaeamenid periods), Translated into Persian by Isa Behnam, Tehran, Elmi Farhangi (in Persian).
- گیرشمن، رومن. (۱۳۸۶). ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، تهران، مؤسسه انتشارات نگاه.
- Ghirshman, Roman. (2007). *L'Iran des origines al Islam* (Iran from the beginning to Islam), Translated into Persian by Mohammad Moin, Tehran, Agah (in Persian).
- نوراللهی، علی. (۲۰۱۶/۱۳۹۵). «بررسی باستان‌شناختی قلعه تنگ‌قیر شهرستان چرداول ایلام در غرب زاگرس مرکزی»، فصلنامه ایران‌نامه، سال ۱، شماره ۱: ۲۱۴-۲۳۵.
- Norallahy, Ali. (2016). An Archeological Investigation of Tangqir Forth, *Iran namag*, Vol. 1, No. 1, Pp: 214-235 (in Persian).
- نوری، علی‌ولی. (۲۵۳۶). پرونده ثبتی سنگ رستم، اداره کل فرهنگ و هنر استان کرمانشاه.
- Nori, Ali Vali. (1977). *Registration file of (Sang-e Rostam)*, Kermanshah (in Persian).
- فروغی دادگی. (۱۳۸۰). بندهش، گزارش مهرداد بهار، تهران، انتشارات توس.
- Farnabagh Dādegi. (2001). *Bundahish*, Bahar, Mehrdad (ed.), Tehran, Toos (in Persian).
- مجموعه قوانین زردشت یا وندیداد اوستا. (۱۳۸۲). جیمس دارمستتر، ترجمه موسی جوان، تهران دنیای کتاب.
- خانای قوبادی. (۱۹۷۵). شیرین و خوسره، محمدی ملا که‌ریم، به‌غدا، چاپخانه کوری زانباری کورد (زبان کردی).
- Khanay Qubadi. (1975). *Shirin and Khosraw*, Mohammed Mullah Karim, Baghdad, Kurdish Information Son Printing House (in Kurdish).
- چریکف. (۱۳۵۸). سیاحتنامه مسیو چریکف، ترجمه آیکار مسیحی، به‌کوشش علی‌اصغر عمران، تهران، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- Chuikov, Vasilii Ivanovich. (1979). *Chuikov's Travlogue*, Translated into Persian by Abkar Masih, Tehran, Sherkat Sahami Ketabhayeh Jibi (in Persian).
- شهرستان‌های ایرانشهر. (۱۳۸۸). تورج دریایی، ترجمه شهرام جلیلیان، تهران، انتشارات توس.
- Šahrestānīhā ī Ērānšahr*. (2009). Daryaeae, Touraj, Translated into Persian by Shahram Jalilian, Tehran, Toos (in Persian).
- دیاکونوف، ا.م. (۱۳۹۰). تاریخ ماد، ترجمه کریم کشاورز، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- Diakonov, Igor Mikhailovich. (2011). *History of Media*, Translated into Persian by Karim Keshavarz, Tehran, Elmi Farhangi (in Persian).
- رحیمی عثمانوندی، رستم خان. (۱۳۷۸). بومیان دره مهرگان: تحقیقی پیرامون قوم لک یا بومیان دره مهرگان کده سیمه از عصر حجر تاکنون، کرمانشاه: انتشارات ماهیدشت.
- Rahimi Osmanvandi, Rostam Khan. (1999). *Natives of Mehrgan Valley*, Kermanshah, Mahidasht (in Persian).
- رهبر، مهدی و علی‌بیگی، سجاد. (۱۳۸۸). «سرستون ناتمام؟ نویافته دوره ساسانی در بیستون»، پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، سال اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۸۸: ۸۲-۹۱.
- Rahbar, Mahdi & Alibaigi, Sajjad. (2009) A Recently Found, Unfinished Sassanian Capital (?) in Bisotun, *Modares Archeological Research*, Vol. 1, No. 2, Pp: 82-91 (in Persian).
- رهبر، مهدی و علی‌بیگی، سجاد. (۱۳۹۰). «گزارش پژوهش‌های باستان‌شناختی به‌منظور مکان‌یابی معبد لاودیسه در نهاوند»، مجله پیام باستان‌شناس، سال هشتم، شماره پانزدهم، بهار و تابستان ۱۳۹۰: ۱۳۱-۱۶۶.
- Rahbar, Mahdi & Alibaigi, Sajjad. (2011) Report on Archeological Researches for Localization of Laodicea Temple in Nahavand, *Payām-e Bāstānshenas*, *Journal of Archaeology*, Vol. 8, No. 15, Pp: 131-161 (in Persian).
- فلاندن، اوژن، کوست، پاسکال. (۱۳۲۴). سفر به ایران، ترجمه حسین نورصادقی، تهران، چاپخانه روزنامه نقش جهان.
- Flandin, Eugène Napoléon; Coste, Xavier Pascal (1945). *Voyage en Perse*, Translated into Per-

ترجمه علی اصغر حکمت، تهران، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.

Hertzfeld, Ernest Emile. (1975). *Archaeological history of Iran*, Translated into Persian by Aliasghar Hekmat, Tehran, Ankoman-e Asar (in Persian).

هرتسفلد، ارنست. (۱۳۸۱). ایران در شرق باستان، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگ و دانشگاه شهید باهنر کرمان، تهران.

Hertzfeld, Ernest Emile. (2002). *Iran in the Acienc East*, Translated into Persian by Homayoon Sanati Zadeh, Tehran, Ihcs and University of Shahid Bahonar (in Persian).

English

Huff, D. (1989). "Säulenbasen aus Deh Bozan und Taq-i Bustan", *Iranica Antiqua*, Vol. 24: 285-296.

Huff, D. (1971). "Das Felsengrab von Fakhrikah," *Istanbuler Mitteilungen*, Vol. 21, 1971, pp. 161-71.

Hicks, Jim, (1976). *The Persians*, Time-Life International, Amsterdam.

Cahill, Nicholas. (1988). "Taş Kule: A Persian-Pe-

The Vendidad, James Darmesteter, Translated into Persian by Mosa Javan, Tehran, Donyaye Ketab (in Persian).

شاهنامه لکی. (۱۳۸۴). به اهتمام حمید ایزدپناه، تهران، انتشارات اساطیر.

Laki Shahnameh, (2005). Izadpanah, Hamid (ed.) Tehran, Asatir (in Persian).

واندنبرگ، لویی. (۱۳۹۰). باستان‌شناسی ایران باستان، ترجمه عیسی بهنام، انتشارات دانشگاه تهران.

Vandenberghe, Louis. (2011). *Archeologie de L'Iran Ancien* (Archaeology of Ancient Iran), Translated into Persian by Isa Behnam, Tehan, Teharn university (in Persian).

هرتسفلد، ارنست. (۱۳۵۴). تاریخ ایران بر بنیاد باستان‌شناسی،

riod Tomb near Phokaia", *American Journal of Archaeology*, Vol. 92, No. 4 (Oct., 1988), pp. 481-501. <https://doi.org/10.2307/5052451>.

Von Gall, Hubertus (1993). "DĀ O DOKTAR", *ENCYCLOPEDIA IRANICA*, Vol. VI, Fasc. 5, pp. 529-530.

<https://marde-rooz.com/83785/> گوردخمهٔ سان رستم، حمیدرضا سروزی

© 2023 The Author(s). Published by Tissaphernes Archaeological Research Group, Tehran, Iran. [Open Access](#).

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>), which permits non-commercial re-use, distribution,

and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited, and is not altered, transformed, or built upon in any way.

The ethical policy of Ancient Iranian Studies is based on the Committee on Publication Ethics (COPE) guidelines and complies with International Committee of Ancient Iranian Studies Editorial Board codes of conduct. Readers, authors, reviewers and editors should follow these ethical policies once working with Ancient Iranian Studies. The ethical policy of Ancient Iranian Studies is liable to determine which of the typical research papers or articles submitted to the journal should be published in the concerned issue. For information on this matter in publishing and ethical guidelines please visit www.publicationethics.org.

Relations between Iranians and the Arabs in the Persian Gulf from the Kingdom of Ardeshir I to Shapur II of Sassanian Empire (AD 224-379)

Tayebeh Rostami¹, Salman Ghasemian²

Abstract

The background of the relations between Iran and the Arabs goes back to before the Achaemenid period. An important part of these relations was due to the need of the nomadic people for the facilities available in the Iranian plateau and commercial goods that were traded between Iran, India, and China. The gradual migration of human communities from the southern shores of the Persian Gulf due to the lack of favorable conditions for human life has affected the socio-political structure of parts of the islands and coasts. The Arabs were active in part of the Persian Gulf trade in the shadow of culture and security caused by the control of the central government of Iran during the ancient era. The existence of a market network culture in the sea the importance of trade and the ease of passage of commercial ships caused peaceful relations between Iranians and the Arabs. Iranians and scattered Arab nomads lived side by side in economic and cultural interaction and provided the basis for the cultural and economic growth and prosperity of the Persian Gulf. This research aims to study the political relations between Iran and the Arabs in the Persian Gulf during the first 150 years of the Sassanid Empire, in a descriptive-analytical method, based on the written sources.

Keywords: Persian Gulf; Ancient Iranians; Ancient Arabs; Political Relations; Literary Evidence.

¹ PhD Student of History of Iran in the Islamic Period, Isfahan University, Isfahan, Iran rostamitayebe@gmail.com (Corresponding Author).

² Associate Professor, Faculty of History, Department of Persian Language and Literature, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran. salmangh1362@gmail.com

Article info: Received: 11 February 2023 | Accepted: 11 March 2023 | Published: 1 April 2023

Citation: Rostami, Tayebeh & Ghasemian, Salman. (2023). "Relations between Iranians and the Arabs in the Persian Gulf from the Kingdom of Ardeshir I to Shapur II of Sassanian Empire (AD 224-379)". *Ancient Iranian Studies*, Vol. 2 (5): 75-99. <https://doi.org/10.22034/AIS.2023.389449.1038>

Introduction

Studying the history of the Persian Gulf in ancient times means studying the history of the civilizations of Mesopotamia, the Iranian plateau, and the Arabian Peninsula from the fourth millennium BC to the rise of Islam. The cultural and socio-political dynamics of these three lands have affected the history of the Persian Gulf. The inscriptions of the Achaemenid kings refer to the history of connections between Iran and the Arabs, which dates back to before that dynasty (Sharp, 1967: 37-39).

Research Literature

In the 20th century, especially after the Second World War, many scholars have investigated the relations between Iranians and Arabs in the ancient period. However, contrary to expectations, they have not studied the relations between the Sassanids and the Arabs in the Persian Gulf. One of the most important of these studies is the book titled "The Arabs near the Borders of Eastern Rome and Iran in the 4th to 6th centuries CE" authored by Nina Pigulevskaya. In the third chapter of the book titled "The Country of the Arabs under the Domination of Iran (The Lakhmids)", the author examined the relations between the Sassanid Empire and the Lakhmid government but did not specifically mention the Persian Gulf (Pigulevskaya, 1993: 141-255).

Discussion

Investigating the socio-political and cultural evolutions of the Persian Gulf has certain complications because this shallow sea has been very important and has been the center of notable incidents throughout history. Due to the presence of Arabs on the southern coasts and Iranians on the northern coasts of the Persian Gulf and its special regional situation, different views have been raised about the relations of the residents of its coastal areas, which doubles the necessity of research on this issue.

The primary sources that furnish us with information regarding the catalog of

names of coastal states along the Persian Gulf draw heavily from the inscriptions of Darius and Xerxes, regarded as official documents of the Achaemenid government, and the writings of Herodotus. The names of these states are meticulously documented across six inscriptions, with five belonging to Darius I and one to Xerxes. Eastern sources provide a valuable window into specific facets of the cities and ports within Iran and Mesopotamia during the third century BC. Babylonian and Syriac sources, in particular, illuminate aspects of historical knowledge hitherto obscured. By comparing and contrasting Greek-Roman sources with indigenous and Eastern accounts, we gain a clearer understanding of the historical trajectory of the city of Babylon, which later ceded its prominence to the cities of Seleucia and Nusaybin. The History of the city of Kirkuk is primarily elucidated through the "History of Karaka de Beth Selok," a work authored by an anonymous Syriac historian (Pigoluskaya, 1988: 35-36).

Furthermore, it is worth noting that Iranians, particularly Persians, held familiarity with the shores of the Persian Gulf long before the Achaemenids ascended to power. Many Iranian tribes were regarded as indigenous to this region. The thriving port of "Liyan", situated near present-day Bushehr, featured prominently as one of the pivotal Elamite ports. This port was also used during the reign of Cyrus the Great. The significance of the port of Liyan was such that the Iranian king constructed a splendid palace in its vicinity, the remnants of which still endure near Borazjan (Sarfaz, 1996: 215-218).

Recent surveys along the southern shores of the Persian Gulf have yielded a significant number of archaeological sites dating back to the Parthian period, all of which have been meticulously identified and documented. Among these sites, particularly in Oman and the United Arab Emirates (UAE), three sites stand out in terms of their importance. The archaeo-

logical evidence strongly suggests that all three of these sites served as crucial and substantial commercial ports during their respective historical periods.

One of these pivotal sites is the Sohar port. Situated approximately four kilometers south of Sohar lies a substantial ancient mound, likely corresponding to the ancient site of Omana. The discovery of pottery artifacts at this site points to extensive connections between Omana and other sites in regions such as Pakistan and Iran, notably Minab, Jiroft, Tepe Yahya, Dahan-e Gholaman, and Qalehno. Scholars, drawing from the cultural artifacts recovered at this site, have postulated that it may indeed represent the historical Omana port.

The significance of Sohar cannot be overstated, as it stands as one of the foremost ancient sites in Oman, strategically positioned along the coast of the Oman Sea and proximate to the Strait of Hormuz. However, the precise geographical location of Omana remains a subject of contention. The debate revolves around whether Omana was situated on the Arabian coast of the Persian Gulf, under Iranian control, or on the Iranian coast of the Persian Gulf. Resolving this historical geographical enigma necessitates a comprehensive survey of the Persian Gulf's coastlines (Khosrozadeh, 2012: 50-51).

Undoubtedly, in the longstanding rivalry between the Iranian and Roman empires, the control of Mesopotamia and the routes leading to the Persian Gulf, along with the surveillance of both land and sea routes traversing east and west, held a position of paramount significance. Consequently, a substantial portion of the conflicts involving the Sassanid Persians and the Romans, and then the Eastern Roman Empire, revolved around their strategic interests in Mesopotamia and the coastal regions of the Persian Gulf (Allah Yari, 2005: 45).

The Palmyra state represented the final remnant of the states of the northern Arabian peninsula that endured from the Parthian period. The obliteration of these

smaller states at the hands of the Roman and Sassanid empires ultimately gave rise to a multitude of tribes (Allah Yari, 2014: 77).

Regrettably, historical records provide limited insights into the interactions between Iran and the Arab populations during the period extending from Bahram I to Shapur II. However, it was during the reign of Shapur II that the adverse climatic conditions in Arabia catalyzed a substantial influx of Arab migration towards the favorable regions of Iran.

Conclusion

It appears that from the sixth century BC to the seventh century AD, the Persian Gulf region was a dynamic and densely populated area under the dominion of Iranian dynasties. This influence primarily manifested itself in political rather than cultural terms. The longstanding competition between the ports and islands of the Persian Gulf and those of the Mediterranean Sea, which had its origins in the third millennium BC, entered a new phase with the ascendancy of the Medes and Persians in the seventh century BC. Cyrus II established the city of Arabāya in the northern Arabian Peninsula, and Darius I included the Arabāya Peninsula as part of the territory of Persia in his inscriptions. Recognizing the strategic significance of maritime trade, Darius dispatched Scylax of Caryanda to survey the shores of the Arabian Peninsula. For the Iranians residing in the coastal areas of the Persian Gulf, who possessed a long-standing tradition of seafaring, the importance of maritime commerce was self-evident. The advent of the Sassanids ushered in a transformative era in the Persian Gulf, marked by unprecedented prosperity. During this period, it can be asserted that the Persian Gulf region asserted its dominance over the Mediterranean Sea and the Red Sea, owing to its proximity to the imperial centers of the Iranian empires.

مناسبات ایرانیان و عرب‌ها در خلیج فارس، از اردشیر اول تا پادشاهی شاپور دوم ساسانی (۲۲۴-۳۷۹ میلادی)

طیبه رستمی^۱ و سلمان قاسمیان^۲

چکیده

ارتباطات و پیوندهای ایران و عرب‌ها به عصر پیش از شاهنشاهی هخامنشی بازمی‌گردد. بخش مهمی از این ارتباط ناشی از نیاز مردمان بادیه‌نشین به امکانات موجود در فلات ایران و کالاهای تجاری بود که میان ایران و هند و چین تجارت می‌شد. مهاجرت گروه‌های اجتماعی به واسطه فقدان شرایط زیست انسانی در سواحل جنوبی خلیج فارس، اگرچه به تدریج صورت پذیرفت، بر ساختار اجتماعی و سیاسی بخش‌هایی از جزایر و سواحل تأثیر گذاشت و عرب‌ها در سایه فرهنگ و امنیت ناشی از نظارت حکومت مرکزی ایران طی دوره باستان در بخشی از تجارت خلیج فارس فعالیت داشتند. وجود فرهنگ شبکه‌ای بازار در دریا و اهمیت تجارت و سهولت در رفت‌وآمد کشتی‌های تجاری روابط مسالمت‌آمیز ایرانیان و عرب‌ها را سبب می‌شد. هرچند در مواردی عرب‌ها به واسطه عدم درک مقتضیات فرهنگ دریا از سوی حکومت مرکزی سرکوب می‌شدند، کوچ برخی قبایل عرب در خوزستان، فارس، کرمان و مکران نشانگر نگاه تعامل‌گرای شاهان ساسانی است، هرچند این مهاجران گاهی به یک تهدید برای کیان شاهنشاهی بدل می‌شدند. به‌هرحال، ایرانیان و عشایر پراکنده عرب در یک تعامل اقتصادی و فرهنگی در کنار هم می‌زیستند و زمینه رشد و رونق فرهنگی و اقتصادی خلیج فارس را فراهم کردند. این پژوهش بر آن است تا به شیوه توصیفی-تحلیلی، بر مبنای شواهد مکتوب برجای مانده، مناسبات سیاسی ایران و عرب‌ها را در خلیج فارس در ۱۵۰ سال نخست شاهنشاهی ساسانی، بررسی کند.

واژه‌های کلیدی: خلیج فارس، ایران باستان، عرب‌ها، مناسبات سیاسی، اقتصاد و تجارت.

^۱ دانشجوی دکتری ایران دوره اسلامی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران rostamitayebe@gmail.com (نویسنده مسئول)

^۲ عضو هیئت علمی گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین، ایران salmanghu362@gmail.com

مشخصات مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۲۲ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۲ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱/۱۲
استناد: قاسمیان، سلمان و رستمی، طیبه. (۱۴۰۲). "مناسبات ایرانیان و عرب‌ها در خلیج فارس، از اردشیر اول تا پادشاهی شاپور دوم ساسانی (۲۲۴-۳۷۹ میلادی)". پژوهشنامه ایران باستان، سال ۲، شماره ۵: ۷۵-۹۹.

مقدمه

مردمانی از اربابه یا همان عربستان در سال بیست و دوم پادشاهی داریوش اول به‌عنوان کارگر در تخت‌جمشید کار می‌کرده‌اند (شارپ، ۱۳۴۷: ۳۶-۳۷) علاوه‌براین، مورخان یونانی نظیر هرودوت، گسنوفون، کتسیاس و غیره از وجود دسته‌های عرب در ارتش پادشاهان ایران - کورش دوم، داریوش اول، کمبوجیه و خشایارشا- و از باجی که عرب‌ها از بخورات به داریوش می‌دادند، سخن می‌گویند (Herodotus, 1952: 3, 107-113). عرب‌ها که همواره در طول تاریخ تابع دولت‌های ایرانی بوده‌اند، به‌تدریج به شهرها و مراکز تمدنی مرزهای غربی شاهنشاهی راه یافتند و حاکم‌نشین‌های کوچکی را در مرزها پدید آوردند. دولت‌های کوچک خاراکس در دهانه خلیج فارس، هترا، اسروئنه در میان‌رودان و آدیابن از پادشاهی‌های کوچک مرزهای ایران به شمار می‌آمدند. این پادشاهی‌های کوچک گاه به‌علت کشمکش میان ایران و روم از حوزه اقتدار ایران خارج می‌شدند اما درنهایت، دگربار به تابعیت دولت‌های ایرانی درمی‌آمدند (ایمان‌پور، ۱۳۸۹: ۴۳-۴۴). از سوی دیگر، اهمیت تجاری و سهولت در رفت‌وآمد کشتی‌های تجاری در حوزه خلیج فارس نشان از روابط مسالمت‌آمیز ایران و عرب‌ها داشته است. تجارت سیلان در اختیار ایران و حبشه بود؛ اگرچه حبشی‌ها در عصر اشکانیان به تحریک روم حملاتی به سواحل ایرانی داشته‌اند، در مجموع رونق تجارت در این منطقه نشان امنیت و روابط دوستانه‌ترین است. پس از آنکه عرب‌ها را شاپور دوم سرکوب کرد، وی با بهره‌گیری از سیاست کوچ، بسیاری از قبایل عرب را در خوزستان، فارس، کرمان و مکران اسکان داد. این امر در درازمدت مشکلاتی را به‌وجود آورد و زمینه‌های حمله عرب‌ها را در پنجمین سده از عمر شاهنشاهی ساسانیان فراهم کرد (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۱۵۴، ۲۵۳).

بررسی تاریخ خلیج فارس در دوره باستان به مفهوم واقعی آن، درواقع، بررسی تاریخ تمدن‌های میان‌رودان مشتمل بر سومر، اکد، آشور و بابل؛ فلات ایران مشتمل بر تمدن‌های ایلام و ایرانیان باستان؛ شبه‌جزیره عرب تا پیش از ظهور و پیدایش اسلام است. رویدادهای سیاسی و اجتماعی این سه منطقه مهم، به نوبه خود، در اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خلیج فارس تأثیر بسیار زیادی برجای گذاشته است. پیشینه پیوند میان ایران و عرب‌ها به دوران هخامنشیان باز می‌گردد و کتیبه‌های شاهان هخامنشی به این پیوند اشاره دارد (شارپ، ۱۳۴۶: ۳۷-۳۹). به نقل از هرودوت، کمبوجیه، بعد از عقد پیمانی با شیخ عرب‌ها و به راهنمایی او، از طریق شمال شبه‌جزیره عربستان به مصر رفت (Herodotus, 1952: 3, 9). مهاجرت گروه‌های اجتماعی در خلیج فارس، اگرچه به تناوب و در طول زمان طولانی صورت پذیرفته، در برهه‌هایی از تاریخ و بنا به عوامل خاصی، موج گسترده‌ای از این مهاجرت‌ها را موجب شده و تأثیر عمیقی بر ساختار اجتماعی و سیاسی منطقه بر جای گذاشته است. خلیج فارس از آغاز به قدرت رسیدن پارس‌ها، نقش تاریخی و راهبردی ویژه‌ای پیدا کرد. همچنین تصرف لیدیه توسط کورش دوم در ۵۴۶ پ.م، آغازگر تسلط ایرانیان بر دریاها شد. در زمان داریوش اول اقتدار هخامنشیان در خلیج فارس تثبیت شد. داریوش می‌خواست با برتری بر راه‌های زمینی و دریایی، سلطه و برتری ایرانیان را در جهان آن روز تثبیت کند. ایده ارتباط خلیج فارس و اقیانوس هند با دریای سرخ و مدیترانه را داریوش مطرح کرد و با تلاش برای حفر این آبراهه بین دریای سرخ و مدیترانه، به این هدف جامه عمل پوشاند داریوش در کتیبه بیستون، از شبه‌جزیره‌ای با نام اربابه یاد می‌کند و آن را جزء قلمرو خود می‌داند (کوشر، بی تا: ۳۶).

پیشینه پژوهش

در سده بیستم میلادی و به ویژه پس از جنگ جهانی دوم، پژوهشگران بسیاری به بررسی روابط ایرانیان و عرب‌ها در دوره باستان پرداخته‌اند. اما آنچنان که انتظار می‌رود به بررسی مناسبات ساسانیان و عرب‌ها در خلیج فارس نپرداخته‌اند. یکی از مهم‌ترین این پژوهش‌ها، کتاب عرب‌ها حدود مرزهای روم شرقی و ایران در سده‌های چهارم-ششم میلادی از پیگولوسکایا است. نویسنده در بخش سوم اثر خود با عنوان «کشور عرب‌ها تابع ایران (لخمیان)» به بررسی مناسبات ساسانیان و دولت لخمی پرداخته و اشاره خاصی به خلیج فارس نکرده است (پیگولوسکایا، ۱۳۷۲: ۱۴۱-۲۵۵) علاوه بر این، دوره زمانی مورد بررسی در این پژوهش به قرون بعدی مربوط است و بنابراین با موضوع پژوهش حاضر همخوانی ندارد. از میان منابع مکتوب برجای مانده از سده‌های نخست اسلامی، تاریخ طبری از مهم‌ترین منابع تاریخ عمومی ایران و اسلام به شمار می‌آید. این اثر که تاریخ را از زمان خلقت آدم شروع کرده و سپس به نقل داستان پیامبران و پادشاهان می‌پردازد در موضوع خلیج فارس دارای اطلاعات فراوانی است. نولدکه در اثر خویش، «ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان» کوشیده است به روابط ایران و روم، سال‌شمار شاهان ساسانی، تاریخ حیره، حمله شاپور به عرب‌ها، فتح یمن به دست ایرانیان، مسئله جانشینی یزگرد سوم، هجوم عرب‌ها و ... بپردازد (نولدکه، بی‌تا: ۶۰-۸۰) اساس این کتاب مبحث ساسانیان طبری است. کریستن‌سن در اثرش ایران در زمان ساسانیان (کریستن‌سن، ۱۳۸۳: ۱۲۵-۱۱۲) به ویژگی‌های مادی و معنوی مردم، اوضاع اجتماعی و سیاسی ساسانیان می‌پردازد اما به مسئله روابط ایران و عرب‌ها در خلیج فارس اشاره‌ای نمی‌کند. وثوقی در فصل سوم تا پنجم پژوهش خویش

«تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار» در باب ایالات و ولایات پس‌کرانه‌ای خلیج فارس در دوره باستان، حکومت‌های محلی پس‌کرانه‌ای در اواخر دوره اشکانیان، شاپور دوم و مسئله عرب‌ها در خلیج فارس اطلاعاتی ارائه کرده است (وثوقی، ۱۳۹۰: ۱۸-۶۰)

بررسی تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خلیج فارس دارای پیچیدگی‌های خاصی است، زیرا این آبراه کم‌عمق در طول تاریخ، اهمیت بسیاری داشته و به نوبه خود، کانون حوادث و رویدادهای تاریخ بشری از دیرباز تاکنون بوده است. با توجه به حضور عرب‌ها در سواحل جنوبی و ایرانیان در سواحل شمالی آن از دیرباز و شرایط خاص منطقه‌ای، همواره دیدگاه‌های متفاوتی درباره مناسبات سیاسی ساکنان کرانه‌های آن مطرح شده است که ضرورت پژوهش بر این موضوع را دوچندان می‌سازد.

آبخوست‌ها و ایالت‌های واقع در شمال و جنوب خلیج فارس

منبع اصلی اطلاعات ما از فهرست اسامی ایالات ساحلی خلیج فارس، کتیبه‌های داریوش و خشایارشا و نوشته‌های هرودوت است که در دو فهرست، برگرفته از اسناد رسمی حکومت هخامنشیان به شمار می‌رود. نام این ایالات در شش کتیبه، که پنج تای آن در سلطنت داریوش اول و یکی از آنها در دوره خشایارشا نوشته شده، ثبت شده‌اند. از سوی دیگر، با منابع و مآخذ شرقی می‌توان به جهات و جوانب مشخصی در شهرها و بنادر ایران و میان‌رودان از سده سوم پیش از میلاد پی برد. مآخذ به‌دست آمده از بابل و نیز منابع سریانی ما را در روشن کردن مسائلی که تاکنون نا روشن مانده بودند یاری می‌بخشد. مقابله مآخذ یونانی-رومی با منابع محلی و شرقی امکان می‌دهند تصویری در پیرامون تاریخچه

می‌توان نام برد. این ناحیه در کتیبه‌های هخامنشی از آن نام برده شده که به یونانی شوشانک خوانده می‌شد و این نام از نام شهر شوشان و سوزا اخذ شده بود. قسمت غربی آن به دکلت یا دجله، بابل و خوزستان محدود می‌شد و قسمت جنوبی آن خلیج فارس و نواحی شمالی را آسورستان در برمی‌گرفت. دارای سه رودخانه و پنج استان بود که شامل اورمشر، سکولوره، شوش، دانیال و گندیر-شاپوره بوده است. الیمایی که کوست خوربرنک نامیده می‌شد، در قسمت شرقی دجله و در قسمت غربی پارس قرارداد داشت (مارکوارت، ۱۳۸۳: ۳۲). به دلیل اهمیت این ایالت در حیات سیاسی و اقتصادی هخامنشیان در همه کتیبه‌ها همیشه با اسم ماد در صدر اسامی ذکر می‌شده است؛ به عبارت دیگر سه ایالت پارس، ماد و هوج از مهم‌ترین ایالت‌های هخامنشی محسوب می‌شده‌اند» (وثوقی، ۱۳۹۰: ۴۰).

طی این دوره، خلیج فارس و جزیره‌ها و بندرهای آن به دلیل واقع شدن پایتخت و ایالت مهم پارس در نواحی مجاور و پس‌کرانه‌ای آن از اهمیت بسیاری برخوردار شد. مهم‌ترین مراکز سیاسی و اقتصادی و پایتخت‌های هخامنشیان همچون شوش، بابل و تخت جمشید جزء نواحی پس‌کرانه‌ای خلیج فارس محسوب می‌شدند (شارپ، ۱۳۴۶: ۳۷) پادشاهان هخامنشی توجه خاصی به تجارت دریایی از خلیج فارس نشان می‌دادند و همین امر موجب رشد و شکوفایی شهرها و آبادی‌های ساحلی آن شد، به گونه‌ای که می‌توان گفت، خلیج فارس در دوره هخامنشیان از رونق و آبادی بسیاری برخوردار شد و از این نظر برخلاف هزاره سوم و دوم پیش از میلاد، از سواحل و بندرهای دریای مدیترانه پیشی گرفت. این برتری و چیرگی با لشکرکشی اسکندر و تغییر

شهر بابل که بعدها مقام و موقعیت خود را به شهرهای سلوکیه و نصیبین واگذار، پدید آید. تاریخچه شهر کرکوک - کرخ بیت سلوق از سوس، رویداد نویس ناشناخته سیرانی معلوم و مشخص شده است (پیگولوسکایا، ۱۳۶۷: ۳۵ - ۳۶). ایرانیان به‌ویژه پارس‌ها مدت‌ها پیش از روی کار آمدن هخامنشیان، کرانه‌های خلیج فارس را می‌شناختند و بسیاری از طوایف و تیره‌های ایرانی از جمله بومیان منطقه به شمار می‌آمدند. بندر آباد و پر رونق «لیان» در نزدیک بوشهر کنونی، یکی از باراندازهای مهم ایلامی در دوره کوروش هخامنشی نیز مورد استفاده قرار می‌گرفته است و چنان اهمیتی داشته که پادشاه ایران در نواحی پس‌کرانه‌ای آن، قصر باشکوهی ساخت که بقایای آن در نزدیکی برازجان هنوز پا برجاست (سرافراز، ۱۳۷۵: ۲۱۵-۲۱۸).

آبخوست‌ها^۱ و کرانه‌های هم مرز عرب‌ها در خلیج فارس

آبخوست‌ها و ایالات واقع در شمال خلیج فارس
یکی از سرزمین‌های شمالی خلیج فارس، ایالت پارس بود که اوج رونق آن در عصر هخامنشیان بوده است. این سرزمین در قسمت شرقی خوزستان و در مجاورت ماد قرار داشت. شهر استخر در این ایالت واقع بود. در قسمت شمال شرقی آن، شهر پارسه بوده است. پارس که کوست نیمروز نامیده می‌شد، در قسمت شرقی خوزستان و مجاور سرزمین ماد قرار داشت. همچنین این ناحیه دارای ایالات کوچک، رودها و جزایر بسیار و شهرهای متعددی بود. از جمله آنها می‌توان به ری شهر پهرسن اشاره کرد (مارکوارت، ۱۳۸۳: ۳۳).

از دیگر سرزمین‌های شمال خلیج فارس، «هوج (الیمایید = الیمایی) یا به عبارتی خوزستان را

۱ آبخوست (āb.xvast) واژه اصیل فارسی و به معنای خشکی و جزیره میان دریا است (ر.ک. به: حسن دوست، ۱۳۹۵: ۵). در این پژوهش به جای واژه جزیره، از آبخوست استفاده شده، ولی واژه شبه جزیره به همان صورت معمول آمده است.

بخشی از شبه جزیره به شمار می‌رفتند، سواحل غربی در ایالت میسان قرار داشت. سواحل شمالی خلیج فارس به سه ایالت کرمان، پارس و خوزستان تعلق داشت. در این میان، بیشترین کرانه‌های شمالی خلیج فارس به ایالت پارس تعلق داشت که به دلیل موقعیت جغرافیایی طبیعی و سیاسی خاص خود، از اهمیت بیشتری نیز برخوردار بودند. در کرانه‌های خوزستان، جنوب عراق و جنوب شرق شبه جزیره نیز بنادر قابل توجهی در این دوران وجود داشت (ملاصالحی و همکاران، ۱۳۹۵: ۶) در عصر ساسانیان، خلیج فارس، کرانه‌ها و نواحی پس کرانه‌ای وارد مرحله جدیدی شد و پر رونق‌ترین دوره خود را در ایران باستان تجربه کرد. به واسطه توجه خاص پادشاهان ساسانی به این منطقه زمینه پیشرفت و توسعه آن فراهم شد. از جمله بناوری که در این دوران از اهمیت بسیاری برخوردار بود، خاراکس یا خاراسن بود که از مناطق مهم پس کرانه‌ای مهم در میان رودان بوده است. به نظر می‌رسد اولین اقدام اردشیر اول برای تثبیت قدرت خود، رونق و توسعه نواحی پس کرانه‌ای خلیج فارس بود. در بسیاری از منابع بیان شده است که اردشیر هشت شهر در این نواحی بنا کرد. از جمله این شهرها می‌توان به شهر گور و وه اردشیر در کرمان و زرنگ در سیستان اشاره کرد. تحکیم موقعیت و سیاست خارجی فعال ساسانیان در سده سوم میلادی با احداث و گسترش شهرها رابطه تنگاتنگی داشت (وثوقی، ۱۳۹۰: ۶۴؛ Christensen, 2016: 163).

مؤلف جغرافیای تاریخی سیراف اذعان می‌دارد که نام نخستین سیراف می‌بایست اردشیرآب باشد. این نام، تغییر یافته اردشیرآب به سیرآب و سپس سیراف بوده است (سمسار، ۱۳۵۲: ۲۷-۳۸). شهر استخر که مرکز دینی-اداری ساسانیان به‌شمار می‌رفت، در زمان اردشیر

جغرافیای سیاسی منطقه دچار دگرگونی گردید (وثوقی، ۱۳۸۹: ۳۰).

حمله اسکندر به ایران نتایج زیان باری را برای خلیج فارس و کرانه‌های آن به دنبال داشت. از هم پاشیدگی وحدت سیاسی ایران و از دست رفتن قدرت‌های محلی در ایالات پس کرانه‌ای و عدم توجه جانشینان اسکندر به وضعیت خلیج فارس، شرایط نامساعدی را برای این منطقه به وجود آورد. این شرایط موقتی بود و در بین سال‌های ۱۷۴-۱۳۶ پیش از میلاد، همزمان با سلطنت مهرداد اول اشکانی، شرایط سیاسی در ایران و میان‌رودان به تدریج به نفع تجارت خلیج فارس و بنادر آن تغییر یافت. مهرداد اول، ابتدا به بلخ حمله کرد و نواحی آنجا را تصرف کرد و سپس به طرف ماد بزرگ حرکت کرد. در پی آن، نواحی شمالی خلیج فارس را در منطقه خوزستان کنونی که در آن زمان با حکومتی نیمه مستقل به نام الیمایی اداره می‌شد، به تصرف درآورد. و در پی بازپس‌گیری ایالات پارس و بابل و خوزستان بین سال‌های ۱۶۴-۱۴۰ پم، مهرداد اول توانست کلیه نواحی پس کرانه‌ای شمال خلیج فارس را تحت نظارت خود درآورد. قبل از اشکانیان، منطقه میان‌رودان توسط حکومت نیمه مستقل میسان یا خاراکس و الیمایی قرار داشت (وثوقی، ۱۳۸۹: ۳۰-۳۱). در قرن دوم میلادی و به احتمال بین سال‌های ۱۲۸-۱۴۸ میلادی پادشاه اشکانی با جابه‌جایی کانون تجارت میان‌رودان از خاراکس به نواحی جنوبی آن یعنی بندر ابله - اپولوگوس یونانی، شرایط بهتری را برای دریانوردان خلیج فارس به وجود آورد. شهر اپولوگوس یا همان ابله در دوره ساسانیان اهمیت خود را حفظ کرد به طوری که بعدها در قرن پنجم میلادی امپراتوران روم از این شهر دیدن کردند و آن را مرکز خلیج فارس برای معاملات ابریشم تعیین کردند (برونر، ۱۳۷۷، ج ۳: ۱۵۸).

در دوره اشکانی، سواحل خلیج فارس بین چند ایالت ایرانی تقسیم شده بود. سواحل جنوبی،

آبخوست‌ها و ایالات واقع در جنوب خلیج فارس

تاریخ استقرار ایرانیان بر آبخوست‌ها و سواحل جنوبی خلیج فارس در دست نیست و شواهد مادی و مکتوب در این زمینه اطلاعات چندانی در اختیار نمی‌نهد. به نظر می‌رسد از اواسط دوره اشکانیان یعنی حدود ۸۰ پم، سواحل عمان و سواحل مجاور آن جزء قلمرو ایران محسوب می‌شده است. آگاهی‌های ما از شهرها و آبادی‌های خلیج فارس در دوره اشکانیان مدیون ارتوستن، جغرافی‌نویس اهل اسکندریه است که بین سال‌های ۲۷۶ تا ۱۹۴ پم می‌زیسته است. نوشته‌های او پیرامون شبه‌جزیره عرب و خلیج فارس حدود سیصدسال بعد، توسط استرابو نقل شده و ما از طریق این جغرافی‌نویس از مندرجات کتاب ارتوستن آگاهی داریم. مورخان و جغرافی‌دانان یونانی و رومی که از خلیج فارس دیدن کرده‌اند در ارتباط با بخش‌های جنوبی خلیج فارس اطلاعات بیشتر و دقیق‌تری ارائه می‌دهند. از جزایر مهم رأس خلیج فارس که نام آن در متون کلاسیک آمده، جزیره فیلکه است که منطبق بر کویت امروزی هست (وثوقی، ۱۳۹۰: ۴۲-۵۸). استرابو نام این آبخوست را ایکاروس ذکر کرده و گفته: ارتوستن از قول اندروستنس که با ناوگانی خلیج فارس را دور زده، می‌گوید در سفر به موزات ساحل اگر خشکی در دست راست باشد، پس از تردون، جزیره ایکاروس و پرستشگاه آپولو و هاتف تائروپولوس دیده می‌شود (استرابو، ۱۳۸۲: ۳۷۰). پلینی مورخ نیز اطلاعات بسیاری از مردمان، قبایل و مکان‌های جنوب شرقی شبه‌جزیره ارائه داده است. جزایر و شهرهای مهمی که پلینی به آن‌ها اشاره می‌کند، عبارت‌اند از جزیره آسکیلیا، ایسورا و رینیا، بندر کوبویا، اورسا و بندر آمانا و باتراساواو (طباطبایی، ۱۳۸۶: ۴۶).

تیلوس یا تیروس از دیگر مناطق جنوبی

اول و پس از او به چهارراه بزرگی تبدیل شد که با کرانه‌های خلیج فارس و سرزمین‌های آسیای میانه تا چین ارتباط می‌یافت.^۱ این شهر در زمان ساسانیان عنوان شهر دادوستد ایرانیان نام گرفت. داربگرد نیز با بنادر کرمان پیوند می‌یافت. شهر گور یا فیروزآباد نیز که پایگاه اردشیر علیه اردوان پنجم بود، جدا از اهمیت سیاسی، از دوره اشکانیان و شاید پیش از آن، بخشی از بازرگانی دریایی خلیج فارس به حساب می‌آمد (برونر، ۱۳۷۷: ۱۵۳).

خلیج فارس در محدوده تاریخی خود دارای موقعیت و شرایط جغرافیایی ویژه‌ای بود؛ به گونه‌ای که وضعیت جغرافیایی آن نقش مهم و تعیین‌کننده‌ای در شکل دادن به اقتصاد، تجارت و سکونت‌گاه‌هایش داشته است. با ترسیم یک خط فرضی طولی از میان خلیج فارس، در محدوده تاریخی آن و تقسیم آن به دو بخش شمالی و جنوبی، درک موقعیت طبیعی و تأثیر آن بر سکونت‌گاه‌ها بهتر میسر خواهد شد. بر این اساس، سواحل شمالی در شرق از بندر دیبل در حاشیه رود مهران و سند آغاز و به بندر بصره در غرب منتهی می‌شد و بخش جنوبی آن از ساحل بحرین (در محدوده بحرین قرون نخستین اسلامی) مشتمل بر کشورهای کویت، عربستان، بحرین، قطر و امارات متحده عربی امروزی آغاز و در سواحل عمان، یمن و دریای سرخ کنونی امتداد می‌یافت و به این ترتیب این خط فرضی علاوه بر تقسیم این آبراه به دو بخش شمالی و جنوبی، تا حدودی می‌توانست متمایزکننده موقعیت طبیعی و شرایط آب‌وهوایی آن نیز باشد. در طول تاریخ، نواحی شمالی خلیج فارس از نظر طبیعی و جغرافیایی نسبت به نواحی جنوبی از موقعیت مناسب‌تری برخوردار بودند (وثوقی، ۱۳۸۹: ۲۵).

۱ درباره مناسبات سیاسی، تجاری و تبادلات فرهنگی ساسانیان با سرزمین‌های همسایه و برعکس، ن. ک. به: Canepa, 2018; Lim (2018; Brown, 2018). این مقاله‌ها که به تازگی در کتابی توسط انتشارات دانشگاه کمبریج چاپ شده‌اند، دارای ایده‌های بدیعی هستند.

آبادترین بندرگاه جنوبی خلیج فارس در قرن سوم پم بوده است. آنتیوخوس سوم، پادشاه سلوکی در حدود سال ۲۰۵ پم علیه مردم گرهبه لشکرکشی کرد. شهر مذکور در قرن سوم پم مرکز عمده تجارت عرب بوده و راه‌هایی از آن به مکه و مدینه و پترا منشعب می‌شده است (وثرقی، ۱۳۹۰: ۵۱-۵۴).

در بررسی‌هایی که در سال‌های اخیر در سواحل جنوبی خلیج فارس انجام شده، شمار زیادی محوطه مربوط به عصر اشکانیان شناسایی و ثبت شده است. در میان محوطه‌های شناسایی شده در کشورهای عمان و امارات امروزی، سه محوطه حائز اهمیت بوده و از شواهد چنین استنباط می‌شود که هر کدام، بنادر تجاری مهم و بزرگی در زمان خود بوده‌اند. یکی از این سه محوطه که از اهمیت بسیاری برخوردار بوده، بندر سوهار است. در چهار کیلومتری جنوب «سوهار» تپه‌های باستانی بزرگی وجود دارد؛ که به احتمال همان امانای باستان است. براساس سفال‌های مکشوف از این محوطه می‌توان گفت که ارتباطات بسیار زیادی بین این محوطه و محوطه‌های واقع در پاکستان و ایران، به خصوص محوطه‌های واقع در میناب و جیرفت، تپه یحیی، دهانه غلامان و قلعه‌نو وجود دارد. برخی از نویسندگان براساس مواد فرهنگی به دست آمده از این تپه بیان کرده‌اند که به احتمال این تپه همان بندر امانای است. سوهار مهم‌ترین محوطه باستانی در ساحل دریای عمان و پیش از تنگه هرمز در کشور عمان است. آیا امانا در ساحل عربی خلیج فارس قرار داشته اما تحت کنترل ایران بوده، یا امانا در سواحل ایرانی خلیج فارس قرار داشته است؟ درهرحال، موقعیت مکانی اشاره شده هنوز مورد بحث است و این مشکل تاریخی-جغرافیایی تنها با بررسی سرتاسری سواحل خلیج فارس حل می‌شود (خسروزاده، ۱۳۹۱: ۵۰-۵۱).

خلیج فارس، به خاطر مرورایش مشهور بوده است. بسیاری از نویسندگان بر این باور هستند که تیروس همان بحرین کنونی است که در دوره هخامنشی از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار بود و برای امور بازرگانی از مسیر آن برای تجارت بهره می‌بردند. در آثار نویسندگانی نظیر فلاویوس و آریانوس نیز به این مسئله اشاره شده است. آبخوست منسوب به سرزمین بحرین که در روایات قدیمی دوره اسلامی اوال خوانده می‌شد و در زمان ساسانیان به آن می‌شماهیگ می‌گفته‌اند، در چهارصد سال اخیر، به جهاتی نام اصلی خود را از دست داده و نام سرزمین بحرین را گرفته است. نکته‌ای که باید به یاد داشت، موضوع باقی ماندن نام ساسانی آبخوست در صورت سماهیگ مخفف مسماهیگ معرب از می‌شماهیگ است که سابقاً جزیره محرق را به این نام می‌خواندند. کشتی‌هایی که از دهانه رود فرات داخل خلیج فارس می‌شدند، همان‌طور که بعدها یاقوت حموی (۵۷۵-۶۲۶ ق.) درباره دهانه دجله می‌گوید، راه مجاور سواحل بحرین را از راست پیش می‌گرفتند و پس از وصول به جزیره دلمون، به آبخوست تاروت و ساحل خط و هگر و جزیره بحرین فعلی می‌رسیدند و از آنجا راه خلیج فارس را می‌پیمودند و به ماجان بابلی یا ماکای هخامنشی و مزون^۱ ساسانی می‌رسیدند (طباطبایی، ۱۳۸۶: ۲۲۳-۲۲۴).

پریپلوس یکی دیگر از منابع نوشتاری مهمی است که در آن به نام شماری از بنادر شهرهای جنوبی خلیج فارس اشاره شده است. این اثر به احتمال بین سال‌های ۴۰ تا ۷۰ میلادی توسط مورخی ناشناس نوشته شده است. از مهم‌ترین بنادر و شهرهایی که در پریپلوس به آنها اشاره شده، می‌توان به بندر موسچا، امانا و آپولوگوس اشاره کرد (خسروزاده، ۱۳۹۱: ۴۷). از دیگر شهرهای جنوبی خلیج فارس گرهبه است که

۱ سواحل عمان در این دوره با عنوان عمومی «مزون» نامیده می‌شد که واژه‌ای فارسی است.

ایران و عرب‌ها قبل از هزاره اول پم امکان‌پذیر نیست. نخستین مدارک کتبی میان‌رودان از شهرهای باستانی اوروک و اور و جمدت‌النصر به‌دست آمده است. واژه سومر یا به عبارت درست‌تر شومر نام باستانی بخش جنوبی عراق کنونی است. سومریان در منتهی‌الیه جنوب عراق کنونی از حدود شهر نیپور (دیوانیه کنونی) تا سواحل خلیج‌فارس حکومت می‌کردند. در کهن‌ترین متون ادبی به زبان سومری درباره خاستگاه‌های تمدن در جنوب میان‌رودان آمده است که اریدو، نخستین شهر از پنج شهر موجود پیش از طوفان است. امروزه اریدو در فاصله ۲۲۰ کیلومتری خلیج‌فارس قرار دارد که از طریق تعدادی آبگیر و دریاچه کوچک با خلیج‌فارس ارتباط مستقیم می‌یابد (مجیدزاده، ۱۳۷۹، ج ۲: ۲۵۴-۲۵۵). سومر دارای سه بندرگاه مهم به نام‌های مکن، ملوخ و دیلمون بوده است. از این سه بندر در متون سومری فراوان یاد شده است.

ایلامی‌ها در هزاره سوم پم، بر ناحیه وسیعی از دشت‌ها که شامل بخش مهمی از سواحل خلیج‌فارس می‌شد، استیلا یافتند (گیرشمن، ۱۳۳۶: ۳۴). بین حکومت ایلام و دیگر حکومت‌های میان‌رودان، رقابت و جنگ وجود داشت، اما روابط فرهنگی و اقتصادی پیوسته‌ای نیز میان دو منطقه برقرار بوده است. میان‌رودان به منابع و محصولات ایلام مانند الوار، سنگ‌های فلزی، سنگ‌های قیمتی و اسب نیازمند بوده است، از این‌رو این دو ناحیه در دوره‌های مختلف باهم مراوده داشته‌اند. پادشاهی ایلام از اوایل هزاره سوم تا اواسط هزاره اول پم، بخش بزرگی از مناطق غربی و جنوبی سرزمین کنونی ایران را در برمی‌گرفت. متون و نقوش به‌دست آمده، حضور پادشاهی را در سراسر خوزستان، فارس، از جنوب تا بوشهر و از شرق تا مرودشت نشان می‌دهد (ووثقی، ۱۳۹۰: ۲۷). استرابو، فهرستی از مبادلات کالا میان سرزمین‌های هند و بابل

گسترش شهرنشینی و آبادی‌های خلیج‌فارس با اقدامات پادشاهان ساسانی رو به افزایش گذاشت. سواحل جنوبی و شمالی این آبراه مهم، پذیرای جمعیت بسیاری از تجار و بازرگانان شد. مورخان قدیم، در میان شهرهایی که بنای آن را به اردشیر، بانی سلسله ساسانی نسبت داده‌اند، از شهرهایی نام برده‌اند که وی در ساحل بحرین بنا کرده بود. نقل شده است که اردشیر بعد از سرکوبی عرب‌ها آن حدود و مغلوب ساختن و کشتن جماعتی از ایشان، آن شهر را به یادگار این فتح خود ساخت و دستور داد تا دیوارهای آن را چنان بنا کنند که یک طبقه از آن را آجر و یک طبقه از اجساد کشته‌شدگان عرب باشد و نام آن را بتن اردشیر نام نهاد (اقبال، ۱۳۸۴: ۱۷). از دیگر شهرهایی که اردشیر در جنوب بنا کرد شهر خط در نواحی بحرین بود. سیاست شهرسازی پس از شاپور اول توسط پادشاهان ساسانی ادامه یافت. از دیگر مناطق جنوبی که بعدها تحت سلطه ساسانیان قرار گرفت، یمن بود. در زمان انوشیروان، یمن مورد هجوم حبشی‌ها قرار گرفت؛ سیف بن ذی یزن حمیری که مدعی حکومت یمن بود، از امپراتور روم برای بیرون‌راندن حبشی‌ها از زادگاهش تقاضای کمک کرد که امپراتور روم نپذیرفت. پادشاه ایران از فرصت استفاده کرد و سپاه ایرانی به فرماندهی وهرز دیلمی، توانست حبشی‌ها را شکست داده، بر این منطقه سلطه یابد.

روابط ایران و عرب‌ها در پس‌کرانه‌های خلیج‌فارس پیش از ساسانیان

نخستین مدارک تاریخی که نشان از رونق و آبادانی بندر و جزایر خلیج‌فارس دارد مربوط به اواخر هزاره سوم پم است. این دوره مصادف با قدرت گرفتن سومری‌ها در بخش‌های جنوبی میان‌رودان و در مجاورت خلیج‌فارس است. با توجه به کمبود منابع، بررسی و تبیین مناسبات

از پژوهشگران بر این باورند که در متونی که به دورهٔ هخامنشیان مربوط می‌شود هرگز به فتوحات منطقهٔ خلیج فارس، عملیات نظامی در رودهای متصل به آن، معاملاتی که در صورت وجود در قسمت دریایی انجام شده و اقوامی که در این منطقه تحت سلطه بوده‌اند، اشاره‌ای نشده است؛ درحالی‌که ما شاهد این قضیه هستیم که ملل مختلفی از هر سوی شاهنشاهی سر به اطاعت نهاده بودند. گرچه حضور و ردپای سیاسی-اقتصادی شاهان منطقه‌ای در خلیج فارس پیش از حضور پارسیان بر کسی پوشیده نیست و این مناسبات جز میراث برای کوروش نمی‌توانست تلقی شود. کورش پس از پیروزی بر آخرین شاه بابل نو، خود را در رأس املاکی یافت که از پیشینیان بر جای مانده بود که این موضوع انتقال صلح‌آمیز میراث سیاسی-اقتصادی را نشان می‌دهد (Salles, 1990: 113).

از سرزمین‌های شرقی بیابان شام، عرب‌ها از روزگاران کهن از درون شبه‌جزیرهٔ عرب وارد سرزمین‌های حاصل‌خیز میان‌رودان می‌شدند. آشوریان از سیاست محتاطانهٔ اعمال قدرت بر قبایل عرب شمال شبه‌جزیره پیروی می‌کردند و بدین‌وسیله مانع دست‌اندازی به کاروان‌هایی می‌شدند که از شبه‌جزیره می‌گذشتند و سلطهٔ خود را تا ناحیه غربی دورستی چون تیماء که از ۵۵۲ تا ۵۴۵ پم در تصرف نبود، گسترش داده بودند. کورش دوم شهر ناپایداری به نام آربایه در شمال سرزمین‌های عربی ایجاد کرد و داریوش که می‌خواست بازرگانی خلیج فارس را رونق بخشد، اسکیلار را برای پویش کرانه‌های شبه‌جزیرهٔ عرب فرستاد (پارشاطر، ۱۳۸۰، ج ۳: ۷۰۷).

داریوش اول در کتیبهٔ خود از شبه‌جزیره‌ای با نام آربایه یاد می‌کند. مورخان یونانی از وجود دسته‌های عرب در لشکرهای پادشاهان ایران (کورش دوم، داریوش، کمبوجیه دوم و خشایارشا) و از باجی که عرب‌ها از بخورات به داریوش

را ارائه می‌دهد (ویلسن، ۱۳۴۸: ۴۵-۴۶). همزمان با بابلی‌ها و دیگر تمدن‌های میان‌رودان، ایلامیان نیز از این دریا بهره می‌بردند. آنان در ادواری به خاطر برتری‌شان بر ناحیهٔ خوزستان، بی‌تردید برتری سیاسی و تجاری بر این دریا داشتند. شاهد این مدعا کتیبه‌ای است متعلق به یکی از پادشاهان ایلامی که به زبان سومری نوشته شده و در نزدیکی خلیج فارس کشف شده است (مجیدزاده، ۱۳۷۹: ۷).

رقابت میان بنادر و جزایر خلیج فارس و دریای مدیترانه که از هزاره سوم پم آغاز شده بود با قدرت‌گرفتن مادها و پارس‌ها در قرن هفتم پم وارد دوره‌ای جدید شد. پیروزی مادها بر آشوری‌ها و فتح سرزمین‌های مجاور دریای مدیترانه و پس از آن ضمیمه شدن لودیا، بابل و ایالت‌های غربی آسیای صغیر به حکومت هخامنشیان نویدبخش دوره‌ای جدید از تبادلات اقتصادی و تجاری بود که بنادر و جزایر خلیج فارس در آن سهم عمده‌ای داشتند. گسترش مرزهای ایران از دورهٔ مادها و توسعهٔ آن به سوی دریای مدیترانه، توجه پادشاهان ایران را به دریانوردی و امور تجارت دریایی بیش از پیش افزایش داد. در این میان، پادشاهان هخامنشی توجه ویژه‌ای به خلیج فارس و بنادر و جزایر آن از خود نشان دادند؛ به گونه‌ای که ایران در طول دورهٔ هخامنشی مالک بخشی از کرانه‌های شرقی دریای مدیترانه، خلیج فارس و حوزهٔ اقیانوس هند شد (وثوقی، ۱۳۹۰: ۳۲).

در عصر کورش دوم، پارسیان با قدرت‌هایی متفاوت از لودیا، ماد و بابل روبه‌رو شدند و آن سلطه و قدرت دریایی یونانیان و مصریان بود که ایرانیان تاکنون به آنها توجه نکرده بودند. کوروش با به‌کارگیری دریانوردان فنیقی که در فلسطین و کناره‌های آفریقا به کار تجارت مشغول بودند، به نیروی دریایی تازه‌ای اندیشید که فرزند او کمبوجیه به هنگام لشکرکشی به مصر از آن بهره برد (محمودآبادی، ۱۳۸۴: ۳۲۲). برخی

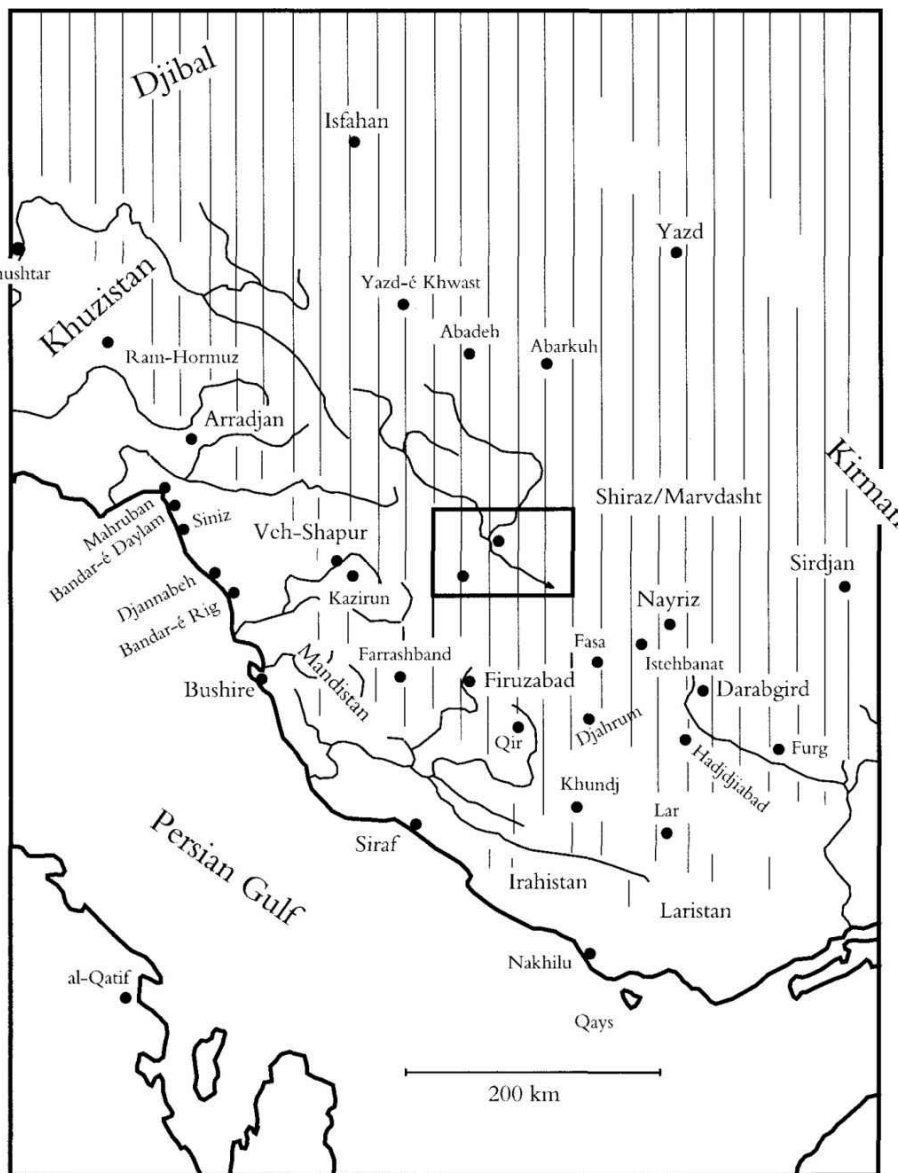
دریای سرخ رفت و توانست شبه جزیره عرب را دور بزند و بعد از طی مسافتی طولانی به کانال سوئز در مصر رسید. شواهد نشان می‌دهد که اسکولاکس حتی سواحل آفریقا را تا تنگه جبل الطارق نیز پیموده است (وثوقی، ۱۳۹۰: ۴۱-۴۲).

این سلطه سیاسی-تجاری بعد از داریوش نیز ادامه یافت. در سده پنجم پم، سوداگری دریایی و زمینی به نواحی بسیار دور کشیده شد. دریانوردان یونانی، فنیقی و عرب با رهبری هخامنشیان ارتباط بین هند، خلیج فارس، بابل، مصر و بندر دریای مدیترانه را ایجاد کردند؛ بنابراین، هخامنشیان با استفاده از توانمندی نظامی و فضای روانی حاصل از این توانمندی و پرستیژ نظامی، امر سیاست و سوداگری را جهانی کردند؛ اما شورش‌های مداوم و دامنه‌دار در خشترپاویون نشین‌ها، امنیت را مختل کرد و بنابراین، پیش از آن که اسکندر، هخامنشیان را براندازد، نقطه این براندازی مدت‌ها پیش در داخل شاهنشاهی بسته شده بود. به نظر می‌رسد هخامنشیان نقش تاریخی خود را در راستای ایجاد امنیت سیاسی و اقتصادی به نحوی ایفا کردند و هنگامی که نتوانستند این نقش را به خوبی ایفا کنند، از صحنه بازی قدرت در خاور نزدیک باستان، کنار رفتند (پوریانژاد، ۱۳۸۴: ۷۷).

تاریخ اشکانیان دارای شواهد بسنده و کارآمدی در حوزه منابع مکتوب و باستان‌شناختی خلیج فارس باستان نیست. در واقع می‌توان بر پایه قرائن موجود، به این بسنده کرد که عرب‌های بادیه‌نشین، در این دوره تاریخی نیز تابع دولت‌های اشکانی بوده‌اند. دولت‌های کوچک خاراکس در دهانه خلیج فارس، هترا، اسروئنه در میان‌رودان و آدیابن از پادشاهی‌های کوچک مرزهای ایران به شمار می‌آمدند. این پادشاهی‌های کوچک گاه به علت کشمکش میان ایران و روم از حوزه اقتدار ایران خارج می‌شدند، اما در نهایت تابع دولت‌های ایرانی محسوب می‌شدند.

می‌دادند، سخن می‌گویند. پس از فتح بابل به دست کورش دوم، عرب‌های مجاور سرزمین میان‌رودان باج‌گزار پادشاه ایران شدند. کمبوجیه در حمله خود به مصر راه فاتحان آشوری را در شمال شبه جزیره پیمود. اما پس از سقوط شاهنشاهی هخامنشیان، شمال شبه جزیره از نفوذ خارجیان آزادتر شد و جانشینان اسکندر نتوانستند بدان‌جا راه یابند، آن‌هم تا وقتی که دولت روم در غرب و دولت ساسانی در شرق قدرت گرفت و بار دیگر سیاست‌های خارجی متوجه شبه جزیره شد. سه اقدام اساسی داریوش در سال‌های نخست حکومت، تأثیر بسیار مهمی بر ساحل‌نشینان خلیج فارس و تجارت دریایی آن برجای گذاشت: نخست، آرام کردن ایالت‌های پس‌کرانه‌ای خلیج فارس در سال ۵۲۰ پم؛ دو دیگر، فتح بخش‌هایی از سرزمین هند و سواحل آن در سال ۵۱۷ پم و اعزام یک گروه اکتشافی دریایی به خلیج فارس و اقیانوس هند و دریای سرخ؛ سوم، حفر کانال سوئز در سال ۴۹۷ پ م و اتصال خلیج فارس به دریای مدیترانه از طریق ایجاد یک آبراه بزرگ در مصر. این اقدامات بخشی از برنامه گسترده اقتصادی داریوش محسوب می‌شد که لازمه آن ایجاد امنیت در نواحی پس‌کرانه‌ای بود. اقدامات داریوش در جهت تسهیل امور تجارت دریایی، نخستین تأثیراتش را در رشد و آبادانی و رونق خلیج فارس و جزایر و بنادر آن برجای گذاشت (وثوقی، ۱۳۹۰: ۳۴). داریوش اول پس از تسخیر سند، هنگام بازگشت به ایران، به اسکولاکس یکی از فرماندهان خویش مأموریت داد که با چند کشتی جنگی، سراسر خلیج فارس را جست‌وجو کند. در پاییز سال ۵۱۵ پم اسکولاکس سفر دریایی خود را از گنداره آغاز کرد و از طریق جنوب تا اقیانوس هند پیش رفت و از آن‌جا وارد خلیج فارس شد و سواحل جنوبی بلوچستان-مکران و عمان را تا بندر خرّمشهر را مورد بررسی قرار داد و از آنجا به سمت

نقشه ۱. مناطق شمالی خلیج فارس و ایالت فارس در دوره ساسانی (Christensen, 2016: 164).

سپرد کرد و حکومت آن را به امیری محلی سپرد که لقب میشان‌شاه داشت. ایالت میشان شاه‌رگ حیاتی ارتباط سرزمین‌های میان‌رودان، ایران و نواحی شمال‌شرقی عربستان با راه دریایی خلیج فارس به شمار می‌آمد. از این رو، تسلط بر

راه‌برد ساسانیان در میان‌رودان و شبه جزیره عربستان
 اردشیر در سال ۲۲۴ میلادی آخرین فرمانروای خاراگس را که از استقلال برخوردار بود، از میان برداشت و ایالت میشان را ضمیمه شاهنشاهی

خاراکس در دهانه خلیج فارس بود که بخشی از راهبرد جنگی اردشیر برای قطع شریان‌های حیاتی شاهنشاهی اشکانی به شمار می‌رفت که هدف پیشبرد سیاست‌های دولت ساسانی و توانمندی اقتصادی آن بود. میشان از موقع بسیار مهم جغرافیایی در دهانه خلیج فارس برخوردار بود. این سرزمین حلقه پایانی پیوند راه زمینی غرب نجد ایران و کرانه شرقی عربستان با راه دریایی خلیج فارس به شمار می‌آمد. از طریق میشان، پیوند راه‌های خشکی غرب نجد ایران، میان‌رودان و شرق عربستان با راه‌های دریایی خلیج فارس، دریای عمان و اقیانوس هند برای رسیدن به سواحل هند و چین به عنوان مرکز مهم اقتصادی و تولید کالاها بازرگانی دنیای آن روز ممکن می‌شد (اله‌یاری، ۱۳۹۳: ۵۵).

نخستین کوشش ساسانیان برای توسعه قلمرو شاهنشاهی در کرانه‌های جنوبی خلیج فارس با لشکرکشی اردشیر به سوی بحرین و عمان در سواحل جنوبی خلیج فارس و دریای عمان بود که در دوره اشکانیان نیز بخشی از قلمرو شاهنشاهی اشکانی به شمار می‌آمدند. بیشترین ساکنان سرزمین بحرین را عرب‌ها قبایل ازد از شاخه قحطانی تشکیل می‌دادند، ولی به تدریج قبایل دیگر عرب نیز به سوی این سرزمین رهسپار شدند. قبایل تمیم، بکر و تغلب از گروه‌های عربی بودند که دیرتر از ازدی‌ها وارد بحرین شدند (کولسنیکف، ۱۳۷۵: ۲۶۷). سرزمین عمان، پایگاه مهمی برای ساسانیان در جهت نظارت بر راه دریایی اقیانوس هند، و افزون بر آن، پایگاه مهمی برای سازماندهی بعدی ساسانیان برای حضور در یمن، حضرموت و عربستان خوش‌بخت بود. از این رو، پیروزی‌های اردشیر در این منطقه و سیاست دولت تمرکزگرای ساسانی در میان‌رودان و منطقه خلیج فارس، نمی‌توانست دور از چشم رومی‌هایی باشد که در پی راه‌هایی خارج از نفوذ

این سرزمین افزون بر اهمیت بسیار زیاد اقتصادی که برای دولت نوپای ساسانی داشت، بخش مهمی از برنامه جنگی اردشیر در قطع شریان‌های حیات بخش باقی‌مانده دولت اشکانی برای هرچه ناتوان‌تر ساختن آن نیز به شمار می‌رفت (اله‌یاری، ۱۳۹۳: ۵۰). گزارش‌هایی درباره همکاری برخی قبایل عرب با اردشیر در برابر آخرین شاهنشاه اشکانی موجود است. نخستین گزارش که درباره حضور طوایف عرب در نواحی درونی نجد ایران وجود دارد، بنابر روایتی درباره همکاری مره‌بن‌مالک بن حنظله نیای طایفه بنی‌معالم با گروهی از پیروانش با اردشیر بابکان در پیروزی بر اردوان است (طبری، ج ۴، ۱۳۵۲: ۱۸۸۴).

اردشیر بابکان پس از پایه‌گذاری یک حکومت متمرکز ملی، از اهمیت نظارت بر راه‌های بازرگانی شرق و غرب در قلمرو شاهنشاهی ایران آگاه بود. یکی از نخستین اقدامات اردشیر اول پس از تثبیت قدرت، بنیان‌گذاری یا توسعه شهرها در مناطق مختلف از جمله در کرانه‌های خلیج فارس بود (وٹوقی، ۱۳۹۰: ۶۳). درباره اردشیر چه از کتب مورخان و چه از نام شهرهایی که به نام «اردشیر» بنا شده، معلوم می‌شود که این شاهنشاه در این باره فعالیت‌های بسیاری به خرج داده است (کریستن سن، ۱۳۸۳: ۱۱۶). در نوشته‌های طبری و حمزه اصفهانی و کتاب شهرستان‌های ایران‌شهر می‌توان از اسامی برخی از این شهرها آگاهی یافت. طبری نوشته است:

«اردشیر هشت شهر بنا کرد که از آن جمله‌اند: اردشیرخوره، رام اردشیر یا ریواردشیر در فارس، هرمزد اردشیر در اهواز، به‌اردشیر در غرب مداین، استابادار شیر که همان کرخ‌میشان باشد در سواد عراق، پساردشیر که همان شهر «خط» باشد در بحرین و بوداردشیر در نزدیکی موصل (طبری، ۱۳۵۲، ج ۲: ۹).

نخستین اقدام اردشیر تسلط بر دولت عربی

ایران بودند. اردشیر بابکان و شاپور اول با تسلط بر هترا و تعدادی دیگر از دولت‌های تقریباً مستقل میان‌رودان، نفوذی کامل در این منطقه به دست آوردند (اله‌یاری، ۱۳۸۴: ۴۵). پالمیر به‌عنوان حلقه پایانی پیوند بازرگانی شرق و غرب در شمال شرقی عربستان و نزدیک حوزه مدیترانه با وجود گرایش به رومی‌ها با پیش‌گرفتن سیاست موازنه در روابط خویش با دو دولت قدرتمند، حلقه تکمیل‌کننده زنجیره ارتباط بازرگانی شرق با غرب بود (اله‌یاری، ۱۳۹۳: ۶۰).

در دوره پادشاهی شاپور اول (۲۴۰-۲۷۱ م)، دورنمایی سلطنتی را در اختیار داریم که ساحل جنوبی خلیج فارس را بخشی از شاهنشاهی ساسانی تلقی می‌کند. در کتیبه «کعبه زردشت»، محدوده ایران‌شهر -اصطلاحی که او برای نخستین بار به کار برد- این‌گونه است: «من فرمانروای ایران‌شهر بر این شهرها حاکمیت دارم: پارس، پارت، خوزستان، میشان، آسور، آدیابن، عربستان، آذربایجان، ارمستان، گرجستان، سگان، آلبانیا، بلاسگان تا کوه‌های قفقاز و دروازه توران، مکران، پارادنه، هند و کوشان شهر تا پیشاور و تا کاشغر، سغد و تا کوه‌های تاشکند، و بر جانب دیگر دریا، عمان». و در سطر آخر کتیبه، منظور از دریا همان خلیج فارس است و مزون شهر را برای عمان به کار برده است (دریایی، ۱۳۹۰: ۱۰۹). نخستین اقدام مهم شاپور اول در سال‌های نخست حکومت، تصرف دژ هاترا در کوه‌های تکریت میان دجله و فرات بود. در این زمان هر دو کرانه خلیج فارس یک ناحیه را تشکیل می‌داد. همچنان‌که ایرانیان غالباً تمام سواحل خود را محکم در دست داشته‌اند و گاهی به سواحل عربستان حمله می‌بردند (نولدکه، ۱۳۷۸: ۶۲-۶۹).

شاپور اول پس از تثبیت مرزهای شرقی، لشکرکشی به غرب را آغاز کرد. پیشرفت سپاهیان ساسانی در میان‌رودان و سوریه که تصرف نصیبین و انطاکیه را در پی داشت، گردیانوس (۲۳۵-۲۴۴ م) امپراتور روم را با سپاهی روانه شرق کرد. پس از ورود امپراتور روم به آسیا در سال ۲۴۲ میلادی به حکومت آنگار دهم، پادشاه دولت اسروئن، پایان داده شد (مشکور و رجب‌نیا، ۱۳۷۴: ۱۶۶). پس از پیشرفت‌های دولت ساسانی و نظارت آن بر بخشی از راه خشکی میان‌رودان و کرانه شرقی عربستان و راه دریایی خلیج فارس، دولت‌هایی که بر سر راه بازرگانی، نقش زنجیره ارتباط بازرگانی شرق و غرب را بر عهده داشتند جایگاه خود را از دست دادند. سیاست توسعه‌طلبانه ساسانی، رومیان را به واکنش واداشت. از این رو امپراتوری روم نیز برای استحکام مرزهای شرقی خود در برابر دولت ساسانی، سیاست انضمام این مراکز سیاسی و بازرگانی را به قلمرو شاهنشاهی در پیش گرفت. همان‌گونه که در سال ۱۰۶ میلادی دولت‌های نبطیان، آسروئن و پالمیر با از دست دادن رونق اقتصادی خویش ضمیمه امپراتوری روم شدند، نظارت ایران بر راه‌های دریایی خلیج فارس و راه خشکی میان‌رودان و عربستان شرقی به دوران شکوفایی و رونق دولت‌های کوچک و نیمه‌مستقل که در کنار این راه بازرگانی قرار داشتند و از سوی امپراتوری روم و پارت حمایت می‌شدند، پایان داد. به تدریج این دولت‌های کوچک برای استحکام مرزهای دو شاهنشاهی به قلمرو شاهنشاهی‌های روم و ساسانی پیوستند (اله‌یاری، ۱۳۹۳: ۶۹ و ۷۳).

در نبردی که بین امپراتوری روم و ساسانی رخ داد، والرینوس امپراتور روم به اسارت درآمد. اذینه پادشاه عربی تدمر برای رهانیدن سرزمین خویش از تهاجم سپاهیان ساسانی نامه‌ای همراه با پیشکش‌های بسیار نزد شاهنشاه ایران فرستاد. برخی فرستادن نامه و پیشکش‌های اذینه به شاهنشاه ایران را کوششی به‌منظور دوستی با

ایران بودند. اردشیر بابکان و شاپور اول با تسلط بر هترا و تعدادی دیگر از دولت‌های تقریباً مستقل میان‌رودان، نفوذی کامل در این منطقه به دست آوردند (اله‌یاری، ۱۳۸۴: ۴۵). پالمیر به‌عنوان حلقه پایانی پیوند بازرگانی شرق و غرب در شمال شرقی عربستان و نزدیک حوزه مدیترانه با وجود گرایش به رومی‌ها با پیش‌گرفتن سیاست موازنه در روابط خویش با دو دولت قدرتمند، حلقه تکمیل‌کننده زنجیره ارتباط بازرگانی شرق با غرب بود (اله‌یاری، ۱۳۹۳: ۶۰).

در دوره پادشاهی شاپور اول (۲۴۰-۲۷۱ م)، دورنمایی سلطنتی را در اختیار داریم که ساحل جنوبی خلیج فارس را بخشی از شاهنشاهی ساسانی تلقی می‌کند. در کتیبه «کعبه زردشت»، محدوده ایران‌شهر -اصطلاحی که او برای نخستین بار به کار برد- این‌گونه است: «من فرمانروای ایران‌شهر بر این شهرها حاکمیت دارم: پارس، پارت، خوزستان، میشان، آسور، آدیابن، عربستان، آذربایجان، ارمستان، گرجستان، سگان، آلبانیا، بلاسگان تا کوه‌های قفقاز و دروازه توران، مکران، پارادنه، هند و کوشان شهر تا پیشاور و تا کاشغر، سغد و تا کوه‌های تاشکند، و بر جانب دیگر دریا، عمان». و در سطر آخر کتیبه، منظور از دریا همان خلیج فارس است و مزون شهر را برای عمان به کار برده است (دریایی، ۱۳۹۰: ۱۰۹). نخستین اقدام مهم شاپور اول در سال‌های نخست حکومت، تصرف دژ هاترا در کوه‌های تکریت میان دجله و فرات بود. در این زمان هر دو کرانه خلیج فارس یک ناحیه را تشکیل می‌داد. همچنان‌که ایرانیان غالباً تمام سواحل خود را محکم در دست داشته‌اند و گاهی به سواحل عربستان حمله می‌بردند (نولدکه، ۱۳۷۸: ۶۲-۶۹).

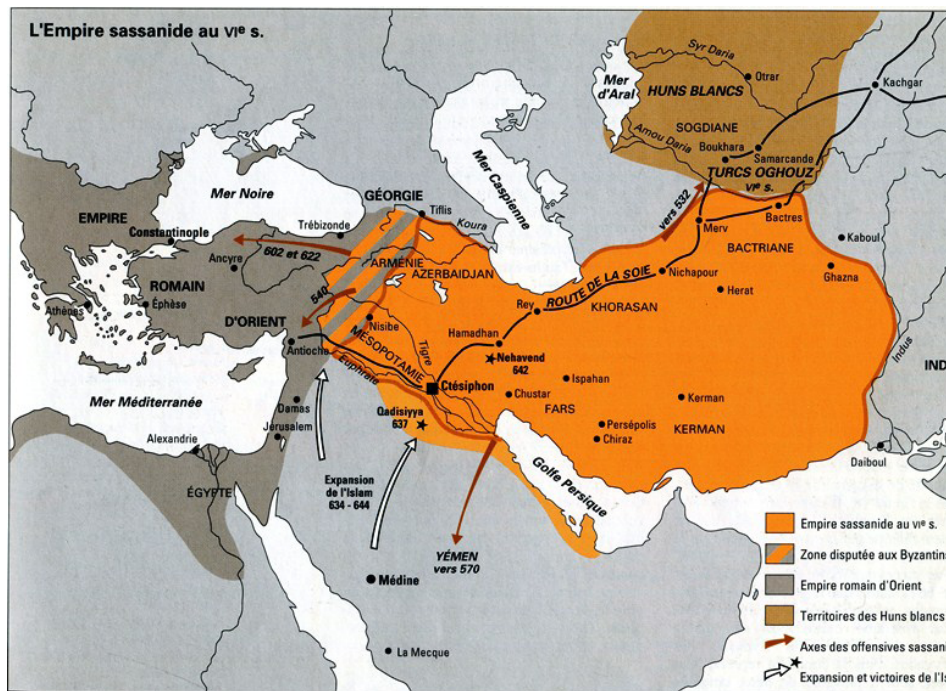
شاپور اول پس از تثبیت مرزهای شرقی، لشکرکشی به غرب را آغاز کرد. پیشرفت سپاهیان

اول. اورلیان در سال ۲۷۲ میلادی شهر تدمر را به محاصره خویش درآورد و ملکه زنوبیا را اسیر کرد و دولت عربی تدمر را نابود کرد (آذرنوش، ۱۳۵۴: ۶۰).

بی‌تردید، در رقابت‌های ایران و روم، مسئله تسلط بر میان‌رودان و راه‌های منتهی به خلیج فارس، و نظارت بر راه‌های خشکی و دریایی شرق و غرب از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بود. از این‌رو، بخش مهمی از کشمکش‌های ساسانیان و رومیان و سپس امپراتوری روم شرقی، پیرامون منافع راهبردی دو شاهنشاهی در میان‌رودان و کرانه‌های خلیج فارس بود (اله‌یاری، ۱۳۸۴: ۴۵). دولت تدمر آخرین دولت شمال عربستان بود که از دوره اشکانیان برجای مانده بود. نابودی این دولت‌های کوچک توسط امپراتوری روم و ساسانی باعث به‌وجود آمدن قبایل متعدد شد (اله‌یاری، ۱۳۹۳: ۷۷). در روابط ایران و عرب‌ها در دوره بهرام اول تا شاپور دوم اطلاعات چندانی در دست نیست. از زمان شاپور دوم بود که به خاطر شرایط بد جوی در عربستان، سیل مهاجرت عرب‌ها به سوی نواحی آباد ایران آغاز شد.

موج مهاجرت از بیابان‌های عربستان به سوی نواحی آباد میان‌رودان در طول تاریخ همواره ادامه داشته است. در دوره اول حکومت ساسانی به دلیل منازعات آنان با غرب، امپراتوران روم به تحریک عشایر و قبایل عرب ساکن این نواحی می‌پرداختند تا با تاخت‌وتاز به شهرهای کرانه‌ای خلیج فارس در میان‌رودان و دیگر مناطق، مشکلاتی را در بازرگانی ساسانیان به‌وجود آورند. نخستین حملات گسترده قبایل عرب به سواحل شمال خلیج فارس در اوایل دوره حکومت شاپور دوم به وقوع پیوست (وثوقی، ۱۳۹۰: ۶۶). بنا به گزارش‌های مورخان اسلامی، قبایل عرب ساکن در نواحی ساحلی جنوب خلیج فارس از

ایران، برای دستیابی به راه‌های بازرگانی کرانه فرات و خلیج فارس می‌دانند (آذرنوش، ۱۳۵۴: ۵۷). در راه بازگشت سپاهیان ساسانی، سپاه ساسانی در میان‌رودان مورد هجوم غارتگرانه اذینه قرار گرفت. اذینه پس از پیشروی‌های خود در سوریه و میان‌رودان، پیروزی‌های خود را به گالینوس جانشین والرینوس گزارش داد. امپراتور روم او را به لقب امیر سپاه روم در مشرق مفتخر کرد و وی را مأمور اجرای سیاست‌های روم در شرق و کوشش برای نجات والرین ساخت. اذینه پیروزی‌هایی در میان‌رودان، نصیبین و حران به دست آورد (علی، ۱۳۶۷: ۶۳۵). مهم‌ترین مسئله در روابط ایران و عرب پس از مرگ شاپور اول در ۲۷۲ میلادی تصرف قلمرو دولت عربی پالمیر به وسیله دولت اورلیان بود. پس از مرگ اذینه، همسرش ملکه زنوبیا قدرت را به میراث برد. وی زمام امور سرزمین‌های سوریه، کیلیکیا، عربستان، کاپادوکیا و ارمنستان را که مستملکات همسرش اذینه به شمار می‌آمدند به دست گرفت. زمان پادشاهی او مقارن با گرفتاری‌های فراوان امپراتوری روم در نبرد با اقوام گت بود. ملکه زنوبیا با آگاهی از وضعیت نابسامان امپراتوری روم سعی کرد خود را به دولت ساسانی نزدیک کند. وی شکوفایی اقتصادی سرزمین خود را در گرو روابط دوستانه با دولت ساسانی و دستیابی به راه‌های غربی شاهنشاهی ساسانی دانست. پیشرفت زنوبیا در آسیای صغیر و مصر به معنای اعلان جنگ به امپراتوری روم بود. در سال ۲۷۰ میلادی اورلیان زمام امپراتوری روم را دست گرفت. وی تصمیم گرفت برای استحکام مرزهای شرقی تدمر را تصرف کند. تصرف تدمر بیشتر نقش سیاسی داشت. اورلیان برای پایان دادن به دولت عربی تدمر به سوی آن لشکر کشید. ملکه زنوبیا به یاری دولت ساسانی امید داشت، اما این زمان مصادف بود با دوران پیری و مرگ شاپور

نقشه ۲. مناطق شمالی و جنوبی خلیج فارس تحت حاکمیت ساسانیان؛ پیروزی‌های نخستین عرب‌ها با ستاره مشخص شده است (Chaliand; Rageau & Petit, 1993: 28).

تهاجمات عرب‌ها را از سمت بیابان کاهش داد و ضمن تحت کنترل درآوردن اهالی حاشیه جنوبی خلیج فارس، اتحادیه‌های جدیدی در منطقه ایجاد کرد. طایفه عبدالقیس نیز برای برقراری امنیت بیشتر در منطقه در قطف و بحرین سکونت داده شدند (دریایی، ۱۳۹۰: ۱۱۰). شاپور بسیاری از قبایل عرب را به کرمان و خوزستان کوچاند. سیاست کوچ قبایل عرب به نواحی کرانه‌ای ایالت‌های فارس و کرمان و خوزستان در کوتاه‌مدت می‌توانست متضمن امنیت سواحل باشد (وثوقی، ۱۳۹۰: ۶۷)؛ بنابراین شواهد حاکی از آن است که عرب‌ها اگرچه به تحریک روم، سواحل و کرانه‌های خلیج فارس را مورد هجوم قرار می‌دادند اما از چنان قدرتی برخوردار نبودند که برای دولت ساسانی مشکل‌ساز باشند. شاپوردوم به سبب جنگ دامنه‌داری که با

سرزمین‌های غربی و جنوبی ایران دستبرد زدند. عرب‌ها نواحی عبدالقیس، بحرین و کاظمه از راه دریا وارد سواحل جنوبی ایران شدند و در نواحی ریشهر و اردشیرخَره و دیگر سواحل جنوبی به غارت پرداختند (نولدکه، ۱۳۷۸: ۸۴-۸۵). این وضعیت تا یک دهه بعد ادامه یافت و شاپور دوم در سال ۳۲۸ میلادی در حالی که شانزده تا هیجده سال بیشتر نداشت در یک تهاجم گسترده، عملیات انتقامی خود را علیه قبایل عرب آغاز کرد و از راه دریا به شهر خط در ناحیه بحرین رسید، و بسیاری از عرب‌ها بنی‌تمیم و بکرین‌وایل و عبدالقیس را که در آن نواحی ساکن بودند از دم تیغ گذراند؛ سپس به یمامه لشکرکشی کرد و از آن‌جا به سوی بکر و تغلب که ساکنین منطقه مرزی ایران و روم شرقی بودند، رفت و آنان را سرکوب کرد (وثوقی، ۱۳۹۰: ۶۷). بدین ترتیب او

هر عربی را دید کشت. از آنجا نیز عازم بلاد بکر و تغلب میان ممالک فارس و مناظر روم در شمال شد. عرب‌ها آن دیار را نیز کشت و اسیر کرد و چشمه‌های آب را ویران ساخت» (طبری، ۱۳۵۲، ج ۴: ۸۳۸).

شاپور برای اینکه از گزند عرب‌ها در امان باشد، سیاست زیرکانه‌ای اتخاذ کرد. از این قرار که قبایل عرب را در شهرها و مناطق معینی از شبه‌جزیره عرب و ایران ساکن ساخت. بنی‌تغلب بحرین را در دارین (هیج) و خط جای داد، عبدالقیس و طوایفی چند از بنو تمیم را در هجر، بکر بن وائل را در کرمان، بنو حنظله را در رملیه اهواز و نیز در سواد، شهر بزرگ شاپور را که همان انبار باشد، ساخت (آذرنوش، ۱۳۵۴: ۲۳۸). طبری ضمن روایت دیگر می‌نویسد: شاپور با قبائل عرب صلح کرد و برخی از تغلب و عبدالقیس و بکر بن وائل را در کرمان، توج و اهواز ساکن ساخت (طبری، ۱۳۵۲، ج ۴: ۸۴۵). ظاهراً رفتار خشونت‌آمیز شاپور با عرب‌ها باعث خشم و طغیان ایشان می‌شد. عرب‌ها بحرین دیگر تا زمان اسلام نافرمانی نکردند، اما دست‌های متعددی از نقاط مختلف شبه‌جزیره عرب به عرب‌ها شمال پیوستند و در جنگ‌های ایران و روم به یاری رومیان شتافتند (آذرنوش، ۱۳۵۴: ۲۳۸). شاپور بعد از فارغ شدن از جنگ با عرب‌ها، آماده جنگ با رومیان شد. در آن‌جا کنستانتین پس از یک جنگ داخلی در سال ۳۲۴ میلادی به تنهایی حکومت را در دست گرفته بود و مسیحیت را با حق و حقوق کامل در کنار سایر ادیان آزاد گذاشته بود، کاری که در واقع باید برای شاهنشاهی ساسانی نیز اهمیت می‌داشت. شاپور دوم پس از تصرف ارمنستان در سال ۳۳۸ میلادی عازم میان‌رودان شد. جایی که کنستانتین دوم با لشکر بزرگی به مقابله با او آمد. نصیبین،

عرب‌ها کرد در تاریخ شهرت یافت. او را فاتح واقعی شرق شبه‌جزیره عرب می‌دانند. همین شاپور است که در منابع از او با عنوان شاپور ذوالاکتاف یاد کرده‌اند. نولدکه با این وجه تسمیه موافق نیست، اما کریستن‌سن آن را تأیید می‌کند. حمزه اصفهانی اشاره می‌کند که اصطلاح ذوالاکتاف ترجمه شاپور هویمه‌سنا است (اصفهانی، ۱۳۶۷: ۶۳). طبری که مهم‌ترین منبع روایات مربوط به فتوحات شاپور در شبه‌جزیره عرب است، چنین می‌نویسد:

«بلاد عرب نزدیک‌ترین بلاد به سرزمین فارس بود، عرب‌ها به سبب تنگدستی، سخت نیازمند دست‌یافتن به نواحی آباد ایران بودند، بنابراین گروه عظیمی از ایشان در سرزمین‌های عبدالقیس و بحرین و کاظمه گرد آمدند تا این‌که اندک‌اندک به ابرشهر و سواحل اردشیرخَره و کرانه‌های فارس وارد شدند و چهارپایان و محصولات و روزی مردم آنجا را غارت کردند و در آن بلاد فساد فراوان کردند. بنابراین مدتی این چنین بود و کسی از ایرانیان به جنگ ایشان نمی‌رفت، زیرا شاه ایران کودکی ناتوان بود. چون شاپور به سن شانزده سالگی رسید، با هزار مرد روانه جنگ با عرب‌ها شد و سپاهیان را فرمود که از جان هیچ عربی نگذرند. وی نخست به عرب‌های که داخل ایران ساکن شده بودند حمله برد و همه را قتل‌وعام کرد، سپس از دریا گذشت و به خط رسید. در بحرین قریه به قریه پیش می‌رفت و کشتار می‌کرد. سپس به هجر وارد شد. در آنجا عرب‌ها بنو تمیم و بکر بن وائل مسکن داشتند. آنها را بکشت، آن‌چنان‌که خون چون سیل باران جاری شد. مردمی که می‌گریختند، می‌دیدند هیچ غاری در کوه و هیچ جزیره‌ای در دریا جان آنان را نجات نمی‌تواند داد. سپس به بلاد عبدالقیس رفت و اهل آن‌جا را پریشان کرد. سپس به یمامه رسید آن‌ها را کور می‌کرد. پس از آن به نزدیکی مدینه رفت و

سوم میلادی علاقه ویژه‌ای به حوزه خلیج فارس داشته و تا زمان غلبه عرب‌ها مسلمان در قرن هفتم میلادی، در آن‌جا مرزبانان و نیروهای نظامی مستقر کرده بودند. در شهرستان‌های ایرانشهر، یمن و شبه‌جزیره عرب، به عنوان بخشی جنوبی‌ترین ناحیه ذکر شده است (مارکورات، ۱۳۸۰: ۳۸). سیاست ساسانیان تنها به خلیج فارس محدود نمی‌شد. در ناحیه عراق کنونی، ساسانیان دودمانی محلی به نام لخمیان را در حیره پروبال دادند تا از طرف شاهنشاه، حفاظت از سرزمین‌های میان‌رودان را در مقابل بیزانس و متحدان عرب آن‌ها یعنی غسانیان بر عهده گیرند. آن‌ها مندر سوم (۵۰۳-۵۵۴ م) را حاکم بخش بزرگی از شرق شبه‌جزیره کردند و این بخش بحرین، عمان، یمامه، نجد و حجاز تا طائف را نیز دربرمی‌گرفت. از اینجا نفوذ ساسانیان تا یثرب نیز اعمال می‌شد؛ زیرا آنان دو طایفه یهود در این ناحیه؛ یعنی بنی‌نظیر و بنی‌قریظه را حمایت می‌کردند تا منافع ساسانیان را در غرب شبه‌جزیره عرب حفظ کنند. افزون بر این به نظر می‌رسید ساسانیان با برتری بر شهر یثرب، بر آن بودند شاهراه تجاری را که مکه، یمن و سپس به یثرب و از آن‌جا مرزهای شاهنشاهی بیزانس را درمی‌نوردید در اختیار داشته باشند (ویسهوفر، ۱۳۸۰: ۲۴۱؛ آلتهایم، ۱۳۶۹: ۱۰۷).

برآیند

به نظر می‌رسد از سده ششم تا هفتم میلادی، خلیج فارس منطقه‌ای فعال، پرجمعیت و تحت حاکمیت شاهنشاهی‌های ایرانی بوده است. این نفوذ بیش از اینکه فرهنگی قلمداد شود، سیاسی بوده است. رقابت بندرها و آبخوست‌های خلیج فارس و دریای مدیترانه که از هزاره سوم پم آغاز شده بود، با قدرت‌گرفتن مادها و پارس‌ها در سده هفتم پم وارد عصری جدید شد. کورش

یکی از مهم‌ترین شهرهای میان‌رودان توانست در محاصره ۶۳ روز (۳۳۸ میلادی) در برابر ایرانیان ایستادگی کند. در سال ۳۵۰ میلادی شاپور بار دیگر نصیبین را محاصره کرد؛ اما این بار نتوانست آنجا را تصرف کند و باید محاصره را می‌شکست، چراکه ناگهان به او خبر دادند که عرب‌ها چادرنشین به مناطق شمالی شاهنشاهی او حمله کرده‌اند. او فوراً به مرزهای شمالی شتافت و پایگاه اصلی‌اش را در نیشابور قرار داد و این عنوانی بود که به خاطر این وقایع دریافت کرد. شاپور تقریباً ۱۰ سال مجبور جنگ با مهاجمانی شد که به شاهنشاهی او تجاوز می‌کردند (شیپمان، ۱۳۸۳: ۴۰-۴۱).

در بهار سال ۳۶۰ میلادی شاپور دوم جنگ با روم را آغاز کرد و قلعه آمد را که امروزه معروف به دیاربکر است با مجاهدت زیاد گرفت. وقتی یولیان امپراتور روم شد و به سرعت نقشه تراژان راجع به ایران را به کار گرفت و نیروهایش را در سوریه پیاده کرد. سپاه روم از فرات گذشت و بعضی از شهرهای میان‌رودان را از جمله فیروز شاپور را گرفت و کشتی‌های آنها از دجله گذشت و قشون رومی به طرف چپ رودخانه مزبور عبور کرد. در جنگی که میان آنها رخ داد، ایرانیان شکست خوردند. یولیان قصد داشت تیسفون را محاصره کند، ولی منصرف شد و به سمت کردستان رفت. ایرانیان از این فرصت استفاده کردند و بنای تعقیب گذاشتند. رومی‌ها که مشکل آذوقه داشتند، دریافتند که عرب‌ها چه کمک‌های گرانبهایی می‌توانستند به رومی‌ها بکنند؛ که در نهایت هر دو دولت صلح کردند. در این مفاد صلح، ایران پنج ولایتی را که در زمان نرسه از دست داده بود پس گرفت، نصیبین و سنجانر به علاوه شرق میان‌رودان از آن ایران شد (پیرنیا و اقبال، ۱۳۹۰: ۱۴۶-۱۴۷).

به نظر می‌رسد ساسانیان، از اوایل قرن

ایران به شمار می‌آمدند. این شاهک‌نشین‌های کوچک، گاه به علت کشمکش میان ایران و روم از حوزه اقتدار ایران خارج می‌شدند، اما در نهایت به تابعیت دولت‌های ایرانی درمی‌آمدند. در عصر شاهنشاهی ساسانی، عرب‌ها از طریق بحرین به سواحل و کرانه‌های خلیج فارس راه یافتند؛ اما تعرضات آنها در زمان شاپور دوم عاملی بود تا شاپور بعد از سرکوبی عرب‌ها، با استفاده از سیاست کوچ، آنها را در نواحی ایران مرکزی و پس‌کرانه‌های خلیج فارس اسکان دهد. پادشاه ساسانی با این کار، هم امنیت بندرها و آبخوست‌ها را حفظ می‌کرد و هم باعث رونق سواحل و آبخوست‌های خلیج فارس می‌شد. اقوام دو سوی خلیج فارس از این دوره به بعد چنان با هم درهم آمیختند که تشخیص نژاد آنان در بعضی موارد بسیار مشکل می‌نماید و این خود، در انتقال فرهنگی نقش بسیار مهمی را ایفا می‌کند. سیاست کوچ عرب‌ها را که پادشاه ساسانی برای کنترل عرب‌ها شورشی در پیش گرفت، در درازمدت مشکلاتی بزرگ و عدیده را رقم زد که در نهایت، به هجوم عرب‌ها به سرزمین‌های شاهنشاهی و سقوط ساسانیان در سال ۶۵۱ میلادی انجامید.

دوم شهر ناپایداری به نام آربایه را در شمال شبه‌جزیره عرب ایجاد کرد و داریوش اول نیز در کتیبه خود شبه‌جزیره آربایه را جز قلمرو خویش خواند. داریوش با هدف رونق بخشیدن به بازرگانی خلیج فارس، اسکولاکس را برای پویش کرانه‌های شبه‌جزیره عرب فرستاد. آشنایی ایرانیان با دریانوردی و سکونت آنان در سواحل خلیج فارس باعث شد تا به اهمیت تجارت دریایی پی ببرند. با آمدن ساسانیان اوضاع خلیج فارس به کلی تغییر کرد و یکی از پررونق‌ترین اعصار خویش را در عصر شاهنشاهی‌های ایران باستان تجربه کرد. در این دوره شاید بتوان گفت که خلیج فارس با نزدیکی به مراکز شاهنشاهی ایرانیان، برتری خویش را بر دریای مدیترانه و دریای سرخ دیکته می‌کرده است.

عرب‌ها، از سده ششم پم تا هفتم میلادی تابع شاهنشاهی‌های ایرانی بوده‌اند، از سوی دیگر منافع مشترک اقتصادی قابل توجهی نیز با ایرانیان داشتند و این خود عاملی شد تا به تدریج به شهرها و مراکز تمدنی مرزهای غربی شاهنشاهی راه یابند و شاهک‌نشین‌های کوچکی را در مرزهای نزدیک با ایران پدید آورند. دولت‌های کوچک خاراکس در دهانه خلیج فارس، هترا، اسروئنه در میان‌رودان و آدیابن از شاهک‌نشین‌های کوچک مرزهای

کتاب‌نامه | Bibliography

اصفهان، حمزه بن حسن (۱۳۶۷). تاریخ پیامبران و شاهان (سنی ملوک العراض و الانبیاء)، ترجمه جعفر شعار، تهران: نشر بنیاد فرهنگی ایران.

Hamza al-Isfahani, (1367). *The History of Prophets and*, Translated into Persian by Jafar Shear, Tehran: Iran Cultural Foundation Publishing (in Persian).

ایمان‌پور، محمدتقی و شهاب‌ادی، علی‌اکبر. (۱۳۸۹). «بررسی تحلیلی محدوده‌های جغرافیایی و اداری ساتراپی‌های هخامنشی در کتیبه بیستون، مطالعات تاریخ فرهنگی»؛ پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ، سال دوم، شماره پنجم: ۳۷-۶۳

آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۵۴). راه‌های نفوذ فارسی در فرهنگ و زبان تازی (پیش از اسلام)، تهران: نشر دانشگاه تهران.

Azamoosh, Azartash. (1975). *Ways of Persian influence in Arabian culture and language (before Islam)*, Tehran: Tehran University Press (in Persian).

استرابو. (۱۳۸۲). جغرافیا؛ سرزمین‌های تحت حاکمیت هخامنشیان، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران: نگاه موقوفات افشار.

Strabo. (2004). *Strabons Geographika*, translated into Persian by Homayoon Sanetizadeh, Tehran: Afshar Endowment Company (in Persian).

- Economy, In Yarshater, E (ed.), *The Cambridge History of Iran, Vol. 3: The Seleucid, Parthian and Sasanid Periods, Part 2*, Translated into Persian by Hasan Anoosheh, Tehran, Amirkabir (in Persian).
- پوریانژاد، فرهاد. (۱۳۸۴). «خلیج فارس در مسیر تاریخ ایران باستان»، همایش بین‌المللی خلیج فارس در گستره تاریخ، به کوشش اصغر منتظرالقائم، ج ۲، اصفهان: نشر دانشگاه اصفهان.
- Pourianjad, Farhad. (2005). Persian Gulf on the path of ancient Iranian history, In Montazer al-Qaim, Asghar (ed.), *The International Conference on the Persian Gulf in the scope of history*, Isfahan, Isfahan University Press (in Persian).
- پیرنیا، حسن؛ اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۹۰). تاریخ ایران از آغاز تا انقراض قاجاریه، تهران: نشر معیار.
- Pirnia, Hassan; Iqbal Ashtiani, Abbas. (2011). *History of Iran from the beginning to the extinction of the Qajar dynasty*, Tehran: Meyar (in Persian).
- پیگولوسکایا، نینا. (۱۳۶۷). شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان، ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران: نشر علمی و فرهنگی.
- Pigolokskaya, Nina. (1988). Iranian cities during the Parthian and Sassanian era, Translated into Persian by Inayatullah Reza, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company (in Persian).
- حسن دوست، محمد. (۱۳۹۵). فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی، تهران: نشر فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- Hasandoost, Mohammad. (2015). *An Etymological dictionary of Persian Language*, Tehran: Academy of Persian Language and Literature (in Persian).
- خسروزاده، علی‌رضا. (۱۳۹۱). «بنادر و مراکز مهم تجاری و استقرار دوره اشکانی خلیج فارس در منابع کلاسیک»، پژوهشنامه خلیج فارس، به کوشش عبدالرسول خیراندیش و مجتبی تبریزنیا، دفتر چهارم، تهران: نشر خانه کتاب.
- Khosrowzadeh, Alireza. (2011). Important commercial and settlement ports and centers of the Parthian period of the Persian Gulf in classical sources, In Khierandish, Abdol Rasool; Tabriznia, Mojtaba (eds.), *Persian Gulf studies*, vol. 4, Tehran: Book House (in Persian).
- دربایی، تورج. (۱۳۹۰). «حضور ایرانیان در خلیج فارس و شبه جزیره عربستان»، ترجمه احمد افضل‌نژاد، پژوهشنامه خلیج فارس، به کوشش عبدالرسول خیراندیش و مجتبی
- Imanpour, Mohammad Taghi and Shahabadi, Ali Akbar. (2010). Analytical investigation of the geographical and administrative boundaries of the Achaemenid satrapies in the Biston inscription, cultural history studies; *Journal of the Iranian History Association*, Vol. 2, No. 5, Pp: 37-63 (in Persian).
- اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۸۴). مطالعاتی در باب بحرین و جزایر و سواحل خلیج فارس، تهران: نشر مجلس شورای ملی.
- Iqbal Ashtiani, Abbas. (2005). Studies on Bahrain and the islands and coasts of the Persian Gulf, Tehran: National Assembly Publication (in Persian).
- آلتهایم، فرانتس. (۱۳۶۹). کمک‌های اقتصادی در دوران باستان یا شاهنشاهی‌های بزرگ و همسایگان آن‌ها، ترجمه امیرحوشنگ امینی، نشر علمی و فرهنگی.
- Altheim, Franz. (1990). *Entwicklungshilfe im Altertum; die grossen Reiche und ihre Nachbarn*, Translated into Persian by Amirhoshang Amini, Tehran: Scientific and Cultural Publishing (in Persian).
- آموزگار، ژاله. (۱۳۷۶). تاریخ اساطیری ایران، تهران: نشر سمت.
- Amouzgar, Jaleh. (1997). *Mythological History of Iran*, Tehran: Samt (in Persian).
- الهیاری، فریدون. (۱۳۹۳). اعراب و راهبرد نظام ساسانی در بین‌النهرین، خلیج فارس و جزیره‌العرب، تهران: نشر امیرکبیر.
- Allahyari, Fereydoun. (2013). *Arabs and the strategy of the Sassanian in Mesopotamia, the Persian Gulf and the Arabian Peninsula*, Tehran: Amirkabir Publishing (in Persian).
- الهیاری، فریدون. (۱۳۸۴). «اقتدار ساسانیان از خلیج فارس تا خلیج عدن»، مجموعه مقالات خلیج فارس در گستره تاریخ، به کوشش اصغر منتظرالقائم، اصفهان: نشر دانشگاه اصفهان.
- Allahyari, Fereydoon. (2005). Sasanian Power from the Persian Gulf to the Gulf of Aden, In Montazer al-Qaim, Asghar (ed.), *The International Conference on the Persian Gulf in the scope of history*, Isfahan, Isfahan University Press (in Persian).
- برونر، کریستوفر. (۱۳۷۷). «تقسیمات جغرافیایی و اداری؛ ماندگاه‌ها و اقتصاد»، تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانی، احسان یارشاطر (سروراستار)، ترجمه حسن انوشه، ج ۳، قسمت دوم، تهران: نشر امیرکبیر.
- Brunner, Christopher. (1998). *Eogographical and Administrative Divisions: Settlements and*

- Hossein Rouhani, Tehran: Babel Bookstore (in Persian).
- کریستن سن، آرتور. (۱۳۸۳). ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران: نشر نگارستان کتاب.
- Christensen, Arthur. (2004). *Le' Iran sous les sassanides* (Iran during the Sasanian era), Translated into Persian by Gholamreza Rashid Yasmi, Tehran: Negarestan Ketab (in Persian).
- کریستن سن، آرتور. (۱۳۶۸). ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران: ندیای کتاب.
- Christensen, Arthur. (1989). *Le' Iran sous les sassanides* (Iran during the Sasanian era), Translated into Persian by Gholamreza Rashid Yasmi, Tehran: World of Books (in Persian).
- کوثر، بدیع الله. (بی تا): سنگ نوشته‌ها سخن می گویند، تهران، انتشارات اداره روابط عمومی ستاد بزرگ ارتشاران
- Kausar, Badi Allah. (n.d.): *Stone inscriptions speak*, Tehran, Publications of the Public Affairs Department of the General Headquarters of the Army (in Persian).
- کولسنیکف، آ.آی. (۱۳۷۵): ایران در آستانه یورش تازیان، ترجمه م. ر. یحیایی، تهران: نشر آگاه.
- Kolesnikov, IUrii Antonovich. (1996). *Iran on the verge of the fall of the Sasanian* (Iran on the verge of the fall of the Sasanian), Translated into Persian by R. Yahyaei. (Tehran, Agah (in Persian).
- گیرشمن، رومن. (۱۳۳۶). ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Ghirshman, Roman. (1957). *L'Iran des origines al Islam* (Iran from the beginning to Islam), Translated into Persian by Mohammad Moin, Tehran, Agah (in Persian).
- مارکواریت، یوزف. (۱۳۸۳). ایران شهر در جغرافیای بظلمیوس، ترجمه مریم میراحمدی، تهران: نشر طهوری.
- Markwart, Josef. (2004). *Eransahr nach der Geographie des ps. Moses Xorenaci* (Eransahr according to the geography of the Moses Xorenaci) Translated into Persian by Maryam Mirahmadi, Tehran: Tahori (in Persian).
- مجیدزاده، یوسف. (۱۳۷۹). تاریخ تمدن بین النهرین، ج ۲، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- Majidzadeh, Yusuf. (2000). *History of Mesopotamia Civilization*, Vol. 2, Tehran: University Publication Center (in Persian).
- محمودآبادی، سیداصغر. (۱۳۸۴). «تحول ایران باستان از کویر پارس تا خلیج فارس»، همایش بین المللی خلیج فارس در گستره تاریخ، به کوشش اصغر منتظرالقائم، ج ۱، اصفهان: نشر دانشگاه اصفهان.
- تبریزنیا، دفتر سوم، تهران: نشر خانه کتاب.
- Daryaei, Toraj (2012). The presence of Iranians in the Persian Gulf and the Arabian Peninsula, Translated into Persian by Ahmad Afzalinjad, In Khierandish, Abdol Rasool; Tabriznia, Mojtaba (eds.), *Persian Gulf studies*, vol. 3, Tehran: Book House (in Persian).
- سرفراز، علی اکبر. (۱۳۵۷). راهنمای آثار باستانی جزیره خارک، تهران: نشر سازمان ملی حفاظت آثار باستانی.
- Sarfraz, Ali Akbar. (1979). *Guide to the antiquities of Khark Island*, Tehran: Publication of the National Organization for the Protection of Antiquities (in Persian).
- سمسار، محمدحسین. (۱۳۵۲). جغرافیای تاریخی سیراف، تهران: نشر انجمن آثار و مفاخر فرهنگی فارس.
- Samsar, Mohammad Hossein. (1973). *Siraf's historical geography*, Tehran: Publication of Fars Society for the National Heritage of Iran (in Persian).
- شارپ، رالف، نورمن. (۱۳۴۶)، فرمان‌های شاهنشاهان هخامنشی، شیراز، دانشگاه شیراز.
- Sharp, Ralph Norman. (1967). *The Inscriptions in Old Persian Cuneiform of the Achaemenian Emperors: In Persian, English and French*, Shiraz, University of Shiraz (in Persian).
- شپیمان، کلاووس. (۱۳۸۳). تاریخ شاهنشاهی ساسانی، ترجمه فرامرز نجدسمیعی، تهران: نشر سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- Schippmann, Klaus. (2004). *Grundzuge der Geschichte des Sasanidischen Reiches*, translated into Persian by Faramarz Najdsamiei, Tehran: Publishing Organization of Cultural Heritage and Tourism (in Persian).
- طباطبایی، سید محمد. (۱۳۸۶). «سرزمین بحرین»، خلیج فارس در نگاه ایرانیان، تهران: بنیاد ایران شناسی.
- Tabatabai, Seyyed Mohammad. (2007). *The land of Bahrain, Persian Gulf in the eyes of Iranians*, Tehran: Iranology Foundation (in Persian).
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۵۲). تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۴، تهران: نشر اساطیر.
- Tabari, Muhammad ibn Jarir. (1973). *History of the Prophets and Kings (Tarikh al-Rusul wa al-Muluk)*, translated into Persian by Abolqasem Payandeh, vol. 4, Tehran: Asatir (in Persian).
- علی، جواد. (۱۳۶۷). تاریخ مفصل عرب قبل از اسلام، ترجمه محمدحسین روحانی، تهران: نشر کتابسرای بابل.
- Ali, Javad. (1988). *A detailed history of Arabs before Islam*, translated into Persian by Mohammad

- abkhoei, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies (in Persian).
- وثوقی، محمدباقر. (۱۳۹۰). تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- Vosooghi, Mohammad Baqer. (2011). History of the Persian Gulf and neighboring countries, Tehran: Samt (in Persian).
- وثوقی، محمدباقر. (۱۳۸۹). علل و عوامل جابجایی کانون‌های تجاری در خلیج فارس، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- Vosooghi, Mohammad Baqer. (2010). *The causes and factors of the relocation of commercial centers in the Persian Gulf*, Tehran: Research Institute of Islamic History (in Persian).
- ویسهوفر، یوزف. (۱۳۸۰). ایران باستان از ۵۵۰ پم تا ۶۵۰ پس از میلاد، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: نشر ققنوس.
- Wiesehofer, Josef. (2001). *Ancient Persia*, Translated into Persian by Morteza Saqhebfar, Tehran: Qoqnoos. (in Persian).
- ویلسن، آرنولد. (۱۳۴۸). خلیج فارس، ترجمه محمد سعیدی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Wilson, Arnold Talbot. (1969). *The Persian Gulf*, Translated into Persian by Mohammad Saee-di, Tehran: Book Translation and Publishing Company (in Persian).
- یارشاطر، احسان. (۱۳۸۰). حضور ایرانیان در جهان اسلام، تهران: نشر مروارید.
- Yarshater, Ehsan. (2001). *The presence of Iranians in the Islamic world*, Tehran: Morvarid Publishing (in Persian).
- Mahmoodabadi, Seyed Asghar. (2005). The Evolution of Ancient Iran from the Pars Desert to the Persian Gulf, In Montazer al-Qaim, Asghar (ed.), *The International Conference on the Persian Gulf in the scope of history*, Isfahan, Isfahan University Press (in Persian).
- مشکور، محمدجواد؛ رجب‌نیا، مسعود. (۱۳۷۴). تاریخ سیاسی و اجتماعی اشکانیان، تهران: دنیای کتاب.
- Mashkoo, Mohammad Javad; Rajabnia, Masoud. (1995). *political and social history of the Parthians*, Tehran, Donyaye Ketab (in Persian).
- ملاصالحی، حکمت‌اله؛ خسروزاده، علیرضا و اسماعیلی جلودار، محمداسماعیل. (۱۳۹۵) «پیشنهادی برای جایگاه بندر پارتی امانا براساس بررسی‌ها و کاوش‌های انجام گرفته در سواحل شمالی و جنوبی تنگه هرمز»، فصلنامه تخصصی مطالعات خلیج فارس، سال دوم، شماره اول: ۱۶-۶.
- Mollasalehi, Hekmatollah; Khosrowzadeh, Alireza and Ismaili Jolodar, Mohammad Ismail. (2016). Proposal for the location of Omana Parthian Port based on surveys and explorations on the northern and southern shores of the Strait of Hormuz, *Persian Gulf Studies*, Vol. 2., No. 1, Pp. 6-16 (in Persian).
- نولدکه، تتودور. (۱۳۷۸). ایرانیان و اعراب در زمان ساسانیان، ترجمه عباس زریاب‌خویی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- Noldeke, Theodor. (1999). *Geschichte du Parser und Araber zur zeit des Sasaniden (History of the Persians and Arabs at the time of the Sasanids)* Translated into Persian by Abbas Zari-
- Petit. (1993). *Atlas des Empires: de Babylone à la Russie Sovie tique*, Payot, Paris.
- Christensen, Peter. (2016). *The Decline of Iran-shahr, Irrigation and Environment in the Middle East, 500BC-AD 1500*, I.B. Tauris.
- Herodotus. (1952). *The History of Herodotus*, translated by G. Rawlinson, William Benton pub., New York.
- Lim, Richard. (2018). "Trade and exchanges along the silk and steppe routes in late antique Eurasia", in *Empires and Exchanges in Eurasian late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250-750*, Nicola di Cosmo & Michael Maas (eds.), Cambridge University Press, UK, pp. 70-83.
- Salles, Jean-François. (1990). "Les Achéménides dans le Golfe arabo-persique", dans *Ach-aemenid History. IV. Center and periphery*,

English

- Brown, Peter. (2018). "charismatic goods: commerce, diplomacy, and cultural contacts along the silk road in Late Antiquity", in *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250-750*, Edited by Nicola di Cosmo & Michael Maas, Cambridge University Press, UK, pp. 96-107.
- Canepa, Matthew P. (2018). "Sasanian Iran and the projection of power in late antique Eurasia: Competing cosmologies and topographies of power", in *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250-750*, Edited by Nicola di Cosmo & Michael Maas, Cambridge University Press, UK, pp. 54-69.
- Chaliand, Jérard, Jean-Pierre Rageau & Cathrine

H. Sancisi-Weerdenburg & A. Kuhrt (eds.),
Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten,

Leiden, pp. 111-130.

© 2023 The Author(s). Published by Tissaphernes Archaeological Research Group, Tehran, Iran. **Open Access.** This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>), which permits non-commercial re-use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited, and is not altered, transformed, or built upon in any way. The ethical policy of Ancient Iranian Studies is based on the Committee on Publication Ethics (COPE) guidelines and complies with International Committee of Ancient Iranian Studies Editorial Board codes of conduct. Readers, authors, reviewers and editors should follow these ethical policies once working with Ancient Iranian Studies. The ethical policy of Ancient Iranian Studies is liable to determine which of the typical research papers or articles submitted to the journal should be published in the concerned issue. For information on this matter in publishing and ethical guidelines please visit www.publicationethics.org.

Achaemenids in Egypt

Houshang Rostami¹

Abstract

Cambyses II, following in the footsteps of Cyrus the Great, continued the Achaemenid policy of consolidating and expanding the empire's territorial holdings. One of the strategic territorialization endeavors involved a campaign to Egypt, the preparations for which had been initiated during Cyrus's reign and executed by Cambyses. This military campaign resulted in the annexation of Egypt to the vast Achaemenid Empire. To gain a more profound insight into the reciprocal cultural influences between the Achaemenids and Egypt, it is imperative to meticulously examine the extant archaeological evidence from this period, unearthed and studied by diverse archaeologists and scholars. This article aims to provide a critical assessment of the book *Achaemenids in Egypt* with a focus on archaeological evidence.

Keywords: Archaeology, Egypt, Achaemenids.

Introduction

Despite the plethora of books and articles addressing the Achaemenid Empire in recent years, this historical period still holds untapped research potential. Following the reign of Cyrus the Great, Cambyses II ascended to the throne of the Achaemenid Empire and continued to uphold the foundational principles of Cyrus's rule, centered on the consolidation and expansion of the empire's territorial boundaries. This article aims to critically assess the book titled *Achaemenids in Egypt (based on archaeological evidence)*, authored by Shahin Mahyar and published by Jam-e Gol Publications in 2012, encompassing 126 pages.

The book's initial chapter delves into the formation of the Achaemenid government, its political history, and ancient Egypt, including its geographical extent, deities, and Achaemenid interactions with Egypt. The second chapter introduces the archaeological findings in Egypt, the third chapter offers a summary of the book's content, the fourth chapter comprises illustrations, and the work terminates with a bibliography.

The section pertaining to the Achaemenid Empire, divided into subheadings like formation, political history, significant events, and geographical expanse, is notably lacking in completeness. Given the book's focus on the Achaemenid presence in Egypt, a comprehensive discussion of the Achaemenid monarchs involved in Egyptian affairs should have

been explicitly addressed. However, this aspect has been overlooked, with only a few paragraphs dedicated to it. To enhance the book's references and scholarly merit, the author could have drawn from prominent publications such as *History of the Persian Empire* by Olmstead (2001), and *The Achaemenid Empire* by Kurt (2000), and adopted an impartial and scholarly approach to Herodotus's historical account in *Histories* (1960). Additionally, valuable sources in this field include Posener (1936), Roaf (1974), Mysliwiec (1997), and Jacobs (1994), among others, which could have enriched the book's scholarly foundation.

Conclusion

This book offers an overview of the archaeology and history of the Achaemenid Empire in Egypt. A notable limitation of the reviewed book is its relatively limited utilization of scholarly sources authored by renowned experts in the field of Achaemenid studies. The author could have significantly strengthened their work by conducting a more in-depth examination of the Achaemenid presence in Egypt, drawing upon a broader array of well-established and contemporaneous sources. Additionally, a more rigorous and scientific approach to analyzing the archaeological evidence related to the Achaemenids in Egypt could have enhanced the book's overall scholarly rigor and credibility.

هخامنشیان در مصر

هوشنگ رستمی^۱

چکیده

کمبوجیه سیاست کورش را مبنی بر استحکام پایه‌ها و توسعه سرزمینی هخامنشیان ادامه داد. از جمله برنامه‌های توسعه سرزمینی، لشکرکشی به مصر بود که مقدمات آن در زمان کورش فراهم شده بود که کمبوجیه آن را عملیاتی کرد و مصر به سرزمین‌های زیر فرمان هخامنشی ضمیمه شد. برای درک بهتر از تأثیرات فرهنگی هخامنشیان و مصر باید شواهد باستان‌شناسی باقیمانده از آن دوران که توسط باستان‌شناسان پژوهشگران مختلف کشف و بررسی شده‌اند به دقت بررسی و مطالعه کرد که از جمله شواهد باستان‌شناختی باقیمانده می‌توان به کتیبه‌های هخامنشی در حمامات و کانال سوئز، کتیبه و آثار معماری جزیره الفانتین و نقش برجسته‌های هخامنشی در معبد هیبیس و سایر شواهد فرهنگی و باستان‌شناختی که در مصر یافت شده، اشاره کرد. این مقاله بر آن است تا کتاب هخامنشیان در مصر (براساس شواهد باستان‌شناسی) را نقد و بررسی کند.

واژه‌های کلیدی: باستان‌شناسی، مصر، هخامنشیان.

^۱ دکتری باستان‌شناسی دوران تاریخی، گروه پژوهشی باستان‌کاوی تیسافرن، تهران، ایران rostami.houshang@yahoo.com

مشخصات مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۹/۱۳ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۱۶ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱/۱۲

استناد: رستمی، هوشنگ (۱۴۰۲). "هخامنشیان در مصر"، پژوهشنامه ایران باستان، سال ۲، شماره ۵: ۱۰۱-۱۰۷.

مقدمه

می‌توان به کتیبه‌های هخامنشی در حمامات و کانال سوئز، کتیبه و آثار معماری جزیره الفانتین و نقش‌برجسته‌های هخامنشی در معبد هیبیس و سایر شواهد فرهنگی اشاره کرد. نگارنده در این مقاله کتاب هخامنشیان در مصر (براساس شواهد باستان‌شناسی) نقد و بررسی می‌کند و نقاط ضعف و قوت این کتاب را به لحاظ علمی ارزیابی خواهند کرد.

درباره نویسنده و کتاب

کتاب مورد بحث در این مقاله هخامنشیان در مصر (براساس شواهد باستان‌شناسی) نام دارد که به قلم شاهین ماهیار، دانشجو یا دانش‌آموخته دکتری باستان‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی تهران نگاشته شده است. این کتاب توسط انتشارات جام گل در سال ۱۳۹۱ در ۱۲۶ صفحه و در قطع رقعی (شومیز)، منتشر شده است. از این نویسنده کتاب‌هایی با عنوان آثار ثبت شده ایران در فهرست میراث جهانی (۱۳۹۵)، نقوش برجسته بین‌النهرین در هزاره سوم پیش از میلاد (۱۳۹۳)، حیوانات قربانی در ایلان باستان: (نقوش برجسته، مهرها و آثار مهر در چغازنبیل، هفت‌تپه و شوش (۱۳۹۳)، و امنیت شبکه (CEH) (۱۳۹۰)، نگاشته شده یا گردآوری کرده است که تمامی این کتاب‌ها توسط انتشارات جام گل انتشار یافته است.

بررسی شکلی اثر

جلد اثر آبی‌رنگ است که روی آن تصویر نامطلوب و بی‌کیفیت شواهد فرهنگی هخامنشی در مصر بدون شرح درباره تصویر و ذکر منبعی که تصویر از آن استخراج شده آمده است. پشت جلد تصاویر کتاب‌های منتشر شده توسط انتشارات جام گل تبلیغ شده است که در یک اثر به اصطلاح علمی و پژوهشی شایسته نیست تبلیغات

کتاب‌ها و مقاله‌های بسیاری درباره شاهنشاهی هخامنشی در طی سالیان گذشته منتشر شده است (Mehrfarin, 2021, Rezaei Naraghi, 2022; Nazari & Sharbaf, 2023; Arabzadeh Sarbanani, 2023; Khosravi, 2022; Salah-shoor, 2022). باین حال درباره این دوره از تاریخ ایران هنوز نیز پژوهش‌های تازه‌ای منتشر می‌شود. می‌دانیم کمبوجیه بعد از درگذشت کورش بر تخت امپراتوری هخامنشی نشست. کمبوجیه سیاست خود را براساس همان چهارچوب قبلی زمان حکمرانی کورش که مبنی استحکام و ادامه توسعه سرزمینی بود را ادامه داد. به دلیل طغیان تعدادی از ایالت‌ها بعد از درگذشت کورش کمبوجیه به مدت سه سال درگیر آرام کردن آن بود و پس از آن در سال ۵۲۶ پیش از میلاد به مصر عزیمت کرد. آمازیس پادشاه مصر تصور می‌کرد که کمبوجیه از سمت دریا به مصر حمله خواهد اما هخامنشیان لشکرکشی خود را از سمت کانال سوئز برنامه‌ریزی کردند. در این بین هم پادشاه مصر، آمازیس درگذشت و جای او را پسامتیک گرفت. نخستین جنگ میان هخامنشیان و مصریان در پلوز رخ داد. لشکر مصر در این نبرد شکست خورد و هخامنشیان ممفیس را در سال ۵۲۵ پیش از میلاد به تسخیر خود درآوردند. کمبوجیه تا سال ۵۲۲ پیش از میلاد در مصر شخصاً حکومت کرد و بعد از انتخاب حاکم، مصر را ترک کرد و تا زمان داریوش سوم زیر لوای پادشاهان هخامنشیان بود (سرفراز و فیروزمندی، ۱۳۸۳). مدارکی که درباره فتح مصر به دست کمبوجیه وجود دارد به دودسته عمده تقسیم می‌شود؛ نخست مدارک و اسنادی مربوط به آن روزگار است که از مصر به دست آمده، و دوم گزارش‌هایی است که بعدها هرودت در این مورد ارائه می‌کند. از آثار و شواهد باستان‌شناختی باقیمانده از دوران حاکمیت هخامنشیان بر مصر

که فصل نخست درباره شکل‌گیری حکومت هخامنشیان و تاریخ سیاسی، مصر باستان و گستره جغرافیایی، خدایان و روابط هخامنشیان با مصر است. فصل دوم به معرفی آثار یافت شده در مصر اختصاص یافته است. فصل سوم که با عنوان جمع‌بندی آمده است صرفاً یک متن شعارگونه و به‌ظاهر حماسی است که هیچ ارتباطی به موضوع ندارد و ماحصل کتاب بدون هیچ اشاره‌ای به تأثر و تأثرات هخامنشیان و مصریان و همچنین پیشنهادها علمی در جهت تحقیقات علمی باستان‌شناسی به پایان می‌رسد. فصل چهارم به تصاویر اختصاص داده شده که نیازی به ایجاد فصل به‌عنوان تصاویر قابل توجه نیست. در نهایت فصل پنجم کتاب به‌عنوان منابع نام‌گذاری شده است که این فصل نیز به هیچ‌وجه قابل قبول نیست که فهرست منابع با عنوان فصل آورده شود.

با توجه اهمیت موضوع کتاب درباره حضور هخامنشیان در مصر و بررسی آثار و شواهد حضور آنها، نیاز به انتشارات در این خصوص، جهت آشنایی جامعه باستان‌شناسی ایران و دانشجویان باستان‌شناسی با شواهد باستان‌شناسی هخامنشیان در مصر حس می‌شود. اما این اثر فاقد هرگونه فاکتور علمی و آموزشی به‌عنوان یک منبع قابل استناد است. بسیاری از اسامی و مکانهای مصر با همان شکل لاتین آورده شده که می‌توانست با مراجعه به کتاب‌های متخصصان و پژوهشگران و منابع معتبر که در این زمینه صاحب‌نظر هستند معادل فارسی آنها قید شود.

در بخش امپراتوری هخامنشی که به زیرعنوانهایی همچون شکل‌گیری، تاریخ سیاسی و وقایع مهم و گستره جغرافیایی تقسیم شده بسیار ناقص است، با عنایت به موضوع مورد بحث در این کتاب که درباره حضور هخامنشیان در مصر است حداقل بایستی درباره شاهان هخامنشی که درگیر موضوع مصر بودند به‌صورت واضح

انتشارات در پشت جلد آورد شود. در دیباچه مؤلف بر آن بوده که به اهمیت کمبود چنین منبعی در پژوهش‌های باستان‌شناسی هخامنشی را تبیین کند. پیشگفتار کتاب به‌جای رعایت یک ساختار علمی، با ادبیاتی شبه حماسی که هیچ ارتباطی با ساختار کتاب ندارد نگاشته شده است. در مقدمه کتاب نیز همان ادبیات غلط و به دور از ساختار علمی مجدد تکرار شده است. در سراسر کتاب ایرادهای نگارشی به‌وضوح هویدا است و عدم رعایت نوع قلم استفاده شده در متن و تعدادی از جدول‌ها (جدول ۲-۳-۴). نویسنده در این کتاب در آوردن پانویس‌های یکسان عمل نکرده و باعث ناهمگونی شکلی در کتاب شده است. اصطلاحات و واژه‌های لاتین عیناً در متن آورده شده، بدون اینکه به سایر منابع برای بهره‌گیری از معادل فارسی آن رجوع کند. قلم استفاده شده در لاتین در متن کتاب یکسان نیست و حتی نسبت به قلم فارسی استفاده شده بسیار بزرگ‌تر و نامتوازن است. فاصله متناسب و استاندارد بین سطرها و بندهای کتاب رعایت نشده است. ویراستاری آن بسیار متوسط است. طرح جلد، صفحه‌آرایی و حروف‌نگاری پایین‌تر از حد متوسط است و نیز کیفیت چاپ، صحافی و قطع کتاب متوسط است.

نقد محتوایی کتاب

در این کتاب عدم سازمان‌دهی و رعایت یک چهارچوب علمی به‌وضوح مشخص است. پرواضح است که نویسنده صرفاً در پی انتشار یک کتاب بوده و سطح این کتاب همان‌گونه که خود ایشان اشاره در دیباچه اشاره کرده؛ براساس یک تحقیق کلاسی در زمینه آثار هخامنشیان در مصر بوده و متأسفانه در ماحصل نیز در سطح همان تحقیق کلاسی است و صرفاً یک گردآوری ساده بدون بار علمی است.

این کتاب در پنج فصل تنظیم شده است

در صفحه ۴۷ کتیبه‌های یافت شده در حمامات از داریوش بزرگ که حدود هفت متن ترجمه است همگی به یک منبع یعنی ولایتی ارجاع داده شده است و این در حالی است نویسنده کتاب می‌توانست که دیگر مقالات رحیم ولایتی منتشر شده در مجله‌های پژوهشی درباره شواهد باستان‌شناسی هخامنشیان در مصر انتشار یافته که به هیچ‌یک از این منابع اشاره نشده است (ولایتی، ۱۳۸۷؛ ۱۳۸۹). از جمله سایر منابع مفید در این زمینه می‌توان به پژوهش‌های (Posener, 1936; Roaf, 1974; Mysliwiec, 1997; Jacobs, 1994) اشاره کرد.

در صفحه ۵۳ و ۵۴ به یک وب‌سایت به نام مرادی غیاث‌آبادی ارجاع داده شده است که به هیچ‌وجه ارجاع دیگری ندارد. نقشه ۹، موقعیت معبد هیبیس در صفحه ۶۲ و پلان شماره یک: پلان تقریبی معبد هیبیس به یک وبلاگ شخصی ارجاع داده شده است. مجدداً از صفحات ۶۷، ۶۹ و ۷۰ به وبلاگ و وب‌سایت‌ها ارجاع داده شده است که این تعداد ارجاع به وب‌سایت و وبلاگ در یک کتاب که به‌ظاهر علمی است در نوع خود جالب‌توجه است.

برآیند

اثر مورد بحث به هیچ‌وجه قابلیت یک اثر علمی و پژوهشی را ندارد و تنها می‌توان از آن به‌عنوان یک گردآوری محض که از منابع بسیار ضعیفی بهره برده یاد کرد. به‌عنوان نمونه استفاده از ۱۲ وبلاگ و وب‌سایت و دانشنامه اینترنتی که به هیچ‌وجه از نظر علمی اعتباری ندارند در شأن یک کتاب یا اثر پژوهشی نیست. متأسفانه بسیاری از قسمت‌های این گردآوری، بدون ارجاع است و ارجاعات استفاده‌شده یا اینترنتی هستند یا منابع دسته‌چندم که به‌خودی‌خود این اثر را زیر سؤال می‌برد. در بخش جمع‌بندی و نتیجه‌گیری هیچ ارتباطی با

و صریح بحث می‌شد. اما این موضوع مورد غفلت واقع شده و با چند بند سرهم‌بندی شده است. باوجود منابع متعدد و معتبر نویسنده در زیر عنوان تاریخ سیاسی و وقایع مهم تنها به پیرنیا ارجاع داده است و در ادامه در زیرعنوان بعدی که گستره جغرافیایی است هیچ ارجاعی مشاهده نمی‌شود. نویسنده می‌توانست به منابعی همچون تاریخ شاهنشاهی هخامنشی (اومستد، ۱۳۸۰)، هخامنشیان (کورت، ۱۳۷۹) ارجاع بدهد و با یک دید علمی و بی‌طرفانه از تاریخ هرودت (هرودت، ۱۳۳۹) بهره بیشتری در جهت پربارتر کردن هرچه بیشتر منابع کتاب ببرد.

در بخش فراعنه و مصر باستان و گستره جغرافیایی، باوجود عنوان کلی و مهمی که آورده شده، تنها در دو سه بند به آن پرداخته شده است و ارجاع آن تنها به کتاب صادق ملک‌شهمیرزادی (مجموعه دروس باستان‌شناسی، مبانای باستان‌شناسی ایران بین‌النهرین مصر) است. همان‌گونه که ملک‌شهمیرزادی در مقدمه مؤلف آن کتاب بیان داشته؛ این کتاب یک جزوه کلاسی بوده که توسط دو تن از دانشجویان ایشان جمع‌آوری شده است. بنابراین شایسته بود که نویسنده از منابع دست‌اول پیرامون تاریخ مصر بهره برده و حوزه قلمرو یا گستره جغرافیایی را تا حد امکان قویتر می‌کرد.

این کتاب ارجاع‌های مناسبی نیز ندارد. صفحه ۳۷ و بخش بقایای سلاحها و اشیا لشکر گمشده کمبوجیه در واحه بحرین در مرز لیبی: هیچ ارجاع علمی ندارد و با کمال تأسف به گزارش خبری یک شبکه تلویزیونی ارجاع داده است و تا پایان صفحه ۴۳ بدون ارجاع است. در صفحه ۴۶ در ترجمه یکی از کتیبه‌های یافت شده مربوط به هخامنشیان، به پایان‌نامه کارشناسی ارشد رحیم ولایتی ارجاع داده شده، درحالی‌که میبایست به منبع دست‌اول ارجاع داده می‌شد. در ادامه

به حضور هخامنشیان در مصر بپردازد و آثار و شواهدی باستان‌شناسی هخامنشیان در مصر را با دیدی علمی بررسی و مطالعه کند.

عنوان و محتوای اثر مشاهده نمی‌شود و همانند مقدمه، یک بخش شعارگونه و احساسی بدون هیچ پشتوانه علمی است. نویسنده می‌توانست با استفاده از منابع معتبر و دست‌اول لاتین و فارسی،

کتاب‌نامه | Bibliography

- باستان‌شناسی مرتبط با هنر هخامنشیان در مصر»، باغ نظر، شماره دهم، سال پنجم، ۸۹-۱۰۴
- Velayati, R. (2008). "Study of archaeological Findings Related to the Art, Achaemenid Period in Egyptian", *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 5(10), 89-104 (in Persian).
- ولایتی، رحیم. (۱۳۸۹). «تأثیر هنر ملل تابعه امپراتوری هخامنشیان بر هنر و معماری آن‌ها»، باغ نظر، شماره ۱۴، سال هفتم: ۸۷-۹۴
- Velayati, R. (2010). "Influence Affiliated Nations Art on the Achaemenid Art and Architecture", *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 7(14), 87-94 (in Persian).
- هرودت (۱۳۳۹). تاریخ هرودت، ترجمه هادی هدایتی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- Herodotus, (2010). *Histories*, Translated into Persian by Hadi Hedayati, Tehran, Tehran University (in Persian).

English

- Arabzadeh Sarbanani, M. (2023). Revisiting the Book of Esther: Assessing the Historical Significance of the Masoretic Version for the Achaemenian History. *Persica Antiqua*, 3(4), 19-32. <https://doi.org/10.22034/pa.2022.344449.1009>
- Jacobs, Bruno. (1994). *Die Satrapien Verwaltung im persisch Zur Zeit Darius III*, Wiesbaden.
- Khosravi, I. (2022). "An Investigation of Achaemenid Political Religion", *Ancient Iranian studies*, 1(4), 77-91. <https://doi.org/10.22034/ais.2023.371171.1025>
- MehrAfarin, R. (2021). "Functional Analysis of the Structure No. 3 of Dahān-e Qolāmān in Sistan of Iran", *Persica Antiqua*, 1(1), 53-68. <https://doi.org/10.22034/pa.2021.134073>
- Mysliwiec, Karol. (1997). *Herr beider Länder. Ägypten im 1. Jahrhundert v. Chr.* Zabern.

- اومستد، آلبرت تن آیک. (۱۳۸۰). تاریخ شاهنشاهی هخامنشی، ترجمه محمد مقدم، تهران: امیر کبیر.
- Olmstead, Albert Ten Eyck. (1948). *History of the Persian Empire*, Translated into Persian by Mohammed Moqadam, Tehran, Amirkabir (in Persian).
- سرفراز، علی اکبر، فیروزمندی، بهمن. (۱۳۸۳). باستان‌شناسی و هنر دوران تاریخی ماد، هخامنشی، اشکانی، ساسانی، تهران: انتشارات عفاف.
- Sarfaraz, Aliakbar; Firouzmandi, Bahman. (2004). *Archaeology and art of the historical periods*, Tehran, Efaf (in Persian).
- کورت، آملی. (۱۳۷۹). هخامنشیان، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: نشر ققنوس.
- Kuhrt, Amelie. (1997). The Achaemenid Empire, in *The Ancient Near East*, c. 3000-330, Translated into Persian by Morteza Saqebfar, Tehran, Qooqnoos (in Persian).
- ولایتی، رحیم، (۱۳۸۷). «مطالعه بخشی از یافته‌های Nazari, S., & Sharbaf, M. (2023). "Some Remarks on the Identity of the Ram-Headed Bronze Statuette from Persepolis", *Persica Antiqua*, 3(4), 3-17. <https://doi.org/10.22034/pa.2022.350535.1017>
- Posener, G. (1936). *Premiere Domination Perse En Egypte*, Recueil D. inscription- Hieroglyphiques, Le Gaire Imprimeie De L : Intitut Francais.
- Rezaei Naraghi, N. (2022). "Study of "Eye-Stone" in Achaemenid Period", *Ancient Iranian studies*, 1(1), 67-79. <https://doi.org/10.22034/ais.2022.146350>
- Roaf, Michael. (1974). *Mesopotamien*, Welatlas der alten Kulturen, Muenchen.
- Salahshoor, A. A. (2022). The Concept of "Gods, Other Gods, and All the Gods" in the Royal Ideology of the Achaemenid Kings. *Ancient Iranian studies*, 1(2), 55-79. <https://doi.org/10.22034/ais.2022.345838.1016>

© 2023 The Author(s). Published by Tissaphernes Archaeological Research Group, Tehran, Iran. Open Access. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>), which permits non-commercial re-use, distribution,

and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited, and is not altered, transformed, or built upon in any way. The ethical policy of Ancient Iranian Studies is based on the Committee on Publication Ethics (COPE) guidelines and complies with International Committee of Ancient Iranian Studies Editorial Board codes of conduct. Readers, authors, reviewers and editors should follow these ethical policies once working with Ancient Iranian Studies. The ethical policy of Ancient Iranian Studies is liable to determine which of the typical research papers or articles submitted to the journal should be published in the concerned issue. For information on this matter in publishing and ethical guidelines please visit www.publicationethics.org.

پژوهشنامه ایران باستان

پژوهشنامه ایران باستان مجله‌ای علمی وابسته به گروه پژوهشی باستان‌کاوی تیسافون است که هر سال در چهار شماره منتشر می‌شود. پژوهشنامه ایران باستان در زمینه‌های باستان‌شناسی و فرهنگ و زبان‌های باستانی و تاریخ ایران باستان و ایران فرهنگی و سرزمین‌های همجوار منتشر می‌شود.

خواهشمند است پیش از ارسال مقاله به موارد زیر توجه کنید. مقاله باید حاصل پژوهش نویسنده (گان) باشد و در مجله دیگر یا مجموعه مقاله‌های همایش منتشر نشده باشد و تا زمانی که داوری آن در این مجله به پایان نرسیده، به مجله دیگری فرستاده نشود. - صفحه نخست باید شامل نام و نام‌خانوادگی و نشانی کامل، مرتبه علمی نویسنده (گان)، پست الکترونیکی و شماره تلفن باشد. - مقاله باید در نرم‌افزار Word 2013 نگاشته شود و به ترتیب شامل عنوان، چکیده، واژه‌های کلیدی، مقدمه، روش‌شناسی، یافته‌ها، بحث و بررسی، تحلیل، برآیند، سپاسگزاری و کتابنامه باشد و بیشتر از ۷۰۰۰ واژه نباشد.

- در متن مقاله هر کجا که به ارجاع نیاز است، درون کمانک نام نویسنده، تاریخ چاپ و شماره صفحه آن نوشته شود. برای نمونه (مجیدزاده، ۱۳۷۰: ۳۲)، (Hole, 1987: 20). در صورتی که از یک نویسنده ۲ یا چند مقاله یا منبع استفاده شده که همه آنها در یک سال منتشر شده است؛ آن‌گاه باید از حروف a و b و ... برای ارجاعات انگلیسی و از حروف الف و ب و ... برای ارجاعات فارسی بهره برد و به ترتیب سال (از قدیم به جدید) نوشته شود. - قلم متن فارسی IRMITra و در اندازه ۱۳ باشد و قلم متن انگلیسی Times New Roman و در اندازه ۱۱ باشد.

- مقدمه مقاله باید شامل موضوع مقاله و پیشینه پژوهش و مبانی نظری باشد.

- بخش‌های مختلف مقاله باید دارای شماره مجزا باشد. عنوان هر بخش اصلی و بخش‌های فرعی باید با یک سطر سفید از یکدیگر جدا و سیاه نوشته شود.

- برابر لاتین واژه‌های تخصصی مهم و نام افراد کمتر شناخته شده با قلم Times New Roman و در اندازه ۱۰ به صورت پانویس نگاشته شود.

- مشخص کردن و شماره‌گذاری طرح‌ها و عکس‌ها مانند نمونه انجام شود: الف) همه طرح‌ها و نقشه‌ها با واژه «شکل» مشخص شود (شکل ۱، ۲، ...). ب) همه عکس‌ها با واژه «تصویر» مشخص شوند. (تصویر ۱، ۲ و ...).

- تصویرها ارتباط مستقیمی با مقاله داشته باشد و افزون بر اینکه در پرونده متنی فرستاده می‌شود، به گونه‌ای جداگانه با پسوند TIFF و 300 DPI نیز ارائه شوند.

- نام محوطه یا منطقه‌ای اگر نام بومی و تلفظی ناآشنا برای خواننده دارد، اعراب‌گذاری کنید و املاهای لاتین را در کمانک بنویسید.

- شیوه تنظیم کتابنامه به‌طور کلی به روش APA باشد. نخست منابع فارسی و سپس نافراری را تنظیم کنید.

ارجاع به کتاب

یک: نام‌خانوادگی، نام، سال انتشار، نام کتاب به‌صورت ایرانیک، محل انتشار، ناشر، نوبت چاپ.

دو: نام‌خانوادگی، نام، سال انتشار، نام کتاب به‌صورت ایرانیک، مترجم، محل انتشار، ناشر، نوبت چاپ.

- مزدپور، کنایون. (۱۳۸۲). گناه و بیس، تهران: اساطیر.

- مجیدزاده، یوسف. (۱۳۷۰). تاریخ و تمدن ایلام، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

- Humbach, H. (1991). *The Gathas of Zarathushtra and the Other Old Avestan Texts*, Part I: Introduction, Text and Translation, Part II: Commentary, in collaboration with Josef Elfenbein and Prods O. Skjærvø, Heidelberg.

- Mallory, J. P. (1990). *In search of the Indo-Europeans: Language, Archeology and Myth*, London: Thames and Hudson.

ارجاع به مقاله

یک: نام‌خانوادگی، نام، سال انتشار، نام مقاله در گیومه، نام مجله به‌صورت ایرانیک، سال‌شمار مجله، شماره پیاپی، صفحات.

دو: نام‌خانوادگی، نام، سال انتشار، نام مقاله در گیومه، نام مجله به‌صورت ایرانیک، نام مترجم، سال‌شمار مجله، شماره پیاپی، صفحات.

- شروو، پ.ا و پیر بریان و منصور شکی. (۱۳۸۱) «طبقات اجتماعی در ایران باستان»، ترجمه منیژه ادکایی، نامه پارسی، سال ۷، شماره ۳: ۱۷-۴۲.

- لوکوئین، گ. ولادیمیر. (۱۳۷۷). «نهادهای سیاسی، اجتماعی و اداری، مالیات‌ها و بازرگانی»، تاریخ ایران کبیربیج: از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان، جلد سوم، قسمت دوم، گردآورنده احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر، ۱۴۸-۱۷۱.

- Madjidzadeh, Y. & H. Pittman. (2008). "Excavations at Konar Sandal in the region of Jiroft in the Halil Basin: first preliminary report (2002-2008)". *Iran* 103-69:46.

- MacKenzie, D. N. (1980), "Mani's Šābuhrghān II", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 43, No. 2, pp. 288-310.

The ethical policy of Ancient Iranian Studies is based on the Committee on Publication Ethics (COPE) guidelines and complies with International Committee of Ancient Iranian Studies a Editorial Board codes of conduct. Readers, authors, reviewers and editors should follow these ethical policies once working with Ancient Iranian Studies. The ethical policy of Ancient Iranian Studies is liable to determine which of the typical research papers or articles submitted to the journal should be published in the concerned issue. For information on this matter in publishing and ethical guidelines please visit www.publicationethics.org.

Contents

Ancient Iranian Studies
Vol. 2 | No. 5 | April 2023
ISSN (Paperback): 2821-2215
ISSN (Electronic): 2821-2223

ARTICLES

In Search of the Ecbatana: Critical Considerations on the Historiography of the Medes

Daryoosh Ahmadee 3

Parthian Strategies in Border Management and Establishing Internal Security

Amin Babadi 19

The Unknown Crypt of San Rossam on the Bank of the Jezman River in Kermanshah, Central Zagros, Iran

Ali Nourallahi 43

Relations between Iranians and the Arabs in the Persian Gulf from the Kingdom of Ardeshir I to Shapur II of Sasanian Empire (AD 224-379)

Tayebeh Rostami & Salman Ghasemian 75

Achaemenids in Egypt

Houshang Rostami 101

Tehran, Iran
Post box: 14515-569
+98 9395969466

www.ancientiranianstudies.ir
info@ancientiranianstudies.ir
ancientiranianstudies@gmail.com

Published by:
Tissaphernes Archaeological
Research Group
www.tissaphernesArc.ac.ir

ANCIENT IRANIAN STUDIES

Ancient Iranian Studies
Vol. 2 | No. 5 | April 2023
ISSN (Paperback): 2821-2215
ISSN (Electronic): 2821-2223

Concessionaire

Tissaphernes Archaeological Research Group
Director in Charge: Dr. Shahin Aryamanesh (TARG; IHCS, IRAN)
Editor-in-chief: Dr. Shahin Aryamanesh (TARG; IHCS, IRAN)
Managing Editor: Dr. Houshang Rostami (TARG, IRAN)
Graphic Design: Arshan Graphic Studio

Editorial Board

Dr. Samra Azarnouche (École pratique des hautes études, FRANCE)
Dr. Jaleh Amouzgar (Tehran University, IRAN)
Dr. Carlo Giovanni Cereti (University of Rome, ITALY)
Dr. Maryam Dara (RICHT, IRAN)
Dr. Elaheh Panjehbashi (Alzahra University, IRAN)
Dr. Giacomo Tabita (University of Turin, ITALY)
Dr. Vakhtang Licheli (Tbilisi State University, GEORGIA)
Dr. Reza Rezaloo (University of Mohaghegh Ardabili, IRAN)
Dr. Omid Tabibzadeh (IHCS, IRAN)
Dr. Arkadiusz Soltysiak (University of Warsaw, POLAND)
Dr. Nicholas Sims-Williams (SOAS University of London, UK)
Dr. Behzad Mofidi-Nasrabadi (Johannes Gutenberg-Universität Mainz, GERMANY)
Dr. Nima Nezafati (Leibniz-Forschungsmuseum für Georessourcen, GERMANY)
Dr. Cyrus Nasrollahzadeh (IHCS, IRAN)
Dr. Bahman Firouzmandi (Tehran University, IRAN)

Tehran, Iran
Post box: 14515-569
+98 9395969466

 www.ancientiranianstudies.ir
 info@ancientiranianstudies.ir
ancientiranianstudies@gmail.com

Published by:
Tissaphernes Archaeological
Research Group
www.tissaphernesArc.ac.ir

ANCIENT IRANIAN STUDIES

The International Journal of Iranian Studies | Vol. 2 | No. 5 | April 2023

ARTICLES

- In Search of the Ecbatana: Critical Considerations on the Historiography of the Medes
Daryoosh Ahmadi 3
- Parthian Strategies in Border Management and Establishing Internal Security
Amin Babadi 19
- The Unknown Crypt of San Rossam on the Bank of the Jezman River in Kermanshah,
Central Zagros, Iran
Ali Nourallahi 43
- Relations between Iranians and the Arabs in the Persian Gulf from the Kingdom of
Ardeshir I to Shapur II of Sasanian Empire (AD 224-379)
Tayebeh Rostami & Salman Ghasemian 75
- Achaemenids in Egypt
Houshang Rostami 101

Ministry of Science, Research & Technological
Innovations, Archaeological Research Group

ISSN (Paperback): 2821-2215

ISSN (Electronic): 2821-2223